

Új köntössel jelentkezik sorozatunk. A csinosított külső nem jellegbeli változást jelez, hanem csupán a tartalom gazdagodását. S mellesleg azt a tényt is, hogy öregszünk. Egy több mint hét éve fennálló „intézmény” már az örökkévalóságra bandzsalít: maradandóbb grafikára tart igényt...

Az olvasó a jelen számban megtalálja ugyanazokat a rovatokat, mint a korábbiakban, de egy újabbat is: a *Babér és Tövis*-t amely Magyarországon vagy külföldön megjelent könyvekkel kapcsolatban a korszellem éber — és harapós! — figyelője kíván lenni. A rovat egyik sajátossága, hogy Budapesten készül; ez magyarázza azt a szépséghibáját is, hogy a szemleíróknak csak a kisebb része jelentkezik saját nevével.

A 16. szám többi anyagából kiemeljük az 1985 júniusi magyarországi választásokról szóló áttekintést (43–61. old.) valamint Szócs Géza újabb kisebbségvédelmi beadványát a román párt- és államvezetéshez (104–120. old.). Szócs beadványa nemcsak követeléseinek pontosabb megfogalmazásával hívja magára a figyelmet, hanem azzal is, hogy fölmeri a magyar–román együttélés korábbi korszakainak tanulságait, majd pedig bepillant a határokon túlra s megvizsgálja, hogyan állnak *másutt Európában* a kisebbségi jogok.

E számunkban folytatjuk és befejezzük a politikai emigráció szükségességéről föltett körkérdésünkre befutott válaszok közlését. Néhány újabb tartalmas elemzéssel egészítjük ki 1979-ben megindított¹ és azóta is folyamatosan továbbvitt kelet-európai figyelőnket.

Kötetünk első írása Szabó Zoltáné. Tavaly elhunyt barátunk és szerkesztőtársunk emlékének olyan szöveggel akartunk adózni, amely egyszersmind szemléletének hű foglalata is. Ezt az írást az 1945-ös *Valóság* első számában találtuk meg. A „Hazugság nél-

1 – „Mi, kelet-európaiak...” Magyar Füzetek, 3.

kül" negyven év után is megőrizte frissességét és ugyanúgy idő-szerű program, mint megírásának idején. Egy betűt sem lehetne belőle elvenni vagy hozzátenni.²

Nem búcsúzhatunk el az olvasótól anélkül, hogy fel ne hív-nánk figyelmét új sorozatunkra. A Magyar Füzetek Könyvei (MFK) mellett ezentúl egy másik kiegészítő könyvsorozatunk is lesz „*Adalékok az újabbkori magyar történelemhez*” címen. Ez a sorozat eddig alkalmi volt: 1982 óta négy kötete jelent meg, melyek közül a legutolsó az 1945 utáni zsidókérdésről szóló tanulmány-gyűjtemény.³

1985 őszétől kezdve a *Magyar Füzetek* teljes előfizetése az „*Adalékok...*” sorozatra is vonatkozik. Előreláthatóan öt kötetet fogunk évente megjelentetni, ebből egy *Magyar Füzet* az eddigi-nél bővebb terjedelemben, két vagy három *Magyar Füzetek Könyve* (MFK) és egy vagy két *Adalékok*. Az előfizetési ár tehát négy helyett öt kötetre vonatkozik és 120 FF-ről 200-ra emelke-dik, aminek ellenében az olvasó minimálisan 800 oldalnyi szö-vegre számíthat, de valószínűleg inkább ezernél is többre.

Az MFK-sorozat következő kötetei:

MFK-9 *Faragó Béla*: Liberális szemmel (a mai magyar ellen-zékről)

MFK-10 *Kenedi János*: Elhülyülésem története és egyéb balga-ságok

Az *Adalékok*-sorozat soronkövetkező kötete:

A-5 Dokumentumok az 1956-os magyar munkástanácsokról (*Ke-mény István és Bill Lomax* szerkesztésében).

Kiadási tevékenységünk középpontjában továbbra is a magyar-orosz cenzurázatlan szellemi termés áll. S ezt olyan művek egé-szítik ki, amelyek, ha nem is újkeletűek, de Magyarországon egyelőre nem kerülhetnek kiadásra.

Kell-e ismételni, hogy kiadványaink fennmaradása azon múlik, megkapjuk-e (legalább úgy, mint eddig, de ha lehet, még ennél erősebben is) a külföldön élő művelt magyar olvasóközönség tá-mogatását?

A Magyar Füzetek

2 – Ugyancsak Szabó Zoltán emlékét ápolja a 121–123. oldalon olvasható budapesti tiltakozó levél.

3 – Az „*Adalékok...*” sorozat teljes listáját lásd kötetünk hátlapján.

HAZUGSÁG NÉLKÜL

Világossá vált előttem, hogy mindenekfölött hazudnunk nem szabad. Legkevésbé önmagunknak. Ha valaki, akkor mi tudhatjuk ezt. Kortásaink az elmúlt évtizedekben a hazugságok különös légkörében éltek. Hazudtak elsősorban önmaguknak. S milyen biztosan jár a vak leány a gondolkodás, ha a világtalan érzelem a kívánság vezeti! Nagy megnyugvással jártuk az önáltatás útjait: kissé emlékeztettünk a németekre, akik Nietzschejük szerint szabályos léptekkel masíroznak a kháosz felé. A mi kortársaink ábrándjaik felé haladtak elrettentő önbizalommal a szakadékba. Soha nem láttam magabiztosabb lelket annál, aki mikor már félország kiesett hatalmukból nagy buzgalommal kijelentette: „győzni fogunk, mert győznünk kell”. Bizonyára úgy tudta, hogy ennél szilárdabb következetességű mondat nem fogamzott meg emberi agyvelőben. Nincs veszedelmesebb, mint ha egy nemzet életében elhatalmasodik a hazugságok bizonyos rendszerének és eszmények bizonyos szövevényének különös és hazug együttese. Nagyjából ez a nacionalizmus. Ennek gyümölcseit élvezhetjük a jelenben. Miben hittek tulajdonképpen? Alapjában véve mindnyájan a csodában hittek, értsük meg, nemcsak a fasisztákról beszélek, jobboldaliak, baloldaliak egyaránt. Amazok csodafegyverekben, emezek csodálatos felszabadulásban. Olyanban, amely valljuk meg jobban hasonlít az együgyű hívő gyermekes megváltás-képzetéhez, mint a háború valóságaihoz. Beszéljünk csak emezekről: ezek azok, akikre az új ország is számít. Hogy hitték, hogy az, ami jön, olyan lesz, amilyennek képzelik! Hitték, mert így esett jól nekik. Hogy hitték, hogy a németek kardcsapás nélkül adják át Budapestet, hogy a hadak vége megoldja kérdéseinket. A rém-

uralom poklának levegőjét szíva mennyországnak érezték a közledő ütközetet. S elrémültek és csalódtak, amikor az ütközet ütközet maradt, a háború háború maradt, nem törődve azzal a mellékes körülménnyel, hogy színhelye nem a volhyniai síkság, hanem a Gábor Áron-utca. Miért kell azonban még mindig beszélni minderről? Mert ha jól körülnézünk kortársaink legtöbbszörének még mindig van egy-egy kedve szerinti csoda a tarsolyában: hirtelen fordulat, kedves meglepetés, gazdasági erők képében megjelenő deus ex machina, vagy kölcsön, amely jótékony arkangyal köntösébe öltözött. Ilyesmiben hisznek.

Kétféle csoportra oszlottak, így álltak jobbra, vagy balra. Egyikük csalódottságát emlegetve, sebeit nyalogatva ismételteti konokul, fölháborodva azt, ami természetes, hogy a felszabadulás nem maga a szabadság. Másikuk minden ellenkező jel ellenére állítja, hogy a felszabadulás maga a megváltás. Holott a felszabadulás természete szerint csak a szabadság kezdete, s a szabadság megint csak kezdete annak, hogy rendet tegyünk a romok között, s e rend megint csak kezdete annak, hogy a készülő világ jobb legyen, mint a régi volt, ami megint... De minek folytatni? Előveszem újságjainkat s nem érzem belőlük az igazság, sőt még az igazáról meggyőződött lélek légkörét sem. Erőltetett állítások, amelyek összetévesztik a kezdetet a véggel, az indulást a céllal, a gyermekcipős demokráciát a megvalósult szabadsággal, héjjat velővel, szavakat ideákkal, jelszavakat valósággal. Hallgatom a beszélgetéseket, az emberek nagyrésze csodában hisz, ha csodának nevezem azt a kedvező véletlent, amelynek előidézése nem áll hatalmamban. Én csak azokban hiszek, akik nem hisznek a csodákban. Akik függetlenek saját reményeiktől is, a kedvező véletlenek áhításától is s attól is, hogy biztosra vegyék: kedvező az, amit éppen nem tapasztalunk. Azokban hiszek, akik többre tartják a maguk munkájával elérhető szerény eredményt, mint a sors várt ajándékait. E sorsjátékos nemzetben, amelynek tagjai folyton valamilyen nyereseményre spekulálnak, amelyet minden támpont nélkül főnyereseménynek hisznek, abban hisznek, aki a saját munkájának és a saját munkája eredményének gondolkörében marad. Ismeri feladataink nagyságát és erőink gyöngeségét. Nem forradalmas nép fia vagyok, bármily jól esnék is nekem, ha így volna: egy lábbadozó nép az enyém. Ezért nem azokat keresem emlékezetemben, aki hátszéllel haladtak, teli ifjúsággal egyenesen céljaik

felé s mögöttük volt a nép. Nekünk még inkább csak a nép érdeke van a szemünk előtt. Illúziókkal ezt éppúgy nem lehet szolgálni, mint a nemzetet. A haza elvárhatja tőlem, hogy meghaljak érte, de azt nem, hogy hazudjak neki, mondotta gondolom Montesquieu. Hazudnék, ha azt mondanám, hogy hazám népe ma kigyúlna Petőfi „vive la république” kiáltására. A nép teste beteg és sérülésekkel teli, a hadak útján árokba lökték a hadigépek.

A vezetőinek hibájából szerencsétlen Magyarországra gondolok. Nem gondolom azonban, hogy mert szerencsétlen volt, most föltétlenül és következőképpen szerencse éri. Azt gondolom, amit a közmondás mond, a közhelyet: kiki maga szerencséjének kovácsa. Egy olyan író jut eszembe, akivel nem igen fűz össze sem közös szemlélet a világról, sem egyforma reménykedés a jövőre. A helyzetünk is más, mint Kemény Zsigmond idején volt, ezer-nyolcszázötvenben. Akkor a magyarság, nem illuzionizmusának közreműködése nélkül, de a becsület és haladás ügyében bukott el. A hanyatlás szembeötlő: száz évvel később az úrnép illuzionizmus a magyarságot egy becsstelen üggyel buktatta el. Ha Kemény Zsigmond szövegében a forradalom szó helyébe ellenforradalom szót teszünk, ha „a nép apostolai” szavak helyében a nép ámítóira gondolunk, s ha nyugat helyett keletet értünk és viszont, a „Forradalom után” bevezető sorai ma is időszerűek: Ezt mondja:

„A múlt forradalom alatt e sorok írója kettőt nem tudott elhinni, ti.

hogy a győzelem esetén mint független ország fennállhassunk, — s

hogy megengedhesse Európa e győzedelmet.

A nép apostolai éppen e kettőt találták legkönnyebbnek.

A harc folyt.

Az eredményeket ösmerjük.

Már most a nagy hajótörés után egy parton vagyunk, hová a zivatar vetett ki és nem evezőink vittek. A vakmerő kormányos keletre mutatott, mi nyugaton állunk. Ellenkező távolságok.

S mit kell tennünk jelen helyzetünkben?

Én azt mondom: akasszunk egy votiva tabellát a templom falára csodás menekülésünkért, szedjük össze vagyonunk maradványait, gazdálkodjunk, szerezzünk, munkálkodjunk a körülmények közt ernyedetlenül és józanon.”

Bizonyos, hogy kereshetnék lelkesítőbb citátumot is. Bizo-

nyos az is, hogy az ilyen szívesebb fogadtatásra is találna. Elvégre hazám fiaiban akkor dobban egyszerre a szív, ha panaszról vagy sérelemről szól az ajak, s e nemzet tagjai körülbelül csak akkor és addig érzik egy család tagjainak magukat, amikor és ameddig „a bánat és a bor szívükben frigyre lép”. Legyen azonban vége nálunk a politikai cigányzenének. Világos, hogy Kemény Zsigmondot nem azért idézem itt, mintha keményzsigmondja akarnék lenni a ma zajló forradalomnak, amelyről mondják, hogy zajlik, de nem mondják, hogy eredményeivel elébeszalad harcainak. Inkább a bukott ellenforradalmi idők s a belőlük ittmaradt ellenforradalmi ihletésű ábrándrendszerek keményzsigmondi vizsgálátára volna szükség. Ilyenfajta realizmusra kell törekednünk. E folyóirat címe nem oly nagyratörő, mint általában a címek lenni szoktak. Valóság: szürke szó, páthosz nélküli. Ám néha úgy érzem, biztosabban ellentéte a hazugságnak, mint az igazság. Az igazság mindig valakié. A valóság kívülünk van. Nem befolyásolhatják szorongásaink, vágyaink, reményeink. Legfeljebb tetteink.

A VALÓSÁG ez: a háború átgázolt Magyarországon, ezzel megszabadította Magyarország földjét a németektől s ezzel felszabadította az országban megmaradt demokratikus erőket, hogy a nemzet életét az új körülmények közt újrakezdjék. Semmi meglepő nincsen abban, hogy azok, akik szólanak inkább a felszabadulást mondják, azok akik hallgatják őket inkább a gázolást érzik. S ugyancsak semmi meglepő nincs abban, hogy a szóvivők frazeológiái s a hallgatók érzelmei két malomban örölnék. Minden katasztrófa a magánélet élményeit rugtatja előre. Így van ez különösen olyan országban, ahol a katasztrófa elleni védekezés sem tudott a közügy fokozatáig eljutni, s kinek-kinek magánügye maradt. Ahol elmaradt „a tömegben felállás”, s az ellenállás ritka esetben ment túl a rossz ügytől való dezertálás méretein. Ahol csaknem mindenki magánemberként, civilbujdosó, vagy katonaszökevény gyanánt húzódott ki a tömegkatasztrófából. Tulajdonképpen nincs mit csodálkozni azon, hogy az átlagmagyarnak, akinek magánéletét emberi és anyagi környezetét ugyancsak szétzilálta a háború, első és az első időben egyetlen vágya: ezt hozni rendbe. A maga portáját. A közügyet annyira veszi észre, amennyiben elősegíti vagy akadályozza ezt. Ezért van, hogy közügy és közöny ma sokakban körülbelül annyira rokonfogalmak, amenny-

nyire rokonhangzásúak. Egy bethleni rendszerű kormányzás bizonytalansággal örvendezhetne ennek. Egy demokratikus rendszernek van mit aggódnia miatta. Már csak azért is, mert nem remélhető, hogy a magánügyeivel még rendbe nem jött tömeg megfelelően értékeli majd azokat az első eredményeket, amelyeket Magyarországon a demokrácia a nemzet és az állam újrafelépítése terén elért. Gondolkodása nem viszonyítja azt, hogy hol állottunk ezerkilencszáznegyvenöt elején és hol állunk ma. Nem veszi számba ma se, hogy a német haderő egyetlen győzelmet aratott volt Magyarországon: a magyar állam materiális feltételeinek totális megsemmisítése volt ez. Mert elvégre a modern állam elsősorban vasutak, gépkocsival járható utak, hajózható folyók, használható hidak, működő telefonhuzalok rendezett hálózata. Ezt a hálózatot, s mindazt, ami ezt a hálózatot felhasználhatja, a németek és segédek majdnem tökéletesen megsemmisítették. Ugyanekkor a Sztójay–Szálasi-év napfényre hozta és megmutatta, hogy huszonöt év eszméket és erkölcsöt elvető rendszerei milyen pusztítást végeztek azokban a szellemi és erkölcsi erőkben, amelyek egy nemzet létehez föltétlenül szükségesek. Bátran állíthatjuk, hogy Magyarország 1945 elején mint állam és mint nemzet nem volt. Ma Magyarország van. Optimizmusunk körülbelül el is fér ebben a tömondatban. Az eddig eltelt kilenc hónap begyűjtött eredményei kétrendűek. Külpolitikai és anyagi természetűek. Magyarország független létét előbb a fegyverszünettel, majd a potsdami határozattal elismerték. Remélhető, hogy közelebb vagyunk a békekötéshez, mint amennyire eltávolodtunk a fegyverszünetről. Tudnunk kell, hogy a független nemzeti lét ajándékát az Egyesült Nemzetektől kaptuk. De a Szovjetunió kezéből. Világos hogy az inkább előleg a jövőre, mint jutalom a múltért. A másik eredmény anyagi természetű: az állami életet a nehézségekhez és az eszközök hiányához mérten meglepő gyorsasággal sikerült restaurálni. Állam van, közigazgatás van, rendőrség van, politikai élet van, sajtó van. Vagyis megvannak a feltételei annak, hogy nemzet, demokratikus közösség, rend és új demokratikus közszellem legyen. Mindamellett Kölcsey szava ma is időszerű: „Haladás a matériában, haladás a lélekben semmi...”

VILÁGOS, hogy minden országban az szabadul fel, ami van. Egy táj, egy termő szántóföld, vagy egy lecsapolandó mocsár ki-

gőzölgései nem változnak meg azzal, hogy fölötte fordul a szél. Ha igaz az, hogy ex nihilo fit nihil, igaz az is, hogy a demokrácia abból lesz, ami éppen van. A demokrácia tulajdonképpen nem tesz mást, mint formáiban napfényre hozza azt, ami rejlik egy társadalomban. Csak ezt és semmi egyebet. Miért kellene meglepődnöm azon, hogy a demokratikus berendezkedés élesebb fényében ma ugyanazt a társadalmat látom, amely azelőtt a náciizmus ködgomolyagai mögött húzódott meg? A szenvedés nem nemesít társadalmakat, legfeljebb személyeket, s azok közül is csak a választottakat s nem a hivatalosakat. Az apró nehézségek mögött van egy mélyebb válság, amely nyugtalanítja a lelkiismeretet, s azokat, akik rendelkeznek ilyesmivel. „Azt tessék nekem megmondani – pilantott rám egy tardi parasztember még a télen Debrecenben – hogyan fogjuk rendbehozni az erkölcsöket?” Mit válaszolhattam volna neki? Szent Ágostont idézem: „Megrendült a világ. A régi ember megrázkódtatáson megy át. A test présbe kerül, hogy a lélek kicsorduljon és tündököljön”? Ne áltassuk magunkat: a régi ember a megrázkódtatások után régi tulajdonságaiban jelentkezik. S az új még csak készülődik valahol, műhelyek mélyén, falvak peremén. Egy volt embertípus még nem tűnt le és új még nem érkezett meg. Egy új világ nem születik meg, sőt egy régi világ sem teremődik újjá néhány nap, vagy néhány hónap alatt. Nemcsak nálunk van így. Egy francia hetilapot forgatok, véletlenül került ide, első fecske gyanánt, mint egy üzenet a palackban. A problémák nagyjából ugyanazok. Morális krízis, amely felől egyesek meddőn és eredmény nélkül panaszkodnak (mint Mauriac) mások egyszerűen eltagadják (mint ez átmeneti idő bajnokai). Egyeseknek minden rendben van, mert túl vannak a háborún, másoknak semmi sincs rendben, mert nincsenek túl a háború kísérőjelenségein. Mi van még? Közelítő tél, fenyegető ínség. És mi hiányzik? A hit, a bizalom, a lelkesedés. „Semmi sem szükségesebb – írják a franciák – mint a kormányzat megszilárdulása, ám egyben semmi sem szükségesebb, mint ehhez a népi tömegek együttérzése és támogatása. Veszélyben nem a kormányzat biztonsága van, amelyet semmi nem fenyeget komolyan, hanem a kormányzat föltétlenül szükséges kapcsolata és szövetsége a népet képviselő szervezetekkel.” Mintha a mi problémáinkat ők kimondanák. Azok, akik az ország irányítását és vezetését első pillanatban kapták kezükbe nálunk, helyes ösz-

tönnel függesztették Kossuth képét Debrecen falaira. Nem annyira egy helyi tradíció szerint. Inkább azért, mert Kossuth volt, aki talpra tudta állítani tömegben a nemzetet, valamiféle nemzeti forráságot tudott teremteni, amit aztán Görgey hadosztályokká, felszereléssé és hadisikerekké változtathatott át. Most nagyjából ugyanerre lett volna szükség a munka vonalán. Legalább, egy Kossuthra és lehetőleg több Görgeyre, mármint 1848-as Görgeyekre. Hogy ezek elmaradtak, aligha jelent mást, mint elhúzódó nehézségeket és késedelmet. Ám az idő is veszteség. S jelenti azt, hogy közszellem, vagy különös ízű szóval élek: közlélek az országban ma is alig van. Van helyette bizonytalanság és bizalmatlanság, egymás nyugtalan méregetése, mind általánosabbá harapódzó gyanakvás és illuzionizmus, mind bágyadtabb cselekedet s mind élénkebb várakozás valamire, amely dönt majd javunkra rólunk, nélkülünk. Mindez szükségképpen meg fog változni, rajtunk csak az múlik, hogy mennyire gyorsan. S mindez szükségképpen van így. A méreg nem tűnik el azzal egy mérgezett szervezetből, hogy a méregkeverő öngyilkos lett. Azzal, hogy Goebbels holttestét a kancellári palota udvarára kiterítették, még nem szűnt meg az a logikai és erkölcsi zűrzavar, amelyet ő elég céltudatosan árasztott Berlinből. A mohamedanizmust nem lehetne Mekka megsemmisítésével eltüntetni a lelkekből. Hit ellen hittel, eretnekség ellen orthodoxyiával lehet csak harcolni, akkor is, ha forradalomról van szó. Ideák torzképével ideálok képét kell, hogy szembeszegezd s Európa ma még bajaival kell hogy bajlódjon, a helyett hogy máris ideákat hirdethetne s követne. A „felmagasztalt bestia”, ahogy Keresztury nevezi a goebbelsi művet, él még, ha meg is semmisült hatalmi eszköze, a Wehrmacht. Él a szívek mélyén, az eseményekre való öntudatlan reagálásban, él az értelem fölött eluralkodó ösztönök parancsuralmában.

A goebbelsi műnek, amelyet talán nem nevezhetünk világnézetnek sem, két pillére volt. Az egyik megtanította az embereket arra, hogy a tényeket vágyaikhoz, a valóságot reményeikhez igazítsák. A másik: a civilizáció technikai eredményeit állította az ősemberi ösztönök szolgálatába. Mindez, fájdalom, mélyen gyökerezik az emberi lélekben. Hosszabb idő, komoly hit, világos eszmék rendszere kell ahhoz, hogy a német hatalom leveretése után a náci szemlélet kísértetei is visszaűzessenek a sötétbe. A fölszabadulás után az első feladat e náci-szemlélet leigázása, ami

természetesen nem rendőri kérdés. A goebbelsi rendszer legfontosabb összetevőinek maradványai itt vannak közöttünk, az egyik illuzionizmus formájában, a másik elvadultság és szenvedélyesen ősemberi reagálás formájában. Az illuzionizmus ellen a valóság ismeretét és kultuszát, az ősemberi ösztönök és civilizációs vívmányok szövetsége ellen, az emberi erények és civilizációs vívmányok szövetségét kell állítanunk. Mindez persze nem magyar kérdés, hanem európai kérdés is. A politikus, aki mában és holnapban gondolkodik, azt mondja: a népek a zsarnokság uralma alatt éltek, nem tudták szavukat hallatni, választatni kell. Meg kell kérdezni a népeket, hogy mit akarnak. Az író, aki múltban és jövőben gondolkodik, eltűnődik, szerény lesz és ezt mondja: a népek az ösztönök uralma alatt éltek, nevelni kell. Meg kell tanítani a népeket gondolkodni, hogy maguknak és egymásnak jót akarjanak.

KÖZGONDOLKODÁS terén, fájdalom, ugyancsak hátra vagyunk. Legnemzetibb vagyónunk, maga a nyelv, nyelvtanában, szabályaiban, minden léptékre lépni tudó csodálatos rugalmasságában nem parancsol logikus formát, kimért racionalizmust a mondandóra. Jobban kedvez a költészetnek, mint az értelmi prózának, jobban a páthosznak, mint az arányérzéknek. Mély szomorúság rejlik egy írónk mondása mögött: ha valamit igazán logikusan akarok kifejezni, legjobb ha előbb lefordítom franciára. Műveltebb rétegeink fiai közül leginkább azok tudnak igazán szigorú rendet tenni gondolataik közé, akik a németen kívül más idegen nyelvet is beszélnek. Nem véletlen, hogy a latin műveltség fogyatkozásával szinte évtizedről évtizedre csökken a ráció fegyelme politikai gondolkozásunkban, parlamentünkben, szónoklatainkban és publicisztikánkban. S amellet a köz ügyeiről való gondolkodás, értékes formában, milyen kevesek sajátja! Az értelem szigorú szabályozó szerepe a véleményalkotásban és a fogalmazásban körülbelül annyi emberre terjed, amennyi a legjava könyvek olvasóközönsége volt, kétezer, háromezer lélekre. A többi, aki értelmiségnek gondolja magát, inkább csak úgy, hogy a „lateiner”, „honorácior” kifejezéseket fordítja önkényesen „értelmiségre”, gondol ugyan a köz dolgával, de hogy miként, arról jobb nem megemlékezni. S ami ezeken túl van, ami ezek alatt van..... A fiatal magyar demokráciának azokkal az

elemekkel s azok között a félreértések között kell a maga munkáját elkezdenie, amelyeket a náciizmus hagyott rá örökül. A népi demokráciának dolga van mindenekelőtt a néppel, amelynek sokat emlegetett józansága mindenekfölött csalódottságából és hitetlenségéből táplálkozik. Ezek lehetnek hasznos erők, ha fékezni kell a rosszat. De nem lehetnek hasznosak, ha lendíteni kellene a jót. Kérdés, hogy ugyanaz a bizalmatlanság, amely parasztságunk jórészét kívül marasztotta a náciizmuson, nem marasztalja-e kívül értelmileg, legalább egy ideig a demokrácián? Dolga van a középosztállyal, a kispolgársággal s félproletár, de korántsem öntudatosan proletár rétegekkel, amelyek nem igen maradtak kívül a náciizmus hatásain. Ezeket az ország újjáépítéséből és a demokrácia életéből kihagyni lehetetlen is, igazságtalan is. Ha azonban nem akarjuk őket kikapcsolni, akkor számon kell vennünk mindazt a balítéletet, ami bennük még él. Vigyáznunk kell, hogy ezeket a fiatal demokrácia ne igazolja, hanem cáfolja.

A demokrácia abból a társadalomból, amelyet a felszabadulás itt talált, szűk rétegekre számíthatott csak igazán. Ez a szűk réteg az értelmiség elitjéből és a szervezett munkásság legkiműveltebb elemeiből áll. A többieknek nincs és nem is igen lehet még elég politikai képzettsége ahhoz, hogy meg tudja ítélni, mi a haladás a jelenlegi körülmények között? Hogy lássa: mi az elmúlt huszonöt év, mi a náciizmus, mi a háború következménye s mi a demokrácia mulasztása s hogy ezek között különíteni tudjon. A „körülmények, amelyek között munkálkodnunk kell ernyedetlenül és „józanon” korántsem egyszerűek s korántsem mindenben kedvezőek a fiatal magyar demokrácia számára.

A világ erőinek, európai helyzetünknek, társadalmunk állapotának ismerete kell ahhoz, hogy valaki helyesen ítéljen. Három olyan fogalomkör, amelyekről az elmúlt évtizedekben csak balítéleteket terjesztettek a közvéleményformálás eszközei. Ezeket a balítéleteket a felszabadulás nem takarította el a németekkel együtt. Itt vannak, jelen vannak és a demokrácia oldaláról számos ügyetlenség mozdítja elő, hogy jelenlétük egyre intenzívebb legyen. Fájdalom, napjaink hangosabbjai nem tudják azt, amit tudnak a munkásság legharcosabb pártjának vezetői: nem a demokráciához kell igazítani — képzeletünkben — a valóságot, hanem a tényekhez kell igazítani a taktikát. S mégis baloldali elhajlók buzgón szolgálják azt, hogy a jobboldali módra reagálók igazukban

érezhessék magukat. Így fejlődnek ki azok a hamis és a valóságostól távoleső antitézisek, azok a hazug ellentétek, amelyeknél biztosabban semmi sem akadályozza meg a józan közgondolkodás kialakulását. Hogy csak egy példát mondjunk: ha nem is polgári címkéjű, de polgári ihletésű demokrata sajtónk ijesztő és egyre gyorsuló ütemben végzi elszakadó hadmozdulatait a magyar tömegek érzelmvilágától. Azzal, hogy olyan érzelmeket is sért, amelyeket megsérteni nemcsak oktalan, hanem fölösleges is. Nem értelmes dolog azt állítani, hogy a nyelvvédelem ikertestvére a fajvédelemnek, először azért, mert ez nem igaz s ha logikus a logikátlanságban, akkor az ügybuzgó nyelvkeverő ilyen szemlélettel eljuthat odáig, hogy Kazinczy könyveit javasolja a fasiszta könyvek jegyzékére. Másodszor azért, mert az ellenfélnek érvet ad a szájába; íme már nemcsak fajtánkat támadják, hanem nyelvünket is. Miért? Mert nyelvében él a nemzet! Nem értelmes dolog a munkás szimbolikus figuráját olyan helyzetben rajzolni le, amelyben éppen a milléniumi emlékműre készül lesújtani kalapácsával. Mert az „ezerév” frázissá koptatva ugyan káros volt a magyar közéletben, de tény az, hogy ezen a területen magyar államot mégiscsak nyolcszázkilencvenhatban alapítottak. Nem okos cselekedet antiszemitizmust kiabálni, ha egy párt vagy egyesület magyarságát hangsúlyozza. Egyszerűen azért, mert hogy magyar az, aki antiszemita, ezt náciik állították egyedül Magyarországon. Tehát a maradék náciik malmára hajtják a vizet, akik most magyarról hallván, antiszemitizmust kiáltoznak. Nem indokolt Szent Istvánt feudalizmusban „elmarasztalni” akkor, amikor a Szovjetunió bátran vállalja a nagy Oroszország nemzeti múltját, az orosz-japán háborút is. Az, hogy a Szabadság téren felelőtlen elemek szobrok értelmetlen döntögetésére használják a szabadságot, egyfelől nem igen fogja megjavítani viszonyunkat északi szomszédunkkal. Viszont meg fogja keseríteni annak a szegény magyarnak a szájízét, aki egy batyuval a vállán, esetleg éppen északról, esetleg éppen a Szabadság terére érkezik. S meg fogja keseríteni annak a sokszázezer magyarnak a szájízét, akik a demokráciától a mi érdekeink képviselőjét várják és tudják, hogy ez a magyar érdek: béke szomszédainkkal, de egyben együttérzés, szolidaritás honfitársainkkal is. Az ilyesmi – végső fokon – érveket fog adni azok használatára, akik azt akarják bizonygatni, hogy a népi demokrácia Magyarország denacionalizálását tűzte ki

céljaul. Az ilyen apró jelenségekből adódik az ellentétek oly hamis fölfejlődése, amely, mint tapasztaltuk már, évtizedekkel lassíthatja egy ország fejlődését. Katasztrófákba és veszteségekbe vihet. Kormányzatot, sajtót, kormányzati rendszert szakíthat el ügyes és szemfüles ellenfeleinek jóvoltából, egy nemzet consensusától. Az ilyesmi azt bizonyítja, hogy demokráciánkban is vannak, akik elszakadtak a valóságtól. Nem veszik figyelembe a tényeket, amelyek közé tartoznak egy nemzet érzelmei is, szentelt fájdalmai is. „Jó hazafinak lenni nehéz, de nem lehetetlen”

Virágh Benedeknek ez a mondata sohase volt olyan igaz, mint e katasztrófa után. Ezt tudjuk jól mind, akik a hazafiságnak új értelmét és új összetevőit kerestük és keressük, tájban, békés munkában, nemzeti kultúrában. De tudjuk jól azt is, hogy a sovinsztákkal egy mértékben vétkezik a „haza és haladás” ellen, aki denacionalizálni akar akár öntudatlanul is egy népet és nemzetet. Amelyről különben mindazok, akik ellen vétkezett, úgy döntöttek, hogy szükséges megmaradnia „külön színként a népek palettáján”.

„HABÁR fölül a gálya s alul a víznek árja, azért a víz az úr”, mondogattam magamban kevés haraggal és elnéző mosollyal Petőfi versét, nézván a felszabadult Pesten az elszabadult kereskedelmet, a tevékenykedő korrupciót és a reménykedő reakciót. Tudom, hogy a csecsemő, amikor megszületik, még arcának rángásaiban viseli a görcsök emlékezetét. Csak idő kell hozzá és anyatej, hogy arca kisimuljon és teste kigömbölyödjön. A náciizmus tudta, hogyan kell szolgáltatót a jóval a rosszat, a demokrácia talán tudni fogja, mint kell szolgáltatót a rosszal a jót. S hol vannak még a változás derékhadai! Az ember messziről érzi az üzemek dohogását s hogy a kisember keze alá szabott földeken indul a munka. Ha forradalmár vagy, légy türelmes, adom a tanácsot magamnak és a fiataloknak; a feltételek után talán megváltozik az ember is. A katasztrófák és megpróbáltatások ideje, úgy rémlik, a mi számunkra is véget ért egy időre: a próbatételek ideje következik. A munkáskéz és kimunkált értelem döntik el, hogy mire jutunk majd.

E hasábok az értelem kimunkálására hivatottak. Nyitva állanak a fiataloknak, egy új nemzedéknek. Hogy keressék rajtuk hagyomány és haladás, munkálkodás és gondolkodás összhangját. Hogy

összefoglalják tanulságait a múltnak, kritikáját a jelennek, terveiket a jövőnek. Apáik két háborúban először egy értelmetlen, másodszor egy becsstelen üggyel buktatták el hazájukat. Az apák számára a nemzet ennyi volt: közös panasz a múltból, közös ábránd a jövőről. A mi számunkra legyen közös tanulság a múltból, közös terv a jövőre. Ennek feltételei, hogy ellene mondunk minden illuzionizmusnak, minden hazugságnak, minden megaluvásnak a gondolkodásban. A nép, amely a nemzethalál pereméről feltápáskodik, lehet gyarló, lehet tanulatlan, lehet becsapott. Lehet gyöngé és még alig öntudatos. De a miénk. Életünk értelme nemigen lehet másban, mint őbenne. Előbb abban, amit tettünk érte, később abban, amihez eljutunk általa.

(1945)

SZOCIALIZMUS ÉS EGYENLŐSÉG¹

I. AZ EGYENLŐSÉG PARADOXONJAI

Hogy egy általánossággal kezdjük, amely majd kiegészítésre szorul, a leninista ihletésű szocializmus – amely e ponton Marx eszméit követi – az egyenlőség mellett van. Ezen azt értem, hogy meg akarja szüntetni azokat a társadalmi különbségeket (mindjárt meglátjuk melyeket), amelyeknek hatására mély és kiküszöbölhetetlen egyenlőtlenségek állnak fenn a különböző embercsoportok között.

Az előbbi mondatban a *csoportokon* van a hangsúly. Ugyanis az egyedi, egy adott társadalmi kategórián belüli egyenlőtlenségeket illetően a marxizmusnak, mint elvrendszernek, nincsen mondanivalója. Ez azért van, mert megközelítése nem mikroszociológiai, hanem átfogó és történeti, s ennél fogva egy dologra teszi a hangsúlyt: az *osztálykülönbségekre*, vagy pontosabban az ezek által meghatározott társadalmi munkamegosztásra. A marxista elmélet természetesen tudja, hogy vannak más különbségek is – etnikaiak, nemek közöttiek és így tovább –, de ezeknek csak annyiban tulajdonít jelentőséget, amennyiben az „alapvető” (osztály-) különbségek valamely vonatkozásával kapcsolatban állnak. Ami mármost ez utóbbiakat illeti, vagyis az osztályok

1 – Az itt következő fejtegetés részlet a szerző tavaly megjelent francia nyelvű munkájából „Égalité et inégalité en Europe de l’Est”, en collaboration avec Z. Strmiska et autres, Presses de la Fondation National des Sciences Politiques, Paris 1984). Az első rész a könyv bevezetőjéből, a második és harmadik rész a zárófejezetből való. A fordítást a szerző végezte, ezért a szöveg néhány helyen valamennyire eltér a francia eredetitől.

közötti ellentétet, az a marxizmus gondolatrendszerében egy még alapvetőbb különbségre utal vissza: arra, amelyet a tulajdon léte vagy nemléte húz meg az emberek között. Ez a nagy választóvonal, az egyetlen egyenlőtlenség, amely a marxizmust hivataltból foglalkoztatja.

A szocialista egyenlőségfogalom, úgy ahogy ezt itt most meghatároztuk, történelmileg a polgári társadalom fejlődéséhez és vívmányaihoz kapcsolódik. Közismert, hogy a felfelé törekvő polgárság forradalmi a kiváltságok ellen irányultak, mindenemű kiváltság ellen, amelyből státuszegyenlőtlenségek fakadtak, s amely akadályozta a polgári-állampolgári egyenlőséget, kárára volt a képességek szabad játékának és kibontakozásának. Marx és a marxisták szemében az egyenlőség polgári követelménye persze csak „ideológia” volt, azaz az osztályérdek jogi és filozófiai beöltöztetése. Másfelől viszont a rendi társadalommal vívott küzdelem egy értékes vívmányt hozott: a törvény előtti egyenlőséget, amely az elnyomottak felszabadításáért vívott harcra csak kedvező kihatással lehet. Ennyiben az egyenlőség éthosza, még ha a burzsoá eszmevilágba tartozik is, nélkülözhetetlen fegyvere a szocialisták harcának, ugyanis lehetővé teszi számukra, hogy a jogi egyenlőség mögött meghúzódó, vagy éppen súlyosbodó társadalmi egyenlőtlenségeket megbélyegezzék.

„Valóságos” egyenlőséget, necsak „formálisat”! Úgy tűnik, hogy e harci kiáltással a marxista tanrendszer az egyenlőség elve mellett kötelezte el magát. De ne adjunk a látszatokra: az ilyen módon átfogalmazott egyenlőségi követelmény nem több, mint harci jelszó. A meghirdetett cél negatív: amire utal („formális egyenlőség”) azt meg kell haladni, s minthogy a marxista gondolatrendszerben az egyetlen lényeges egyenlőtlenség — a társadalmi helyzeté — az osztálytársadalom szinonímája, az egyenlőség értelme az osztályok megszüntetése; *konceptuálisan nincs más tartalma*. Ha lehántunk róla minden polémikus sallangot, a „valóságos egyenlőség” fogalma olyan állapotot tételez, amelyben nincs többé alapvető választóvonal — tulajdon, osztály vagy bármi hasonló — sem pedig olyan minőségi különbség, amely egy egész embercsoportot alacsonyabbrendűvé tenne. Az ilyen minőségi különbségek felsorolása (város és falu, szellemi munka vagy fizikai munka, stb.) az egyenlőség fogalmának egyetlen pozitív megközelítése a marxista irodalomban.

Mással az a marxista szocializmusnak nincsenek az egyenlőség irányában szoros elkötelezettségei: társadalom-elemzésének olyan a természete, hogy abban az egyenlőség csak melléktermék. E ponton Marx és Lenin teljes egyetértésben van; a szocialista forradalom még nem volt napirenden, amikor ők már váltig ostorozták azokat, akik a polgári vagy kispolgári radikalizmus hatása alatt (a kispolgári jelző különösen megbélyegző a marxista nyelvezetben!) az egyenlőséget hirdették. Marx és tanítványai fejében az egyenlőség soha nem volt a szocialista törekvés célja, sem kiemelt normája; természetes velejárója volt az a szocialista forradalom által véghezvitt szerkezeti változásoknak. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a marxisták érzéketlenek az egyenlőtlen-ségek iránt; számukra azonban ezek a tőkés rendhez vagy az azelőttihez tartoznak s a szocialista struktúrákkal természetesen eltűnnek.

Mielőtt vizsgálatunkban továbbmennénk, tegyük mérlegre e felfogás tudományos és gyakorlati értékét. El kell ismerni, hogy politikailag a marxista álláspont imponálóan realista: ha ugyanis az egyenlőség nem tartozik a szocializmus ismérvei közé, széles taktikai játéktér marad azoknak, akik a programot a gyakorlatba átviszik. Márpedig e játéktér nagy előny az egalitárius törekvésekkel szemben, lévén hogy ezekben minden forradalmi mozgás annyira bővelkedik. Kevés dolog volt oly hasznos Leninnek és utódainak, mint az, hogy váltig jó lelkiismerettel állíthatták: a szocializmus nem jelent „egyenlősít”.

E felfogás mellett egyébként nem olyan könnyű kitartani. Mert egy dolog az, amit egy társadalmi elmélet mond, s megint más az, amit abból hívei meghallanak. A szocialista program követői túlnyomó többségükben arra számítanak, hogy a szocializmus az egyenlőség rendjét teremti meg. Méghozzá nemcsak elvontan – a „struktúrák” áttekinthetetlen nyelvén –, hanem a megélt mindennapok síkján is. A vezetőknek maguknak sincs egészen szabad kezük: tekintve hogy mindenről ők határoznak, tőlük várja a többség azt is, hogy a forradalmi átalakulások „természetes” következményét – az egyenlőséget – létrehozzák.

A történelmi elemzés síkján még egy megjegyzés kívánczik ide. A XX. század nem-kommunista Európájában a „formális” és a „valóságos” közti határvonal egyáltalában nem olyan világos, mint ahogy ezt a marxizmus feltételezi. Hatalmas léptekkel

valósult meg egy nagyobb „valóságos” egyenlőség, mindenféle állami beavatkozások útján, anélkül, hogy a tőkés társadalom sarkalatos intézményét, a magántulajdont megszüntették volna. Mind az anyagi és kulturális javak elosztásában, mind a társadalmi feljebbjutás síkján a munkásság körülményei – hogy csak erről az egy fontos rétegről beszéljünk – jelentősen közeledtek a középrétegekéhez. S ez a közeledés nemcsak hogy nem volt ellentétes a „formális egyenlőség” követelményeivel, hanem ellenkezőleg, következménye volt a politikai demokráciának, pontosabban a polgári jogok kiterjesztésének. S noha igaz, hogy ez a fejlődés nem vetett véget az osztálykülönbségeknek és más minőségi különbségeknek, de tény, hogy számottevően csökkentette őket.

Ez a fejlemény két vonatkozásban is érinti a forradalmi szocializmust és ezen belül a marxizmus–leninizmust. Először is azzal, hogy megkérdőjelezi annak elméleti alapjait. Fenntartható-e, hogy a nagyobb társadalmi egyenlőségnek egyetlen föltétele, *conditio sine qua non*-ja a magántulajdon fölszámolása? Igaz-e hogy a „valóságos egyenlőségnek” semmi köze nincsen a formális egyenlőséghez? Másodszor az a történelmi változás, amelyről az imént szó volt, reálisabb megvilágításba helyezte azokat a nehézségeket, amelyeket a „valóságos egyenlőségre” való törekvés felvet. (Csak zárójelben említem, hogy az egyenlőség fogalma már eleve tartalmaz egyfajta ellentmondásos sokrétűséget.²) Ami azonban elsősorban érdekel minket, az a modern, demokratikus jóléti államok néhány gyakorlati nehézsége: mindenekelőtt az, hogy a többség számára elfogadhatóan meghatározzák a kívánatos egyenlőséget, azután hogy e célt más jóváhagyott politikai vagy

2 – Egy jelenkori francia társadalomtudóstól idézem: „Miközben a dolgok egyenértékűek valamely vonatkozásban, különbözhetnek egy másik vonatkozásban. Egyenlőség tehát nincsen előfeltétel nélkül: ez utóbbi nem egyéb, mint a kiválasztott vonatkozás. Ha aztán vonatkozást változtatunk, ugyanazokról a lényekről vagy tárgyakról kiderülhet, hogy nem egyenlőek. Következik ebből, hogy nincs olyan kizárólagos egyetlen vonatkozás, amelynek alapján a dolgok egy halmazának összes lehetséges egyenlőségeit el lehetne dönteni. Ha pedig így áll a dolog, az egyenlőség nem más, mint ama előfeltevések egyike, amelyekből a tárgyak összefüggései vonatkoztathatók.” (Julien Freund: „Justice et égalité” *Les Études Philosophiques*, 1973, 2, 165–166. old.).

gazdasági követelményekkel összeegyeztessék, végül hogy egyik egyenlőséggel ne üssék agyon a másikat. A szociálpolitika jelenkori dilemmái eléggé ismertek ahhoz, hogy ne kelljen őket itt bővebben kifejteni; elég annyit mondani, hogy minden intézkedésnek van társadalmi költsége és hogy minden elvben kívánatos előrelépésnek vannak nem kívánatos mellékkövetkezményei. (A progresszív adóztatás egy bizonyos határon túl csökkenti a vállalkozó kedvet, az alkohol- és a dohányadó szükségképpen jobban nyomja a szegényeket, mint a gazdagokat, az ingyenes közép és felsőoktatás fő haszonélvezői sohasem az alsó néprétegek, stb.). A marxisták sokáig nem akarták tudomásul venni a jóléti (egyenlőségi) politikának ezeket a dilemmáit, vagy demagóg módon magyarázták őket, holott egy szocialista állam pontosan ugyanezekkel találja szembe magát, attól kezdve, hogy az első felbuzdulásokon túl van. Össztársadalmi szinten semmilyen juttatás nem ingyenes és semmilyen látható vagy láthatatlan rész-előny sem közömbös a személyek (vagy csoportok) közti elosztásra. E kérdésnek ma már olyan hatalmas szakirodalma van, hogy szinte közhelynek hangzanak a legfontosabb elvi megállapítások is.

Két személy, két család vagy két társadalmi csoport életkörülményeit azonban csak akkor tudjuk összehasonlítani, ha rendelkezünk valamilyen értékskálával, amelynek révén fölmérhetjük a nevezettek rendelkezésére álló v. nem álló javakat. Még egy merőben konvencionális — azaz önkényes — skála is jobb, mint semmi, ebből azonban nem következik, hogy minden mérőeszköz egyformán jó. Ha azt akarjuk, hogy az összehasonlításnak értelme legyen, az elszámolási árak nem lehetnek akármilyenek: vagy a használt javak élvezeti értékét kell tükrözniök (mint tudjuk, ez még a legideálisabb fogyasztási piacon is bajosan alkalmazható követelmény), vagy a javak társadalmilag igazolt előállítási költségére kell hogy épüljenek (ez a követelmény már inkább megvalósítható).

Mielőtt megvizsgálánk, hogy a marxi—lenini—sztálini alapon megszervezett nemzetgazdaságok rendelkeznek-e ilyen összehasonlító képességű értékskálával, még egy utolsó megjegyzés arról, hogy tulajdonképpen mit is kellene mérni? Az előbbiekből azt lehetne következtetni, hogy az egyedek valóságos életviszonyait egyfajta *összeadás* mutatja ki (például 2 kg. hús + egy családi ház felének lakértéke + egy kiskorú gyermek iskoláztatásának költ-

ségei + stb.). Az igazság az, hogy az így kapott összegnek van egy ellentétele is, különösen a gazdaságilag aktív személyek esetében: mindaz a munka- és felkészülési idő, mindaz a fáradság, amelyet be kell fektetniük ahhoz, hogy jövedelemhez jussanak, ellássák magukat, szociális jogosultságra tegyenek szert, megmaradjanak, illetve előlépjenek a társadalmi ranglétrán, stb. Teljes szabatsággal úgy mondhatnánk, hogy egy dolgozó ember életviszonyai – az egyszerűség okáért itt most figyelmen kívül hagyjuk a nem dolgozókat – egy törtszámmal fejezhetők ki, amelynek számlálóján állnak a megszerzett előnyök, nevezőjén pedig a személyes ráfordítások; ez utóbbiak természete egyébként fizikai (idő, fáradság, megaláztatások) és nem pénz-jellegű. A szovjet világban a személyi ráfordítások egy sor olyan elemet tartalmaznak (pld. sorbanállás, félig alkalmatlan késztermékek kijavítása, házilagos termelés, stb.), amelyek egy ellátásilag jól működő gazdaságban nemigen jelentkeznék. Külön figyelmet érdemel az ún. második gazdaság energia-ráfordítási mérlege.

Nem célom ehelyütt egy algebrai képlethez eljutni, amelyet egyébként tudomásom szerint még soha senki nem is dolgozott ki. Mégsem túlzás – úgy gondolom –, az a megállapítás, hogy az életviszonyok összehasonlítása csak egy ilyen képlet alapján vezethetne reális eredményekre. A követelmény felállítása fogalmi értékű: ráirányítja a figyelmet az egyenlősítési törekvés tartalmi nehézségeire, jobban megérteti, hogy az életviszonyok vonatkozásában nem lehet csak olyan könnyedén egyenlőségről vagy egyenlőtlenségről beszélni. Az a körülmény, hogy két egyed azonos jövedelemmel rendelkezik, még nem jelenti azt, hogy életkörülményeik szerint is egyenlőek.

Ezek után térjünk vissza az összehasonlító árskála problémájára, annál is inkább, mert a pénzen megvásárolható javak és szolgáltatások szovjet Kelet-Európában is a fogyasztásba bekerülő értékek igen tetemes részét ölelik fel.

Minden statisztikai összehasonlítás önkéntelenül azt sugallja, hogy 100 forint egyenlő 100 forinttal, bármely rubrikában szerepeljen is. A szovjet típusú gazdaságokban ez a föltevés nem állja meg a helyét. A piacgazdaságok gyakorlata alakította ki azt a képzetet, hogy amikor valamilyen jószágot pénzre váltanak át (vagy megfordítva), végbemegy valami folyamat, egyfajta dinamikus kiegyenlítés, amelynek köszönhetően 100 forint normá-

lisan 100 forintot ér (a „normálisan” itt azt jelenti, hogy nincs család vagy önámítás). Csak ha ez a helyzet fönnáll, mondhatjuk joggal, hogy aki 10.000 forintot keres, kétszer annyihoz jutott, mint az 5.000 forint jövedelmű. Ezen az alapon elindulva lehet azután árnyaltabb és minőségi összehasonlításokba bocsátkozni.

Amit ehhez hozzá kell tenni, az a következő: ilyen egyenletek csak ott jogosultak, ahol az árrendszer tényleg elvégzi azt a bizonyos kiegyenlítő funkciót. Elvégzi-e a szovjet típusú gazdaságokban? Látszólag igen, hiszen az egyedek pénzért szegődnek el és az így megkeresett pénzösszegeket a kereskedelemben és a szolgáltatások piacán költik el. De lássuk csak közelebbről: tudjuk, hogy a különböző elosztási hálózatokban ugyanannak a tárgynak vagy szolgáltatásnak különféle árai lehetnek, még hozzá nem pusztán helyi ellátási okokból, hanem a vásárló többé vagy kevésbé kedvezményezett státusa szerint is. Továbbá: ahhoz a bizonyos piaci árkiegyenlítéshez – amelyet egészen pontosan a csereérték társadalmazásának kellene nevezni – nem elég, hogy az árak ki vannak függesztve és hogy a vevők azokat elfogadják. Nem lehet társadalmilag elfogadott árakról beszélni, amíg be nem bizonyul, hogy az érdekeltek ugyanezt az árat minden kényszer nélkül egy párhuzamos piacon is elfogadnák. Márpedig köztudott, hogy Kelet-Európában nap mint nap ennek az ellenkezője bizonyul be: mihelyt van valamiféle párhuzamos piac, az állami árak társadalmi érvénye nyomban megdől. De még amikor ilyen piac nincs is, a tartós áruhiány és a folyamatos sorbanállás jelensége ékesszólóan bizonyítja, hogy a kiírt árak fikciók. Ennélfogva fikciók akkor is, amikor az életnívó-összehasonlításokba akarjuk őket bevezetni.

Egy paradoxonhoz jutottunk, amely egyben történelmi irónia is. Megállapítottuk ugyanis, hogy a csereérték társadalmazása nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy egy (szocialista vagy bármi más) állam reális feladatul tűzhesse maga elé az életviszonyok kiegyenlítését. Ez a megállapítás legalábbis a civilizáció elért fokán érvényes, vagyis ott, ahol széleskörű munkamegosztás van és ahol az életnívót a legkülönbözőbb természetű elemek hosszú sora képezi. Mármost mit mondhatunk a modern társadalmi rendszerekről? A tőkés gazdaság, amely pedig eleve nem törekszik egyenlőségre – legalábbis a rendszer pillérét képező vállalkozók szándéka szerint (meglehet persze, hogy még ez a tétel is igazí-

tásra szorulna!) — a tőkés gazdaság tehát elmondhatja magáról, hogy társadalmásított csereértéket hozott létre, s ennél fogva rendelkezik olyan értékskálával, amely értelmet adhat a jövedelem- és életnívó- kiegyenlítő törekvéseknek. Ezzel szemben a marxista ihletésű szovjet típusú szocializmus, amely megszüntette a piacot mint a gazdálkodó egyedek közötti elsődleges kapcsolatot, ezzel megfosztotta magát egy olyan értékképző mechanizmustól, amelyre egyenlősítő törekvéseit építhetné, holott e törekvések természetéhez tartoznak! Paradoxonunkat természetesen mindkét oldalról megszorításokkal kell körülvennünk. Így például, mikor azt mondjuk, hogy a tőkés gazdaságoknak kezükben van az egyenlősítés eszköze, ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy ezzel természetesen élni is akarnak (ami azonban azt sem zárja ki, hogy a társadalom nyomására vagy ideológiai okokból adott esetben ne éljenek vele). Ami pedig a szovjet típusú szocializmust illeti, gyengesége őt sem akadályozza meg abban, hogy egyenlőségi törekvéseit részlegesen, esetről-esetre ne érvényesítse. Másszóval egy dolog a paradoxon és megint más dolog a mindennapi élet gyakorlata.

II. A SZOCIALISTA ELOSZTÁS PARADOXONJAI

Most pedig vizsgáljuk meg a kelet-európai gazdasági és társadalmi életnek azt a fejezetét, amelyet „a szocialista elosztás” címkéje alatt tart számon a szakirodalom.

1. Első megállapításunk, amely talán ellentmondást fog kiváltani, hogy a szocialista elosztás marxista *elveinek* tulajdonképpen sehol sem létezik átfogó, módszeres kifejtése. Ha közelebbről megvizsgáljuk azokat az elméletszagú hivatkozásokat, amelyeket a marxista szerzők a gazdasági javak elosztásával kapcsolatban emlegetni szoktak, hamar kiderül, hogy ezek alig-alig megfoghatóak, egymással nehezen összeegyeztethetők és nem utalnak valamilyen tételes teóriára, se Marxéra, se máséra. Innen van, hogy a kérdés körül folytatott ún. szocialista viták nagyon elmosódottak és hogy az érveket, a hiányzó elveket jelszószerű idézetek pótolják.

Ebből a szempontból a kérdésre vonatkozó újabb kelet-európai szövegek nagyon bevilágítóak. Több kelet-európai országban,

így Magyarországon is, a kormányzat jövedelempolitikája és a tényleges egyenlőtlenségek szociológiai föltárása érdekes tudományos és társadalompolitikai vitákat váltott ki. E vitákban mindkevésbé kerülnek elő a marxista hivatkozások, s egyre több szó esik méltányosságról vagy célszerű jövedelemhatárokról; aligha kell mondani, hogy az ilyen hivatkozások mindennek mondhatók, csak elméletinek nem. Számos jelenkori szerző szemmelláthatóan tudatában van annak, hogy az elosztási kulcsok önkényes elhatározások eredményei, s arra törekszenek, hogy az erre vonatkozó döntéseknek valamilyen elméleti alapot adjanak, az igazságosság vagy a célszerűség valamilyen meghatározása révén, amelynek azonban már vajmi kevés köze van a marxiz-mushoz.

2. A javak elosztása, mind a már rendelkezésre állóké, mind az éppen megtermeltké, mindenfajta szocializmus egyik fő törekvése. Amennyiben a szocializmus marxista vonalakon halad, a jövedelmi arányok *tudatos* megformálására törekszik, vagyis abból indul ki, hogy a különféle jövedelmek között — ide értve azt is, amit az állam magának tart vissza — bizonyos arányoknak *kell* lenniök és hogy ezt előre kell meghatározni. Ez a fajta voluntarizmus szerves része a szocialista eszmének: ha erről lemondana, létjogosultságát tenné kérdésessé.

Aligha kell mondani, hogy a társadalom tudatos irányítása a központ által kibocsátott normákat jelenti. Ez azonban ne zavarjon minket: a tudatosságra való hivatkozás lényege az, hogy semmit sem szabad a véletlenre hagyni, nem szabad a gazdaság spontán kialakuló törvényeinek engedelmeskedni, sem azokra az erőviszonyokra hagyatkozni, amelyek az állam által nem szabályozott cserefolyamatokban alakulnának ki. Ez a valós értelme annak a gyakran hangoztatott tételnek, hogy a marxista szocializmus szemben áll az „értéktörvény mechanikus érvényesülésével”. (E helyütt nincs módunk arra kitérni, hogy a gyakorlat lassú fejlődése során az ún. értéktörvény mégis elismerést nyert, s hogy a szovjet típusú tervezés már egy jó ideje e „törvény” és a voluntarista célok összehangolásával foglalkozik.)

Természetesen ott, ahol munkamegosztás van, még egy szocialista főhatalom sem tudja a szélesebb értelemben vett értékcsereét megszüntetni. A cél ennél fogva az, hogy minden értékcsere és

különösen a végső elosztás tételes rendelkezéseknek legyen alávetve. Ez a mindenre kiterjedő szabályozás, amelynek részleteit e vonatkozásban nyugodtan mellőzhetjük, oly alapvető, hogy gyakorlatilag „a” szocializmussal azonosítható. De mindjárt látni fogjuk, hogy a szocialista elosztás lehetetlenségei úgyszólván mind ebből a tudatos szabályozási tervből erednek.

Kezdjük mindjárt azzal, hogy egy mindent szabályozni akaró államnak jóval nagyobb hatalmat kell a kezében összpontosítania, mint egy gazdaságilag (stb.) szerényebb célokat követőnek. Másszóval a hatalmi koncentráció a szocialista állam belső szükségessége: a rendszer természetéből, nem pedig a kormányzó személyzet politikai koncepciójából következik. Lássuk mármost, milyen következményekhez vezet ez a központi szabályozás?

Vegyük például azt az elterjedt, habár korántsem bizonyított fölfogást, hogy a szocializmus a társadalom tagjainak széleskörű részvételét igényli. Ki nem hallotta volna azt a marxista, sőt premarxista tételt, hogy a szocializmusban a dolgozók saját tevékenységük uraivá válnak? Ez a célkitűzés nyilvánvalóan egyfajta önigazgató autonómiát ír elő, ha nem is egyéni méretekben, de legalábbis a kisebb-nagyobb közösségek síkján.

A fentebb elemzett központi szabályozási eszmény ezzel a törekvéssel nyilvánvalóan ellentétes. Tudniillik két eset van: vagy az történik, hogy a kisebb-nagyobb közösségekbe (pl. szövetkezetekbe) szervezett dolgozók olyan jövedelmeket osztanak szét, amelyek megfelelnek a központi tervező által előírt normáknak, vagy pedig saját hatáskörükben ettől eltérő döntéseket hoznak. Az első eset gyönyörű volna, csak éppen nem valószínű; elvégre is az autonómiához az elosztási normák saját megállapítása is hozzátartozik. A második eset, amelynek valószínűsége jóval nagyobb az elsőnél, azt jelenti, hogy a gyakorlatban megvalósuló elosztási kulcsok eltérnek a társadalmi főhatalom által kiadott szabályoktól. Ha az a cél, hogy a kulcsok az előre megszabott normákhoz idomuljanak, a központi hatalom kénytelen lesz módosítani őket jövedelemelvonással, vagy -támogatással, amivel persze véget vett az alsóbb szintű autonómiának.

3. Egy második és még szembetűnőbb ellentmondás a szabályozási eszmény gyakorlati elveihez kapcsolódik. Amilyen határozott a cél, oly homályosak a megvalósítás elvei.

Ne legyen félreértés: politikában az elvek folyékonysága nem föltétlenül hátrány. Így például, amióta világ a világ, a hatalmon lévők egyik kedvelt hivatkozása az igazságosság, holott ennél bizonytalanabb elv talán nincs is; de tudjuk, hogy a recept beválik. Egyébként minden általános elv természete, még akkor is, amikor egy csöppet határozottabbak az igazságosság elvont principiumánál, hogy széles sávot hagynak az esetről-esetre való megfontolásoknak, s ezzel együtt maradnak normatívok. Így például az olyan elvek, mint „rászorítani az embereket a takarékosagra”, „csökkenteni az egyenlőtlenségeket”, „megosztani a dolgozókkal a gazdasági növekedés gyümölcseit”, nem feltétlenül üres szólamok. Az ilyen elvek valóban módosíthatják az adó- és jövedelem-politikát, miközben érvényesítésük különféle módzatok szerint történhetik. Az tehát, hogy egy elv általános, még nem baj és nem is ellentmondás.

Az idézett elvekben azonban az a közös, hogy egy adott elosztást valamilyen irányban kívánnak módosítani. A szocialista eszmény más: itt a cél maga az elosztás, méghozzá normatív alapokon és már az elsődleges jövedelmek síkján is. Ebben rejlik a nehézség. Az átfogó szándék ui. arra a föltevésre épül, hogy adva vannak olyan (helyes és nem önellentmondó) elosztási kulcsok, amelyeknek alapján a tett pillanatában minden egyes ember jövedelmi jogosultságát meg lehet határozni. Márpedig ilyen kulcsok nincsenek. Ha közelebbről vizsgáljuk a szocialista tervezők által hangoztatott elveket, kiderül, hogy ezek sem nem pontosak, sem nem egyértelműek, sem nem ellentmondás mentesek, arról nem is szólva, hogy a legtöbb esetben nem is alkalmazhatóak.

a) Vegyük például az egyenlőség elvét. Fentebb már megállapítottuk, hogy a marxista elemzés két álláspont között ingadozik: egyrészt kispolgári illúziónak tartja az egyenlőséget, másrészt annak tágabb értelemben való megteremtését a kommunizmus felé való fejlődés természetes következményének tekinti. Időről-időre a jövedelmek teljes egyenlősége forradalmi ideállá is válik, így pl. Oroszországban 1918-ban, a kubai forradalomban, Kína maoista korszakában, stb. Ez annál is természetesebb, mert mint elosztási kulcs az egyenlőség kétségkívül a legegyszerűbb, sőt a legkézenfekvőbbek közé tartozik. De tapasztalatból

tudjuk, hogy e törekvés nagyon hamar lekókad. Az egyenlőségi kulcs elvetése jól ismert gyakorlati okokból történik, de nem hiányzik az elméleti hivatkozás sem: a „klasszikusok” helyes olvasásából kitűnnék, mondják az ideológusok, hogy Marx vagy követői soha sehol nem hirdettek *mechanikus* egyenlőséget. A „valódi” egyenlőség felé való haladás egyenesen azt követeli, hogy szakítsunk minden hamis „egyenlősdivel”... Értse, aki tudja.

Mint látjuk, az egyenlőség és az egyenlősi közötti elvi megkülönböztetés merőben verbális és zavaros. Az ún. egyenlősi elleni fellépés gyakorlati indokai annál világosabbak. Háromféle oka is van. Gazdaságilag a differenciátlan jövedelmek nem eléggé serkentenek munkára. Szociológiailag a hatalom hierarchikus felépítése elkerülhetetlenné teszi a státusz-különbségeket, amelyek azután anyagiakat is vonnak maguk után. Végül van egy morális szempont is: egyfajta népi igazságérzet visszássá teszi, hogy a jó munkát és a rossz munkát (hogy csak ennél maradjunk) egyformán javadalmazzák.

Ennek ellenére az egyenlőségi elv nem tűnt el egészen a „létező szocializmus” normatív elvei közül. Két alakban is feltűnik: expliciten, amikor arról van szó, hogy „egyenlő munkáért egyenlő bért” kell fizetni, s impliciten, amikor a szocialista tervezők figyelembe veszik — csakúgy mint a nyugati kormányférfiak —, hogy a jövedelmek egyenlőtlenségét határok között kell tartani. Mindkét gyakorlati elv következményeire és nehézségeire alább még visszatérünk.

b) Előbb azonban egy rövid kitérés a kommunizmus legismertebb elvére, mely is úgy hangzik, hogy „*kinek-kinek szükséglete szerint*”. Magáról az elvről csak röviden, hiszen utópikus jellege nem szorul bizonyításra, ámbár azt sem lehet mondani, hogy a történelemben még soha semmi alkalmazási terepe nem volt. Így pl. egy családon belül a rendelkezésre álló javakat kinek-kinek a szükséglete szerint szokták felosztani. A családdal némi analógiába hozhatók az érzelmileg nagyon szorosan összekapcsolódó kisközösségek is, amelyeket azonban majdnem mindig valami nagyon specifikus missziótudat köt össze. Ha a kivételek mezejéről visszatérünk az átlagemberek világába, világos, hogy a kinek-kinek szükséglete szerinti elosztási elv olyan bőséget tételez, amely egy technikailag állandóan újító társada-

lomban még fogalmilag is lehetetlen. Egy ilyen társadalomban ugyanis a szükségleteknek nem szabnak fizikai határt a lehetőségek. A család csak azért lehet ellenpélda, mert az már eleve a külső társadalmi kényszerhez szabja a szükségletkielégítés fokát.

Egészen más a helyzet az olyan közösségekkel, amelyeket csak szokványos, megegyezéssel, illetve jogi kapcsolatok kötnek össze. Példának vehetjük erre a társadalombiztosításba tartozó népességet. Ha rájuk akarnánk alkalmazni a fentebbi elosztási elvet, akkor ez nemcsak a szolgáltatások ingyenességét igényelné, hanem az ellátási alap úgyszólván korlátlan bőségét is, azért hogy ki-ki – például az egészségügy síkján – tetszése szerint hozzáférhessen az általa és orvosai által szükségesnek tartott javakhoz és szolgáltatásokhoz. Ha a szolgáltatás ingyenes, de valamilyen értelemben korlátolt – mint ahogy ez Keleten és Nyugaton egyaránt fennáll –, akkor már nem mondhatjuk, hogy az elosztás a fenti elvnek engedelmeskedik.

Még fontosabb azonban, hogy minden elosztási norma eleve ellentétben áll a ki-ki szükséglete elvével, ami megfordítva azt is jelenti, hogy ez a kommunista jelszó természeténél fogva ellentétes azzal, amit fentebb a szocializmus egyik alaptörekvésének ismertünk föl, vagyis a javak tudatos, tervszerinti elosztásával. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy az egyenlőségi elv nem ellentétes ezzel a törekvéssel.) Nyilvánvaló ugyanis, hogy az egyedi részesedések előzetes szabályozása lehetetlen, ha az egyedek egyrészt korlátlanul juthatnak hozzá a javakhoz, másrészt saját spon-tán elhatározásuk szerint élhetnek velük. Egyszóval a tudatos jövedelemelosztás és a ki-ki szükséglete szerinti elosztás kölcsönösen kizárják egymást.

Első pillantásra itt most azt mondtuk, amit a szemináriumi marxizmus, amely szerint a szükségletek szerinti elosztás a befejezett kommunizmus műve lesz, miközben a szocializmus úgyis mint a kommunizmus alsóbb foka, még más elosztási elveket követ, így pl. a végzett munka szerintit (lásd alább). Valójában a fentebb aláhúzott ellentmondás nem a munkaszerinti elosztással állítja ellentétbe a szükségletek szerintit, hanem egy annál sokkal alapvetőbb elvvel, mely is a társadalmi folyamatok tudatos irányítása.

Ez az ellentmondás annál is inkább figyelmet érdemel, mert a szükségletek szerinti elosztást a létező szocializmus nem egészen

a jövőbe helyezi: részleges megvalósítását — mondjuk az egészségügyben vagy a közoktatásban — a lehetőségek határain belül kívánatosnak tartja. A szovjet típusú államok büszkén hangoztatják, hogy máris „a kommunizmus elve” szerint osztják el a társadalmi termék egy részét.³ Jó, ha itt visszatérünk a szükségletek szerinti és az adminisztratív elosztás fentebb bevezetett különbségéhez. A tényállás ugyanis az, hogy a szükségletek szerinti elosztás legfeljebb olyan javakkal kapcsolatban történik, amelyek vagy alig keresettek (pl. a múzeumok) vagy természetüknél fogva mindenki számára nyitva állnak (mint mondjuk a városi járdák használata). Máskülönben a természeti juttatások a szovjet típusú rendszerekben olyan adminisztratív korlátozásokhoz vagy tételesen differenciált jogosultságokhoz vannak kötve, amelyeknek közös tulajdonsága, hogy szükségképpen tartalmaznak elsőbbségeket, defacto kiváltságokat, vagy kizárásokat. Hogy csak egy-két példát említsünk: sem a szakszervezeti nyaralókba, sem a legjobb szakorvosi rendelésre nem utalnak be akárkit, a közületi lakáselosztásról nem is szólva. Vagyis a természetbeni elosztás nem a szükségletek, hanem a jogosultságok birodalmát képezi, esetleg a „kinek-kinek összeköttetése szerinti” elv diadalát.

c) Most pedig lássuk a szocialista programnak azt a fogadkozását, hogy „*véget vetünk az ember ember által való kizsákmányolásának*”. Ha ezt mint elvet vesszük vizsgálat alá, első következtetésünk, hogy egyfajta negatív elosztási normát tartalmaz. Lényegében minden olyan elosztási rendszert elítél, amelyben a munkával kapcsolatos közvetlen vagy közvetett javadalmazásokon kívül még másfajta jövedelmeknek is helyük volna, mondjuk pl. a járadékoknak, a tőkekamatnak, a vállalkozási nyereségeknek. Az elv itt az, hogy egy szocialista rendszernek csak munkabéreket és társadalmi juttatásokat szabad kiosztania. Amennyiben a gazdasági tevékenység bármifajta „értéktöbbletet” hoz létre, ezekről központilag kell rendelkezni. A szocialista állam fentebb megfogalmazott elve nem engedi meg, hogy e többletértéket

3 — A statisztikák figyelmes tanulmányozásából kiderül, hogy a természetbeni elosztás a kelet-európai országokban a népesség fogyasztásának mintegy 15 %-át teszi ki, vagyis kisebb hányadát, mint mondjuk a nem szocialista Franciaországban. Lásd erre vonatkozóan az 1. jegyzetben idézett könyv II. fejezetének adatait.

más termelési tényezők kapják, mint az emberi munka, mert akkor – marxi értelemben – kizsákmányolás esete állna fenn.

Első pillantásra a szovjet típusú államok hűségesen követik ezt az elvet: elszámolási rendszerükben a hozzáadott érték két nagytételre oszlik: bérszerű jövedelmekre és az állam részese-
désére. Közelebbről nézve a helyzet korántsem ilyen egyszerű. Mindenféle rejtett módon keletkeznek járadékok, valamint olyan jövedelmek, amelyeket egyesek vállalkozási tevékenységükből húznak. S ez nemcsak olyan szektorokban történik, amelyeket a hivatalos ideológia a múlt csökevényeinek kezel (kisipar, magángazdaság), hanem az ún. szocialista szektoron belül is. Így pl. a szocialista állam ősidőktől fogva kamatot fizet a magánszemé-
lyek megtakarításai után, függetlenül attól, hogy a takarékbeté-
tek tulajdonosai bérmunkások-e vagy nem. A szocialistának ne-
vezett állami vállalat díjazza az újítást, járadékban részesíti a
szellemi tulajdont (találmány, szerzői jog), s számos országban,
így Magyarországon is, elismeri a vállalati dolgozók, különösen
a vezető beosztásúak jogát arra, hogy az évi tiszta nyereségből
részesedjenek. Így vagy úgy az összes felsorolt jövedelmek a szo-
rosabb értelemben vett munkabérből vannak kihasítva, ezt a ki-
hasítást minden szocialista állam természetesnek tartja és kodi-
fikálja.⁴ A munka nélkül élvezett járadék egyik legnevezetesebb
esete a lakáshasználat, tekintettel az állami lakbérek nevetségesen
alacsony szintjére. Minthogy a lakások gyakorlatilag életfogytig-
lani használatban vannak, mindazok akik az átlagosnál kedvezőbb
fekvésű, méretű vagy komfortú lakásban laknak, ebből olyan
járadékot húznak, amely nemcsak elméleti: ha albérlőt fogadnak
vagy lakást cserélnek, járadékuk pénzben is realizálódik. Kevés
látványosabb megnyilatkozása van a földjáradéknak, mint az
imént említett, arról nem is szólva, hogy az így keletkezett jöve-
delmek alaposan korrigálják a hivatalos elosztást.

Mindezekben az esetekben a szocialista tervező problémája az,
hogy merész céljai és átfogó eszközei ellenére mégsem ő dönti el
egyedül, hogy mi az ami „érték”, azaz hogy mit és mennyire fog

4 – A vezetői prémiumokról persze azt is lehetne mondani, hogy azok a
jó munkaszervezést, stb. díjazták. Ez a megfontolás persze a vállal-
kozái nyereségre is érvényesíthető volna, de mint tudjuk, a marxi
szemlélet ezt is teljes egészében a kizsákmányolói haszon körébe
utalta, lévén hogy értéket – így az elmélet – csak a munka teremt.

a társadalom honorálni. Ennélfogva az értéktöbblet teljes állami kisajátítása hiú ábránd.

d) Ennyit a szocialista elosztási tan negatív oldaláról. Most pedig lássuk a pozitív oldalt, amely nyilvánvalóan a munka díjazására vonatkozik: „*kinek-kinek végzett munkája szerint*”. A marxista tradíció a kommunizmus előkészítő szakaszát, vagyis a szocializmust ezzel az elosztási elvvel szokta meghatározni. Vizsgáljuk meg, van-e ennek az elvnek valami megfogható tartalma? Fejtegetésünknek talán a legfontosabb pontjához érkeztünk, mert mint látni fogjuk, a szocialista elosztásnak nincs is ennél nagyobb aporiája.

Tegyük először is két bevezető megjegyzést. Szembetűnő, hogy a kinek-kinek munkája szerinti elv rokonságban van a keresztény etikával, annak legalábbis azzal a verziójával, hogy kinek-kinek érdeme szerint van joga az üdvözülésre (de bizonyos értelemben a földi javakra is). Még érdekesebb a rokonság a liberális gazdaságtannal, amely szerint a tökéletes konkurencia tendenciálisan mindenkit pontos termelési hozzájárulása szerint javadalmaz. Amikor rokonságot mondok, az nem jelent azonos-ságot. A keresztény etikában a hangsúly nem a termelésen van. Ami pedig a liberális gazdaságtant illeti, ott a termelési hozzájárulást a piaci érték méri, nem pedig a végzett munka. E különbségnek, mint mindjárt látni fogjuk, van jelentősége.

Másik előzetes megjegyzésünk az, hogy a munkaszerinti elosztás elve nyilvánvalóan csak a munkaképes és gazdaságilag foglalkoztatott népességre vonatkozik. Semmit nem mond arra vonatkozóan, hogy miképpen kell részesíteni a társadalom jövedelmeiből a nem-dolgozókat. Abban persze mindenki eleve egyetért, hogy méltányosan kell eljárni az öregekkel, betegekkel, stb.: ennek azonban az égvilágon semmi köze nincsen a munkaszerinti elosztási elvhez. Az utóbbi elv egyébként arról sem mond semmit, hogy a dolgozók részesedésének hogyan kell viszonyulnia az állam által visszatartott részhez, bármi legyen is ezeknek a célja: beruházás, kormányzati költségek vagy szociális juttatások. Főleg azt nem szabad gondolni, hogy az állam által visszatartott rész automatikusan következik valamilyen elszámolásból, amely a hozzáadott értékre vonatkozik. Tudjuk ugyanis, hogy a szocialista államok ún. hozzáadott érté-

kei teljesen önkényesek. A tervező hozza létre őket az árak, bérék és elvonások nagyságrendi megállapításával.

Lássuk ezek után, hogyan alkalmazható a munkaszerinti elosztás elve. Az első kérdést a keresztény etikával és a konkurencia tanával való analógia veti fel. Mit kell nézni: a munka etikai lag megfogható értékét (pl. az erőfeszítés értelmében), produktív hozzájárulását (a szó gazdasági, azaz piaci értelmében), vagy valamilyen más értéket, amely úgyszólván természetesen benne rejlenék a munkában, mint fizikai folyamatban? Az etikai választ máris ejthetjük, minthogy azt a marxista tan sohasem hirdette. Ezek után a között kell választanunk, hogy a végzett munkát gazdaságilag vagy fizikai természete után fogjuk-e mérni? A kérdés tulajdonképpen az, hogy van-e a munkának önértéke, amely legalábbis egy ordinális skálán rangsorolható?

Nincs baj addig, amíg két olyan személy munkáját hasonlítjuk össze, akik pontosan ugyanazt a feladatot hajtják végre: ily esetben a végzett munkateljesítmény az elvégzett műveletekkel azonos, esetleges minőségi különbségekkel. De attól a pillanattól kezdve, hogy a műveletek tartalma eltér egymástól, minden számszerű összehasonlítás értelmét veszti. A marxisták egy része őszintén azt gondolja, hogy amikor nagy tanítómesterük „egyszerű” és „összetett” munkáról beszél, s az utóbbiról kijelenti, hogy annak értéke az előbbi „többszöröse”, akkor megoldotta a problémát. Holott a megoldás csak verbális. Ugyanis azt kellene megmondani, hogy X munkája *mennyivel* összetettebb Y-énál. Ha nem tudjuk számszerűsíteni az X/Y hányadost, akkor nincsen alapunk arra, hogy X-et és Y-t „munkája szerint” javadalmazzuk. Hacsak ki nem jelentjük, hogy egy munkaóra értéke minden esetben azonos egy másik munkaóráéval. Ezzel azonban a már letárgyalt egyenlőségi elvhez jutnánk vissza.

Lehet-e számszerűsíteni az X/Y hányadost technikai normák, ergometria vagy más, kizárólag a dolgozó működésére vonatkozó mérések segítségével? Rengeteget kísérleteztek ilyesmivel minden eredmény nélkül. Ami tulajdonképpen természetes. Hiszen amit a munkafolyamatban mérni kell, az nem a munkás ereje, mozgólatainak ügyessége vagy szépsége, mégcsak nem is tudásának foka, hanem az a tényleges hozzájárulás, amelyet munkája a közös eredmény szempontjából jelent. Már e ponton sejthetjük, hogy a „végzett munkát” illetően a gazdasági megközelítés lesz a

jó. De épp a gazdasági ösvényen haladva jutunk el a szocialista elosztási tan legnagyobb paradoxonjához.

A jelenkori szocialista közgazdák alaposabb megfontolás (és gyakorlati tapasztalat) után egyetértenek a konkurenciális gazdálkodásnak azzal az elvével, hogy a társadalmi termelés minden egyes részvevőjét produktív hozzájárulása arányában volna célszerű javadalmazni. Csak van egy bökkenő. Ahhoz, hogy bizonyos tárgyilagossággal lehessen felbecsülni kinek-kinek a termelési hozzájárulását, az kellene, hogy az eredmények értéke társadalmi érvénnyel legyen megállapítva, vagyis nem önkényesen, ami viszont maga után vonja egy olyan piac szükségességét, ahol az egyedi és kollektív értékelések úgy találkoznak össze, hogy kölcsönösen elfogadott árak formájában fejeződnek ki. Ez az a bizonyos érték-társadalmasítási probléma, amelyről fentebb már szó esett. Objektív, azaz társadalmi érvényű árak híján nemcsak hogy nem tudjuk kinek-kinek a termelési hozzájárulását felbecsülni, hanem a körbenforgás veszedelmébe kerülünk. Pontosan ez történik a tervgazdaságokban, amelyek a szükséges pénzügyi egyensúly érdekében az árakat a termelési költségekből vezetik le. Egy ilyen elszámolási rendszerben minden egyes tényező termelési hozzájárulása definíció szerint azonos azzal a javadalmazással, amelyet a tervező számára megszavazott!

A paradoxális tehát az, hogy a szocialista tervezők a végzett munka szerint szeretnék díjazni a termelés részvevőit, holott egy olyan termelési rendet hoztak létre, ahol az árak és a kínálat szocializálódását – azt a bizonyos piaci társadalmasítási folyamatot – adminisztratív döntések helyettesítik.⁵ Ebben a rendszerben a központi hatalomnak természetesen széleskörű befolyása van a jövedelmi struktúrákra, csak éppen azt nem tudja megmondani, milyen kapcsolatban vannak a bérek és a prémiumok a termelési hozzájárulásokkal. Ebből a szempontból egy piaci gazdaság menedzserei kedvezőbb helyzetben vannak.

Mielőtt e pontot lezárnám, még egy megjegyzés: nem szeretném, ha a fentiekből bárki is azt a következtetést vonná le,

5 – A kínálat szocializációjáról akkor lehetne beszélni, ha a termelési és behozatali struktúra tervkötöttségek nélkül, azaz piaci rugalmassággal igazodnék a kereslet kívánalmaihoz és változásaihoz. Voltaképpen ez a föltétele a termelési költségek szocializációjának (a „társadalmilag szükséges” marxi értelmében is).

hogy egy piaci gazdaságban egy egyes szektorok dolgozói szükségképpen és mindig termelési hozzájárulásuk arányában vannak fizetve. Ezt is csak egyfajta utópikus szemléletben lehet állítani. De ha az utópiákból kilépünk az emberi társadalom valóságos világába, akkor tudomásul kell vennünk, hogy a jövedelmeket nemcsak a szorosabban vett gazdasági megfontolások határozzák meg, hanem olyan tényezők is, mint a szokásjog, az alkudozási képesség vagy az erőviszonyok. Ha tehát a fentiekben bonckés alá vettem a munkaszerinti elosztás mítoszát, az semmiképpen sem jelenti, hogy e mítosz megvalósulását a piacgazdaságban találtam meg, vagy hogy eleve elvetettem minden más elosztási metódust.

III. A JÖVEDELMEK HIERARCHIZÁLÁSA

Fejtegetésünk vége felé közeledünk. Az eddigiekben kimutattuk, hogy a.) az egyenlőség járhatatlan, b.) a szabályozott elosztás nem épülhet a szükségletekre, c.) attól, hogy nincsenek „jogtalan járadékok”, a munkajövedelmek még nem kerülnek kívánatos arányosságba, d.) a központi tervezőnek nincs mércéje a „végzett munka” felmérésére. Az következik-e mindebből, hogy egy szocialista tervező teljesen képtelen értelmes jövedelem-különbségek kidolgozására, a munka ösztönzésére, a kezdeményezések bátorítására vagy olyan dolgok jutalmazására, mint a kockázat, a felelősség, a tartós kötelezettség-vállalás, a munkahelyen való megmaradás? Nyilvánvalóan nem következik. A szocialista tervezők nagyon is képesek minderre, de csak úgy, hogy a munkapiac játékát központilag fölállított hierarchizált bérskálával váltják föl. Ez azért elkerülhetetlen, mert megszűntek a termelékenység és a piaci értékcseré „mechanizmusai”. Ezeket a központosított tervgazdaságban adminisztratív rendeleteknek kell helyettesíteniök.

A szocialista rendszerek bürokratizálódását sokszor gazdaságon kívüli tényezőknek tulajdonítják. Ebből az elemzésből viszont az derül ki, hogy a bürokratikus szabályrendszer a központosítás belső szükségessége, egyfajta működési követelmény, amely abból ered, hogy a szocialista tervezőnek semmi lehetősége nincs arra, hogy kinek-kinek a végzett munkáját gazdasági értéke

alapján mérje. Jobb híján tehát hierarchikus bérlépcsőzetet dolgoz ki. A központilag megállapított bérskála figyelembe vesz olyan merőben bürokratikus szempontokat, mint a névleges szakképzettség, az adott munka besorolása, a hivatali felelősség vagy a munkahelyen töltött évek száma, de tekintettel van szorosabban vett gazdasági szempontokra is (normatелjesítés, az ágazat gazdasági fontossága), valamint olyan tényezőkre, amelyek munkapiacinak is mondhatók, mint például a munka veszélyessége, vonzó vagy elriasztó jellege, a munkahely megközelítési lehetősége, stb. Ezek közül az ismérvek közül egyedül a „teljesítmény” nem önkényes, de mint már említettük, ez a szempont objektíve csak nagyon szűk határok között érvényesíthető, másfelől azt is tudjuk, hogy a hivatalos bér többnyire még ott sem követi lineárisan a teljesítményt, ahol ez fizikailag elképzelhető volna.

Ha már most a teljesítménytől eltekintünk, azt mondhatjuk, hogy minden egyéb bérdifferenciálás valamilyen értelemben önkényesnek mondható, értve ezen nem a személyi önkényt, hanem a különbségek számszerűsítésének objektív igazolhatatlanságát. A probléma nem a felsorolt szempontokkal van, hanem azzal, hogy e szempontoknak önmagukban nincsen kvantifikáló képessége. Minthogy a döntések mögött nincsen olyan társadalmi elbírálás, mint az érdekeltek szavazata, vagy a piac szabad játéka, a bérskála számszerűsítése nem lehet más, mint önkényes, illetve bürokratikus. Esetenként a központi tervező szubjektív megítélése közelebb vagy távolabb esik ahhoz, amit az érdekeltek méltányosnak tekintenek, vagy ahhoz, amit a gazdasági szükség-szerűség előír. Jellege szerint azonban a bérmegállapítás központilag vezetett folyamata önkényesnek mondható.

Ide tartozik a már fentebb előlegezett megjegyzésünk arról a közismert jelszóról, hogy „egyenlő munkáért egyenlő bért” illik fizetni. Általánosságban ennek az elvnek semmi megfogható tartalma nincsen egy olyan gazdasági rendszerben, amelyben nem megy végbe a csereértékek társadalmi kiegyenlítése. Szűkebb keretekben azonban a jelszó alkalmazhatóvá válik, amennyiben a hierarchikus szempontokon belül érvényesül. Így például valóban kimondható vagy megvalósítható, hogy egyenlő szakképesítésért ugyanabban az ágazatban egyenlő bért fizessenek. Magától értetődik, hogy a szempontok sokasága lehetetlenné teszi az

alkalmazás tisztaságát, mert hiszen a régi munkás ugyanazért a munkáért többet fog kapni, mint az éppen felvett új munkaerő (a munkahelyi hűség is szempont), vagy esetleg megfordítva (ott, ahol munkaerőhiány van és szükség van munkapiaci korrekciókra).

A központosított szocialista jövedelemszabályozás főproblémája végső soron nem az elvek bizonytalansága vagy ellentmondásossága, hanem az egyenlőség látszatának fönntartása. Ezen csupán annyit értek, hogy a különféle okokból kialakuló egyenlőtlenségeket határok között kell tartani. Megjegyzendő, hogy ebben az igyekezetben a szovjet típusú szocializmusok nem állnak egyedül, lényegében a nyugati mintájú, szocialista vagy fél-szocialista jóléti államok is valami hasonlóra törekszenek, s néha még a módszereikben sem nagyon különböznek. Mindkét esetben a fő nehézség az, hogy a kívánatos egyenlőség és a szükséges egyenlőtlenség között úgyszólván lehetetlen megszabni a határt. Ebben a cselekvési tartományban semmi sem természetes, s minden elméletileg kidolgozott optimum inkább agytorna mint alkalmazható recept. A gyakorlati „optimum” valószínűleg az, amit az adott társadalmi közeg nagyobb zúgolódás nélkül elfogad. Ennélfogva nem csoda, hogy – a szovjet szocializmus világában – a jövedelmi különbségek országonként is eltérnek egymástól és korszakonként is változnak.⁶ Törvényszerűség e változásokban alig van, politikum annál több. Talán van egy olyan X-faktor is, amely a kulturális előzményekkel függ össze, s amelyet úgy is nevezhetnénk, hogy *a társadalom* (mármint egy adott közösség) *egyenlőtlenség-tűrési képessége*. A szocialista ideológiák hatnak erre az X-faktorra, de nem ők alakítják ki, s maguk is a hatása alatt vannak.

Egy szót az ún. társadalmi juttatásokról. Az olvasó nyilván már magától is megértette, hogy ha a jövedelmeket hierarchikus alapon osztják el, akkor a nem munkajellegű jövedelmek megállapítása sem képez különleges problémát. A rangsorolások és stá-

6 – Az 1. jegyzetben idézett könyv több fejezete tárgyalja ezt a problémát. A feldolgozott statisztikai adatokból az tűnik ki, hogy a Szovjetunióban nagyobbak a jövedelmi különbségek, mint Közép-Kelet-Európában. Ez utóbbi térségen belül Csehszlovákiában a legerősebbek az egyenlősítési tendenciák. A magyar és a lengyel társadalom több egyenlőtlenséget hajlandó elfogadni.

tuszkülönbségek minden nehézség nélkül kiterjeszthetők az inaktív népességre is és ahhoz, hogy a tervezői önkény elfogadható legyen, elégséges, hogy döntései méltányosnak tűnjenek. Egy ideális világban természetesen elképzelhető volna, hogy a lakosság népszavazási alapon dönt arról, hogy a jövedelmek hanyadrésze megy az öregeknek, ill. gyermektartásra (stb.), de tudomásunk szerint még soha egyetlen szovjet típusú szocialista kormányzat nem gondolt arra, hogy ehhez hasonló alapvető kérdésekben formálisan is kikérje az állampolgárok többségének véleményét. Mint minden egyéb gazdasági kérdésben, a hatalmi központ itt is magának tartja fenn a szuverén döntés jogát.

Végső elemzésben tehát elmondhatjuk, hogy a központosított szocializmus csak hierarchikus döntések révén tud érvényt szerezni jövedelem-elosztási programjának. A társadalmi igazságosság követelménye végső soron státuszkülönbségekben és lépcsőzetes jövedelmi differenciákban testesül meg. Ez részben azért is van, mert a szocialista igazságosság gyakorlatilag alkalmazott elve inkább arányossági, mint egyenlősítő természetű (hogy ehhez az ősi arisztotelészi megkülönböztetéshez nyúljunk vissza).⁷

Megjegyzendő még, hogy a jövedelmi lépcsők kiépülésével a társadalmi kapcsolatok rendszere egyfajta megnyugtató szilárdságot ölt, hiszen a különbségek egységes szempontoknak engedelmeskednek, és — mint minden hivatali rendszerben — előre kalkulálhatók. Mindenkinek a rangja leolvasható a bércédulájáról, jövőjét pedig elért státusza szabja meg; a meglepetésszerű változások tere ezáltal erősen leszűkül. Talán ezzel is magyarázható, hogy a közember sokszor bizalmatlansággal tekint a piaci típusú reformokra. Ez utóbbiak ugyanis kiszámíthatatlan meglepetésekkel fenyegetnek, s olyan piaci ítélezéseknek adnak helyet, amelyeket semmiféle magasabb társadalmi lelkiismeret nem korlátoz. Ugyanezzel magyarázható a fojtott ellenségesség azokkal szemben, akik — mint a maszekok vagy a második gazdaság operátorai — kivonják magukat a központi jövedelemel-

7 — A társadalmi igazságosság filozófiai és gyakorlati (alkalmazási) kérdéseinek Magyarországon is van újabb irodalma. Az elméleti megközelítések közül kiemelném Hankiss Elemér tanulmányát „Az igazságosságról”, in: Hankiss, *Érték és társadalom* (Budapest 1977, Magvető) 279–338. old. Szociálpolitikai síkon Ferge Zsuzsa foglalkozott a kérdéssel.

osztás uniformizált szabályai alól. Magyarország talán valamenynyire kivétel ez alól, a szovjet világ más országaiban azonban megfigyelhető, hogy a közvélemény könnyebben fogadja el a hivatalos bértarifák és státuszelőnyök „igazolt” különbségtételeit, mint a gazdasági ügyesség vagy siker által teremtett előnyöket.

A hierarchizált különbségeknek ez az elvi elfogadása némileg meglepő. A közember ugyanis nincsen túl jó véleménnyel a vezetők képességeiről. Konrád és Szelényi „Az értelmiség útja a hatalomhoz” című könyvükben ezt az ellentmondást azzal magyarázzák, hogy a szocializmus történelmi megjelenésének hátterében egy meritokratikus beállítottságú társadalmi osztály áll: a modern értelmiség. Elméletük szerint a fennálló szocialista rendszerek számos feszültsége magyarázható azzal, hogy a hatalmat gyakorló politikai „rend” tulajdonságai és elhatározásai csak részben felelnek meg a szocializmus hallgatólagos éthoszának. Egy egész társadalmi „osztály” (a diplomásoké) várná türelmetlenül, hogy a vezető helyek betöltése végre összhangba kerüljön a rátermetség természetes hierarchiájával.

Más feszültségek, melyekről a kommunista sajtóban is gyakran esik szó, olyan társadalmi rétegek felől jelentkeznek, amelyekben van egy bizonyos berzenkedés a képzett emberek relatív előjogaival szemben, s e helyett nagyobb egyenlőséget követelnek. Mint ezt már fentebb megjegyeztük, egy szocialista rendszerben lehetséges ugyan visszautasítani az egyenlőségi követeléseket, de ez mindig egy kicsit kényelmetlen. Nem csoda tehát, hogy a politikai vezetők két ellentétes magatartás között ingadoznak: hol elítélik az „indokolatlan” egyenlőtlenségeket, melyekért aztán a felelősséget a technokratákra, vagy más hasonló bűnbakokra hárítják, hol meg védelmükbe veszik a jövedelemkülönbségeket és moralizáló érveket hoznak föl mellettük. Így például magasztalják a vezetői felelősséget, hivatkoznak a szocializmusban is érvényesülő gazdasági törvényekre (ami adott esetben nem jelent mást, mint hogy a bérkülönbségeknek objektív alapjuk van), vagy azzal érvelnek, hogy a szorgalmasnak több jár, mint a lustának, stb. A tudományos normákra vonatkozó fejtegetéseknek is van apologetikus szerepe: itt a tudománytól várják, hogy egyfajta társadalmi gyakorlat igazoltságát tanúsítsa.

Természetesen semmiféle tudomány nem tudja megmondani, hogy mekkora jövedelemkülönbségekre van szükség, s ez a köz-

ponti tervezést sebezhetővé teszi. A kérdésben uralkodó bizonytalanság ugyanis lehetővé teszi bármilyen pressziós csoportnak, hogy előnyöket csikarjon ki magának, kiváltképp ott, ahol valami nagyon hangsúlyos feladatra hivatkozik. Megfordítva, a kedvezőtlen döntések fölhalmozódása egyes társadalmi rétegek helyzetét az elviselhetetlenségig is leronthatja; jó példa erre a nyugdíjasok, akiket többnyire egyetlen *lobbi* sem védelmez.

A hatalom számára a legjárhatóbb út: váltakozva fújni hideget és meleget, vagyis hol a nagyobb jövedelmi differenciálást hirdetni, hol pedig harcba lépni az egyenlőtlenségek ellen. A fontos az, hogy a központ pártatlan bírónak tűnjék, akinek semmi felelőssége nincs az egyik vagy a másik elhajlásban. Ebből a szempontból alapvető fontosságú, hogy a hatalmat gyakorló csoport a világért se tűnjék csoportnak és hogy nagyon gondosan eltitkolja azokat a gazdasági és más előnyöket, amelyekben hivatalból részesül.

Kelet-európai figyelő

EGY VÁLASZTÁS MAGYARORSZÁGON

Az alább következő szövegeket a *Hírmondó* c. kéthavonként megjelenő budapesti szamizdat-folyóirat 1985 május–júniusi számából vettük át. Mint ismeretes, az idén tavasszal életbelépett új választási törvény elvben lehetővé tette a hivatalos Népfront-jelöltségek mellett független jelöltek indulását is. Ez az elvi lehetőség – a *Hírmondó* szemleírója szerint – „ritkán tapasztalt belpolitikai mozgást váltott ki”. Az új törvény ellenére a pártállam közigazgatási és rendészeti hatóságai mindent elkövettek, hogy olyan független jelölt, akitől – valamilyen értelemben – „tartani” lehetett, ne kerülhessen rá a szavazók elé bocsátott jelöltlistákra. Ennek a különös csatározásnak a részleteit mondják el az alábbi tudósítások és interjúk.

Az 1985 júniusi országgyűlési választások hivatalosan közzétett adatai szerint a 352 választókerületben indulásra felhatalmazott 762 jelölt közül 71 volt önálló, azaz olyan, akit nem a Népfront vezetősége javasolt. A kerületek többségében tehát mind a „főjelölt”, mind az „ellenjelölt” az apparátus embere volt. Az újdonság csak az, hogy a szavazóknak ezúttal, 1949 óta először minden kerületben több jelölt között lehetett választaniok. Ebből a szempontból különösen azok a kerületek és helyzetek érdekesek, ahol a „főjelölt” kormánytag vagy más, ismert politikai vezető volt. Az elmúlt évtizedek megszokott, szovjet típusú, választási eredményeivel szemben (99,8 % stb.) a „nyílt harcban” induló személyiségek¹ ezúttal 50 és 80

1 – Ui. a vezető személyzet egy része országos listán indult, ahol ellenjelölt még formálisan sem volt. Elvben az országos lista jelöltjei is kibuktathatók (nevük kihúzásával), de ennek statisztikai esélye úgyszólván nincsen.

% közötti eredményt érték el, sőt többen közülük ki is buktak (igaz, nem a jelenleg aktív vezetők közül).

Kis lépés, de lépés. Nem a programok pluralizmusa és a politikai vezetőrétegek váltógazdasága felé — itt azért még nem tartunk! —, hanem, mondjuk, egyfajta népszavazás felé, amelynek eredménye egy kicsit ítélet is.

K. P.

„JELÖLŐGYŰLÉSEK ÉS TÖRVÉNYKRITIKA” (vezércikk)

Néhány pártonkívüli reform-értelmiségi és két ellenzéki, élve a választási törvény kínálta lehetőséggel, megpróbálta jelöltetni magát. Sikertelenül. Mégis történt valami; vereségük nem volt bukás, csak a politikai erőviszonyok kifejeződése. Fellépésüknek köszönhető, hogy néhány ezer ember aktívan, nyilvánosan politizált és a közönség választásra kényszerült egy nyílt konfrontáció során. A főváros több kerületében a jelölógyűléseknek véleményt kellett nyilvánítania néhány, a hivatalostól eltérő programmal kapcsolatban. Kézfeltartással arról dönteni, hogy esélyt adnak-e még egy fordulóra. Nem adtak.

A független jelöltek programja igen heterogén volt — ne felejtsük el, hogy nem egy szervezett csoport lépett fel különböző jelöltekkel —, de a beszédek nyelvezete és a kritikai hangvétel megkülönböztette őket a „hivatalosaktól”. Választási beszédekben erős hangsúlyt kaptak a környezetvédelmi kérdések, felmerült egy racionálisabb és a közvéleményt is figyelembe vevő várostervezés alternatívája, többen hatékonyabb és a társadalmi kezdeményezést is támogató szociálpolitikát sürgettek és sok szó esett a valódi parlamentarizmus és alkotmányosság vágyáról. Az ellenzéki jelöltek arra is sort kerítettek, hogy elmondják véleményüket a határokon kívül élő magyar kisebbség érdekében teendő lépésekről.

Ezeknek az alternatíváknak az előadása nem csekély ellenállásba ütközött. A jelölógyűlések pofozógépként működtek, s a függetleneknek állni kellett a sarat. A legelső gyűlések egyikén még előfordult, hogy Rajk fellépése a párttagság egy részét is meggyőzte, de későbbi gyűléseken csak az obstrukció, az előre kondicionált közönség kiszorítási törekvése érvényesült. Néhány-

száz egyetemista és rokonszenvező kevésnek bizonyult ezen a pályán, bár a kevésnél is kevesebbhez az elnökségnek — két ízben bizonyíthatóan — csaláshoz kellett folyamodnia. A terem összlétszámát „túlszámolták”, a független jelöltek támogatói közül pedig elfelejtettek megszámolni néhány tucatot.²

Ezen a gyűléseken csak az előre bejelentett és egyeztetett „spontán” jelölteknek lett volna esélye, de a függetleneket nem egyszerűen központi direktívák alapján szorították le, bőven volt ebben helyi erődemonstráció. A kerületi párt- és állami szervek ugyanis érdekeiket, jövőbeni pozícióikat látták veszendőben. De nem érvekkel készültek fel, hanem „vatta” beszerzésével, a terem feltöltésével és a pálya lezárásával próbálták kedvét szegni és kiszorítani a kritikus hangvételben fogalmazó és általában más generációhoz tartozó „kisebbséget”. Segítségükre volt a törvénynek azon rendelkezése, amely lehetővé teszi a munkahelyek képviselőinek megjelenését a gyűléseken, és még a jelöltállítás jogát is biztosítja számukra. Ezt a lehetőséget kihasználva könnyű volt néhány segélykiáltással odacsődíteni a helyben székelő főhatóságok és üzemek megbízható kádereit.

Ezen a paragrafuson érdemes elgondolkodni és néhány törvénykritikai észrevételt tenni. Választási rendszerünk területi elven működik, a jelöltek egyéni választókerületben, a helyi lakosság szavazataira pályázva indulnak el. *Ezt a területi elvet sérti a munkahelyi jelölés joga*, mert egy korporatív, testületi elemet visz a játékba. Ráadásul végiggondolatlanul és antidemokratikusan. Nem tisztázott, hogy a munkahelyi jelölt kit is képvisel, hiszen nem demokratikus keretek között döntenek erről, hogy kit küldjön egy vállalat vagy intézmény, hanem rövidre zárva a kérdést a párt delegál a területi gyűlésbe.

Ám az esélyegyenlőséggel is baj van. Munkahelyen sokkal könnyebb némi propagandával támogatókat toborozni, a vállalati jelölt melletti korteskedésre buzdítani. Ha az intézmények szervezett dolgozói kivonulnak a gyűlésre, ott fölényben vannak a területi lakosokkal szemben. Az sem tűnik helyénvalónak, hogy olyanok döntsenek a jelölésről, akik később egészen más körzetben szavaznak, és talán még fontosabb hangsúlyozni, hogy a

2 — Az új törvény szerint az válhatik jelöltté, akit a Népfront által szervezett helyi jelölő gyűlések résztvevőinek legalább egyharmada erre érdemesnek ítél.

meglévő szisztéma alapján olyanok foszthatnak meg — egyszerű jelenlétükkel is — a listára kerülés lehetőségétől valakit, akik nem érdekeltek területi alapon ebben a kérdésben.

Az összes ellentmondás az *elvi tisztázatlanság* eredménye. A *korporatív és területi elv nincs kellőképpen különválasztva a törvényben*. Önmagában az intézmények érdekképviselte nem kifogásolható. Sőt, kívánatos volna ez, hiszen a csoportérdekek intézményesítésével színesítené a parlament tevékenységét, más típusú partikularitásokat ütköztetne egymással. Csakhogy ehhez vagy kétkamarás parlamentre, vagy másfajta, a *területi és intézményi* képviselést különválasztó struktúrára volna szükség.

Ilyesféle szándékok is vezethették a törvényhozót az országos lista bevezetése során, de más célokat is el akart érni ezzel az újtással. Nagy biztonsággal bejuttatni a kiemelt kádereket (gyakorlatilag kizárva leszavazásuk lehetőségét, mely a kettős jelölés kötelezővé tétele miatt könnyen bekövetkezhetett volna), továbbá „képviseletet” a vallásfelekezeteket és a nemzetiségek vezetőit. Az országos lista nyíltan antidemokratikus ugyanakkor, hiszen a jelöltek névsorát nem bocsájtották társadalmi vitára. A névsor legszembetűnőbb hiányossága, hogy a Magyarországon élő legnagyobb etnikai kisebbség, a cigányság egyetlen reprezentánsa sem szerepel rajta.

A gyakorlatban a választási gyűlések lebonyolításával kapcsolatos sérelmek orvoslása sem bizonyult kielégítőnek. A csalások miatt felszólaló kifogásokat a Választási Elnökségek érvek nélkül utasították vissza. Jogorvoslatnak, további fellebbezésnek a törvény szerint nincs helye. Pedig a közélet demokratizmusa érdekében szükség volna nyilvános felülvizsgálatra, ezt biztosíthatná például ha az elutasító döntések bíróság előtt megtámadhatóak volnának.

Kifogásaim alapján úgy tűnhet, hogy rossznak tartom ezt a törvényt. Nem erről van szó. Ez a reformjogszabály, nyitásra utaló rendelkezései miatt messze kiemelkedik a magyar jog egyéb politikai kérdéseket szabályozó, durván antidemokratikus rendszeréből. Magányosan, háttér nélkül áll ez a törvény, mely nem rossz, csak korrekciókra szorul! Ennél csak az a politizáló kisebbség magányosabb, amely esetenként legalista fellépésével is tágítani akarja a magyar társadalom mozgásterét.

DEMSZKY GÁBOR³

Az első (ún. lakossági) jelölőgyűlést a Marcibányi téri Művelődési Házban tartották. A gyűlést Sebestyén Péter, a II. ker. HNF Alkotmányjogi Bizottságának elnöke vezette. Elsőként megállapította a teremlétszámot (469 fő), majd szót adott az előadónak, dr. Csapláros Györgynének, aki 45 perces „fárasztás” után (40 év alatt többszáz éves lemaradást hozott be az ország, stb. stb.) az „értelmiségi” kerület számára bemutatta a HNF⁴ két jelöltjét, Bánffy György színművészt és dr. Röder Edit jogászt.

Bánffy esetében a HNF a jelölést az Országos Béketanácsban és a HNF budapesti elnökségében betöltött tisztségére, a II. kerületben általa vezetett HNF művészklubra alapozta. Jelölése mellett szólt, hogy „ízes magyar beszéde közéleti tevékenység”. Dr. Röder Edit a Fővárosi Tanács tagja, a HNF Budapesti Bizottságának alelnöke, az Országos Ügyvédi Tanács alelnöke, a Magyar Jogászszövetség elnökségi tagja, az Alkotmányjogi Bizottság titkára, már az előző ciklusban is képviselő volt egy másik körzetben. Jelölése mellett szól, hogy a *Lányok, asszonyok* című magazin „igazi közéleti személyiség”-nek nevezte.

A bemutatást 25 hozzászólás követte. 10 felszólaló úgy vélte, csak a HNF programjában és jelöltjeiben bíz, javasolja mindkét hivatalos jelölt listára kerülését. Nincsen szükség egyéni programra, elegendő a HNF és a pártprogram. Volt, aki aránytalannak tartotta a bevezető előadást, szeretett volna többet megtudni a jelöltekről, bár az itt „kapott információ mindenképp felszínes”. Egy háztömb-bizalmi a „doktornőt és a művészkollegát” követelte az országgyűlésbe.

6 felszólalás hangzott el dr. Röder jelölése mellett. Ellenfele, Bánffy is őt ajánlotta: önmagát nem hasonlíthatja olyan személyhez, aki hatékonyan tud beavatkozni. Az országgyűlésben nem szónokokra, hanem olyan alkotókra van szükség, mint Röder. Dr. Pesta László az országos listán szerepel, de itt mint Bimbó úti lakos szólalt föl. Röderért azért ajánlotta, mivel korrekt, mint

3 – Demszky az *AB* független könyvkiadó alapítója és a *Hirmondó* egyik szerkesztője is. A fenti írás a *Hirmondó* május–júniusi vezércikkének második fele.

4 – HNF: Hazafias Népfrent, jellege szerint az állampárt irányítása alatt álló politikai propaganda-apparátus.

ügyvéd nem fogad el pénzt, ezt ő mint orvos mondja. Ő tudja, ki való a parlamentbe! „Negyven éve vagyok képviselő, és az is leszek, nem valószínű, hogy 4 millió választó engem kihúzna!” – mondotta.

A két hivatalos jelölt mellett két spontán ajánlás is elhangzott jelöltségre. Dr. Tóth János biológus kandidátus, az Alsógödi Duna-kutató Állomás munkatársa, 50 éve lakik a kerületben. A MTA és az OKTH közös természetvédelmi bizottságának tagja, korábban a környezetvédelmi kutatásokat koordináló tanács titkára, továbbá a Duna halállományával foglalkozó nemzetközi bizottság tagja. A visszafordíthatatlan környezetpusztulás elleni tevékenysége miatt javasolták képviselőjelöltnek. Tóth János mellett 5 felszólalás hangzott el. Egy mérnök úgy vélte, hogy a választókerületnek igenis van köze a Duna védelméhez, ha fogyasztható ivóvízre tart igényt. A parlamentben a környezetvédelmet Tóth János intézményi érdekektől függetlenül tudná képviselni, állította egy közgazdász. Kifejezetten Tóth ellen is felszólaltak hárman, mivel úgy gondolták, hogy a választókerületben kiragasztott néhány gépelt cédula, mely Tóth mellett korteskedett, törvénybe ütköző, és rontja a HNF jelöltjeinek esélyegyenlőségét.

Egy negyedik jelölt önmagát ajánlotta. Dr. Szabó Elek önjelöltként lépett fel. Mellette senki sem szólt a gyűlésen.

Egy szociológus felháborodottan kifogásolta azt a „túlzó” összesítést, mely szerint 469 fő volna a teremben: „Lehetetlenség! Fél életemet végigszámlálom!” – mondotta. Az elnök elmulasztotta a szavazatszedő bizottságot bemutatni. Kérte, hogy minden jelölt felkérhessen valakit, aki a nevében részt vesz a szavazatszámlálásban. Az elnök a kérésre azt felelte: „Kérem, itt mi számolunk!” Három hozzászólás sürgette, hogy a jelöltek kapjanak szót, ezeket az elnök elhárította. Egy felszólaló szerint az elnök elhallgattatta Tóth Jánost.

Az elnök a többszöri unszolás ellenére sem adta meg a szót a jelölteknek. „Nyugi, nyugi!” – mondta, – „előbb a hozzászólások, a végén majd a jelölteknek is szót adunk.” „Az esélyegyenlőség majd csak akkor kezdődik, ha felkerültek a listára!” A spontán jelöltek nevét többször elhibázta. („Nagy János, vagy hogy is hívják, hisz senki sem ismeri!”). Az elnöki stratégia kivételezettje Bánffy volt, aki fellépésre sietett, ezért mindenki előtt kapott szót, majd eltávozott. Bánffy Széchenyi szakállá mögé bújva be-

szélt. Képviselőként egyet ígérhet: „Amiben az Önök foga fáj, én a nyelvem rajta tartom (SIC!)”

Mielőtt Röder beszélni kezdett, az elnök megszavaztatta a teremben ülőkkel, hogy korlátozzák a jelöltek felszólalását 5 percre. Röder a termonukleáris veszéllyel, az éhínséggel és a környezetszennyezéssel, mint az emberiséget fenyegető három legnagyobb veszéllyel foglalkozott. A nőknek nem politizálni kell, hanem valamennyiüknek egyszerre felkiáltani békevágyukat. Ha képviselő nem lesz is, a szocialista haza építésében megszűnni nem fog.

Tóth János az iskoláskorú gyermekek túlterheltségéről s boldog gyermekkor hiányáról és a nyugdíjak vásárlóerejének megőrzéséért beszélt: a gyermekek és a nyugdíjasok érdekei a legkevésbé védettek a magyar társadalomban. A magyar gazdasági eredmények sérülékenysége figyelmeztetett, a kereskedelem elmaradottsága gyorsan letörheti a mezőgazdaságban elvégzett hihetetlenül kemény munkát. Utalt a lengyelek helyzetére, az erdélyi kisebbség helyzetére, akikért a Pozsgay⁵ által emlegetett csendes diplomácia eredménytelen. Mivel Röder már szólt a környezetvédelemről, ő más kérdéseket vetett föl, a természet és tájvédelem kérdését. „Szakismereteimet följánlom önöknek...” – fejezte be.

Dr. Szabó Elek nyugdíjas jogtanácsos a társadalmi problémák számbavételébe fogott. Tíz pontban foglalta össze ezeket; beszélt a város, a házak elhanyagolt, szemetes voltáról, a népességszám csökkenéséről, a kábítószerrel élő fiatalok problémájáról, a nyugdíjasok nehéz helyzetéről, kiket a társadalom nem tud eltartani, idős emberek nehéz életkörülményeiről, a bűnözés növekedéséről. A cigánykérdéssel kívánta folytatni, de az elnök időhiány miatt megvonta tőle a szót.

Az elnök ekkor (21.20 perckor) szavazásra szólított föl. A szavazatszámláló tanácsi dolgozó közölte, hogy megszámlálják a jelenlévőket. Az elnök tiltakozott: már megszámloltuk őket! Nem kell! A tanácsi szavazatszámláló újra emlékeztette: újra megszámloljuk! Az elnök most észbekapott: „*persze, hisz azt hittem, hogy már újra megszámloltuk!*” A számlálás eredményeképpen

5 – Pozsgay Imre, a Hazafias Népfront országos főtítkára, az MSZMP Központi Vezetőségének tagja, volt miniszter.

Röder 231, Bánffy 291, Tóth 126, Szabó Elek pedig 32 szavazatot kapott. A jelöltekre leadott szavazatok összeszámlálása után megállapították, hogy a teremlétszám immáron 403 fő. A gyűlés befejeztekor kihirdették a II. jelölőgyűlés időpontját és helyét.

A második jelölőgyűlés helyét (Távközlési Kutató Intézet) géppisztolyos rendészek és civilruhás megbízottak őrizték. A kertkaputól ezek sorfala közt kellett a választópolgároknak a terembe bejutniuk, de csak akkor teheték, ha már egy órával előbb ott voltak. A gyűlés pontban 4-kor megkezdődött, elnöke Hajdú Mária bemutatkozott, de foglalkozást, beosztást nem közölt. Dr. Csapláros Györgyné ismét felolvasta 45 perces előadását. Ezt követően az elnök bemutatta a HNF jelöltjeit, Bánffyt és Rödert, majd közölte, hogy két másik személy is kapott szavazatokat. Új elem a jelölőgyűlés munkájában, hogy ezúttal a jelöltek rögtön elsőnek kaptak szót.

Bánffy a magyar nyelv ápolásáról, a magyar nemzeti identitás kérdéseiről, a magyarság egésze, vagyis 15 millió magyar szellemi ügyeiről, az új választási törvény hozta demokratizálódásról beszélt. Alapvető politikai program lehet, ha józanságra épül, ezen felül az érdekeltek vitatkozva járulnak a közjó szolgálatához. Foglalkozott a közvetlen információk továbbjuttatásával, az értelmiség szerepének feljebb értékelésével. Meglepetést okozott egy szerinte a környezetszennyezésről szóló ismert Széchenyi idézet, mely szerint minden érték kifejlődésének legnagyobb sarkalója a kiművelt emberfő.

Röder: „Úgy szeretem a jogrendszerünket, mint a jó munkás a szerszámaikat”. Felsorolta, mely törvények megalkotásában vett részt, az ötéves tervről szóló törvényt ismertette, a településfejlesztési távlati programról jegyezte meg, hogy ő szorgalmazta a falvak népességtartó erejének fokozását. Dolgozott az 1976. évi emberi környezetről szóló törvényen, melyet szerinte társadalmi vita előzött meg. Megismételte korábbi kortesbeszéde néhány gondolatát az emberiséget fenyegető veszélyekről, nyíltan szólt a nitrátos vízű falvakról és elhalt csecsemőkről. Néhány költői, szónoki fogás a békéről, majd feltette a kérdést: kire szavazunk június 8-án? Arra, akit megtsiszteltünk a bizalmunkkal? Igen, de mivel a társadalmi rétegek érdekei egybeesnek, valójában a párt programjára fogunk szavazni.

Tóth János az egyéni vélemények kimondásának fontosságával kezdte beszédét és az értelmiség ezzel kapcsolatos felelősségét említette. A vitás kérdéseket nem erőszakkal, hanem a vélemények ütköztetésével, nem kompromisszummal, hanem szintézissel kell megoldani. Ne korlátozzák az egyetemi felvételeket. A tanulás elemi jog, noha közismertek az értelmiségi fiatalok nehézségei, akár szegénységi fogadalmat is tehetnek. Így folytatta: miért ne tanulhatnának a környező országok magyar fiataljai magyar egyetemeken? Végül az ökológiáról szólt: feszültséget szül, hogy az ismert veszélyforrások és az alkalmazott tudás közötti rés egyre nő. Az összhang megteremtésében tud segíteni.

A negyedik jelölt, dr. Szabó Elek nem jelent meg.

Következtek a hozzászólások. Ismét 10-en ajánlották a két hivatalos jelöltet „mert azok meg vannak nézve, hogy kiket kell választani”. „Tóth Jánosnál egy kis beszűkülést látok, nemcsak környezetvédelemből áll a társadalom”. „Én a közös munkákban részt veszek, eddig ott még nem láttam!” Volt aki sajnálkozott a gusztustalan, ellenzéki szagú előpropaganda miatt, a kiragasztott cédulák miatt. „Ha ilyen képzettségű ember bejön a Népfrontba, kezét csókolnak neki. Nem tette. Nem határolta el magát! Politikailag naív!” Más furcsállotta, hogy a jelölőgyűlésekről már a Szabad Európa rádióban is lehet hallani. Neki olyan képviselő kell, akinek a Magyar Rádió a fóruma.

Röder Edit mellett négyen szóltak hozzá. „Ha meg vagyunk elégedve azzal, amit Röder csinált, akkor mit akarunk Tóth Jánossal? Nincs szükség játszani a demokráciát.”

Bánffy mellett ezen a gyűlésen sem hangzott el hozzászólás.

Tóth János mellett 5 felszólalás volt. Egy szociológus az írástudók felelősségét hangsúlyozta. Tóth János valamihez ért, csak ez a kerület küldheti egy egész ország problémájának megoldására. Tóth korábbi ajánlója kifogásolta, hogy a közéletiséget a kerületi népfrontban való társadalmi munkára korlátozzák. Felsorolta a nemzetközi és országos szintű bizottságokat, ahol dr. Tóth az osztálytársadalom ügyét védi. Feltette továbbá a kérdést, hogy mivel kb. 100 (utóbb 150-nek bizonyult!) választópolgár a falakon kívül rekedt, nem volna-e szükség új jelölőgyűlés tartására. Más azt kérte: ha a teremben ilyen kevesen vannak, ne vonják meg a bizalmat, ne döntsenek olyan sok ember helyett,

mindenkit juttassanak föl a listára. Egy nyugdíjas hangoztatta: sajnálattal látja, milyen mocskolódás folyik, sürgősen, hiszen a szavazatokkal kell eldönteni a kérdést. Úgy látja, hogy Tóthba belefojtották a szót. Több türelmet kér. Egy közigazgató hivatkozott arra, hogy a Röder által fölemlegetett új településfejlesztési határozatra éppen azért volt szükség, mivel korábban az országgyűlés egyhangúan elfogadott egy másikat, amely korrigálandó eredményekre vezetett. Ennélfogva jó, ha a parlamentben olyan képviselők ülnek, akik szakértők, így csökken az esélye az ehhez hasonló tévedéseknek.

Tóth János ellen 9 felszólalás volt, ezek közül néhányat már említettünk a két hivatalos jelöltet támogatók hozzászólásai közt. Volt, aki az erdélyi fiatalok magyarországi iskoláztatása miatt sovínisztának nevezte, de volt, aki szót sem kapott, csak a sorok közt ülve kiabálta: „fasiszta!” Egy másik felszólaló szerint ez a jelölőgyűlés kísértetiesen hasonlít egy másikra, ahol fiatalok csatazajjal tettek szavá hasonló problémákat, a környezetvédelem és a csökkenő népszaporulat kérdését. Igaz, itt mindez ízlésebben zajlik. Nem vonja kétségbe Tóth jóhiszeműségét, de voltaképpen ez az egész önjelölés.

A Tóth elleni hozzászólások ismétlődő kifogása szerint „nem tett le semmit az asztalra”, a másik kettő „többet tett le”.

Ezen a gyűlésen is elhangzott négy olyan felszólalás, amelyben általánosságban a demokrácia érvényesítéséért emeltek szót, anélkül, hogy egyik jelöltet is ajánlották volna. Egy felszólaló a demokráciával való visszaélésnek nevezte, ha nem lehet jelölni. Ha mindig ugyanazokat kell választanunk, minek a gyűlés? Egy fiatal TÁKI-dolgozó megemlítette, hogy ő nem ebben a választókerületben fog szavazni, hiszen a TÁKI a munkahelye, mégis sok munkatársát látja a teremben. Előzetesen megsúgták nekik, hogy kire nem szabad szavazni. Kéri, hogy a jelenlevő 400 ember ne szabja meg 20.000-nek, hogy kire szavazhat, hiszen ez jogaikat csorbítja. Ő Tóth János mellett korteskedő plakátot nem látott, a Szabad Európa rádió pedig nem előny, hanem hátrány lehet egy jelöltnek.

Mindezek után a teremlétszámot 359 főben állapították meg. Bánffy 315, Röder 328, Tóth pedig 62 szavazatot kapott. a két jelölőgyűlés összesített számai a következő: 762 fő teremlétszám-ból 606 szavazatot Bánffy, 609 szavazatot Röder, 188-at pedig

Tóth János kapott. Tóth János nem került a jelölőlistára.

Közben körülbelül 150-en hiába próbáltak a zuhogó esőben az épületbe vagy a terembe bejutni. A fegyveres őrök nem engedték őket be, a jelölőgyűlés hangszórón való továbbításáról pedig nem gondoskodtak. Az agyonázott, de lelkes választók három részre osztott íven szavaztak a nevük aláírásával, azonban a gyűlés végeztével a rendészek és a kinnmaradottak közötti közelharc árán sem lehetett az ívvel a jegyzőkönyvig, vagy az elnökig az épületbe visszajutni. A jelölőgyűlés további apró szépséghibája, hogy a TÁKI nincs a választókerület területén, a termet szinte teljesen az ott dolgozók töltötték meg, hatan föl is szólaltak.

Beszélgetés Rajk Lászlóval

HÍRMONDÓ: A demokratikus ellenzék parlamentarizmus alatt eléggé mást ért, mint ami a magyar parlamentben folyik. Ti most mégis beszálltatok a választási csatázásba. Mi volt az ok és érdemes volt-e?

Rajk László: Én végül is úgy látom, jól tettük, hogy beleszálltunk ebbe a hajóba. Ennek rövidebb és hosszabb távra szóló indokai voltak.

Ha nagyon rövid távon gondolkozunk: nem szabad elszalasztani a lehetőséget, hogy nyíltan és bizonyos legális védelem mellett el tudjuk mondani azokat a gondolatokat, amelyeket már évek óta el akarunk mondani.

Kicsit távolabbra mutat, hogy a választási törvény – akár milyen zavaros is – mégiscsak nyitott egy kis rést. És azt hiszem, egy ilyen rés megnyílásánál meg kell próbálkozni vele, hogy a megfelelő tradíciókat megteremtsék valakik. Tehát olyan akciókat kezdeményezni, amelyek során az emberek megtanulják, hogyan lehet fellépni, meddig terjednek a cselekvési lehetőségek, hol vannak a buktatók. Az ilyen események nyomot hagynak az emlékezetben, ezekből alakulnak ki a tradíciók. Amiket aztán már nehéz visszacsinálni. Ha mi gyakorlati próbálkozás nélkül állítjuk, hogy a választási törvény csak zűrzavar és hatalmi manipuláció, akkor az állításunk nagyon gyenge lábakon állna. Most, hogy a törvényt kipróbáltuk – és nemcsak mi próbál-

tuk ki – megmutatta az igazi arcát. Mert az eddigiekből úgy tűnik, hogy egyetlen olyan jelölt sem juthat be a választási listára, akinek határozott progresszív programja van.⁶

H: De te nem a törvényen, hanem nagyon is konkrét csaláson buktál el.

RL: Könnyen meglehet, hogy a törvényen is elbuktam volna. Mert azt senki nem tudja, hogy az a bizottság, amely végül is jóváhagyja a jelölőgyűlésen elért eredményt, hogyan működik. Erre, azt hiszem, nem is igen fogunk választ kapni. Mert tartok tőle, hogy egyetlen progresszív jelölt sem fog eljutni eddig a testületig.

H: A fellépés lehetősége végeredményben az előző választásnál is megvolt. Mégsem indultál. Mi változott az elmúlt öt év alatt?

RL: Nem volt program. Mára azért egyfajta program nagyjából már artikulálódott bennünk. Nem átfogó és nem részletes program, de mégis olyasmi, amit most már történetesen valóban lehet ellenzéki programnak is nevezni. Sőt ez ma már olyanoknak a fejében is benne van, akiket nem lehet ellenzéki-nek nevezni. Lehet, hogy egyes pontok hiányoznak vagy másként szerepelnek náluk. De úgy egészében megformálódott valami ebben az országban.

Tehát öt évvel ezelőtt az indulás talán még csak vicc lett volna. Most viszont mindenféle komolyan elgondolt programnyilatkozatok hangzottak el. És nemcsak ellenzékiektől, másoktól is.

H: Volt benned valamilyen önkorlátozás a saját programbeszéded összeállításánál? Mégiscsak egy egészen másféle közönség elé álltál ki, mint amilyenhez hozzászoktunk.⁷

RL: Tulajdonképpen nem mondtam le semmilyen témáról. Csak az időkorlátok miatt nem tudtam mindazt elmondani, amit kellett volna. És nagyon sajnálom, hogy a hozzászólók nem mondták el helyettem őket. Egyetlen ponton cenzúráztam

6 – Az interjú (amelynek szövegét itt rövidítésekkel hozzuk) még a június 8-i választás előtt készült. – MF.

7 – Ifj. Rajk László a Budapest V. ker. 13. számú választókörzetében tartott jelölőgyűléseken lépett fel.

magam: 1956-tal kapcsolatban. Csak itt beszéltem virágnyelven. De ezt tudatosan tettem, vállalom.

H: Mi volt a programod? Miről beszéltél?

RL: Beszéltem a súlyos gazdasági helyzetről és hogy csak a reform továbbvitelétől várhatunk kiutat. Olyan intézményes garanciákat követeltem, amelyek lehetetlenné teszik a reform visszarendezését.

Beszéltem a környezeti károkról és külön a bős—nagygyarosi vízlépcsőről. Azt javasoltam, hogy az ilyen nagyberuházások tervét — itt a paksi atomerőművet és a Nemzeti Színházat is említettem — népszavazásra kellene bocsájtani.

A szegénység kérdésével kapcsolatban a nyugdíjasok és a sokgyermekes szegény családok problémáiról szóltam. Javasoltam egy Népjóléti Minisztérium létrehozását, hogy egy kézbe kerüljenek a szálak. Azután javasoltam, hogy határozzák meg a hivatalos létminimumot és azt állampolgári jogon adják meg a rászorultaknak.

Követeltem, hogy a kényszermunka rendelkezést azonnal vonják vissza. (Itt, az arcokat nézve, nagyon furcsa benyomásaim voltak. Nem tudják az emberek, hogy újra bevezették a kényszermunkát Magyarországon!)

A határokon túli magyar kisebbségről azt mondtam, hogy erre a súlyos problémára most már válaszolnia kellene a kormánynak.

Általában felhívtam a figyelmet, hogy az utóbbi néhány évben hihetetlenül megnőtt a társadalmi aktivitás. A nagygyarosi erőmű kérdését is egy ilyen kezdeményezés vetette fel, hasonlóan a szegénységhez. Minden programpontnál kihangsúlyoztam, hogy a társadalom aktív és kezdeményező elemeire kell támaszkodni. És hogy az országgyűlési képviselőnek éppen az lenne a dolga, hogy ezeket a kezdeményezéseket képviselje.

A parlamenttel kapcsolatban azt követeltem, hogy az elnöki tanácsi, miniszteri rendeletek helyett állítsák vissza az országgyűlés valóságos törvényhozói szerepét.

A területi problémák közül főleg a lakáshelyzetet és a közlekedést emeltem ki. Javasoltam a hitelpolitika megváltoztatását a lakásépítéseknel. Mert olyan lakásépítési tervnél, ahol a lakosságra hárítják át az építés és karbantartás fő

terheit, a mostani hitelpolitika nem tartható fenn. És egyszerűen nevetséges, hogy az építőanyagok áremelését nem számították bele az életszínvonal kosárba.

A közlekedéssel kapcsolatban felszólaltam az ellen a terv ellen, amely továbbra is a Belvárosba koncentrálja nemcsak Budapestnek, hanem lényegében az egész országnak a forgalmát. Amellett álltam ki, hogy bár a lágymányosi hidat is meg kell építeni, de első helyen a lejjebb fekvő budafoki hidat kellene megépíteni, hogy valamelyest tehermentesítse a kerületnek, vagy nemcsak a kerületnek, hanem egész Budapestnek a forgalmát. (Erre most furcsa módon a múlt heti Magyarországon egy olyan cikk jelent meg, hogy a két hidat egyszerre meg fogják építeni. Azt, hogy egyszerre kettőt építsenek, szerintem egyetlen józan ember sem hiszi el.)

H: Mi volt a benyomásod: ezeket a helyi és szakmai kérdéseket is ugyanúgy fogadta a közönség, mint az ellenzéki pontokat? Vagy talán ezzel inkább sikerült közelebb hozni őket?

RL: A második gyűlésen, ahol ezeket részletesebben fejtettem ki, már nagyon élesen kettévált a hozzászólók táborra. Voltak mellettem szóló fiatalok. Ők ezekre kevésbé reagáltak; inkább a nagymarosi vízlépcső kérdését tárgyalták. A másik fél válasza az volt, hogy látványos számokkal dobálózom. De azért az egésznek a hangulatából úgy vettem észre, hogy valójában érthető volt, amiket elmondtam. Hogy mindenki felfogta azt a katasztrofális helyzetet, ami még az V. kerületben is előállt. A lakosságnak a 43 %-a olyan lakásban él, amelynek vagy konyhája, vagy fürdőszobája nincsen. Akkor mi lehet a IX. kerületben? Erre az volt a válasz, hogy én eleve sötét szemüvegen keresztül nézem a dolgokat. Az első gyűlésen, ahol még nem voltak ennyire preparálva az emberek, talán hoztak egy-két szavazatot ezek a műszaki fejtegetések.

H: Kikből állt a közönség?

RL: Az első gyűlésen aránylag kevesen voltak. 223-an, ha jól emlékszem. Ez az én munkahelyemen, az Ipartervben volt. De innét jöttek a legkevesebben. Olyan hatvan-hetven egyetemista jött el. Amint kiderült, a két hivatalos jelöltnek, két vezérigazgatónak a munkahelyéről irányítottak át sok em-

bert. Ők eléggé elkülönültek ott a teremben. A következő nagy csoportra mondjuk azt, hogy idős pártmunkások. Nagyon elvétve, talán tíz olyan ember lehetett itt, aki teljesen gyanútlanul jött el valamiért a gyűlésre.

A második gyűlésen körülbelül ezren lehettek. Itt úgy zajlott le a szervezés, hogy minden kerületben levő vállalatnak kiadtak egy kontingenst, hogy hányan jöhetnek. Az én cégemtől, az Ipartervtől például tíz embert rendeltek. Ez tehát már egy sokkal vegyesebb társaság volt, sokkal kevésbé a két igazgató saját szervezése. Ez már a párton, tanácson keresztül ment. Egy-egy vállalattól elég kevés embert kértek, de azok nyilván mind a megbízhatók közül kerültek ki. Jog szerint részt vehetett a BRFK és a Belügy-minisztérium is. Történetesen a körzetben vannak. És ott volt körülbelül 300 egyetemista és 70–80 egyéb szimpatizáns.

Én lent álltam a kapuban háromnegyed ötötől fél hatig – akkor kezdődött a második gyűlés – és láttam, hogy az idősebb emberek, akik kíváncsiságból vagy a kapukba kirakott felhívás miatt jöttek el, egy darabig még tébláboltak az előcsarnokban, de aztán majdnem mind elmentek. A rendezők meg a rendőrök mondták nekik, hogy nem lehet bemenni, nincs már ülőhely, és inkább hazamentek. Azt lehet mondani, hogy kerületi lakos nem nagyon volt vagy nagyon kevés volt bent. Ha volt is, akkor valakik szervezték őket. Igazán spontánul érdeklődő kerületi lakos – nyugodtan ki merem jelenteni – egyetlen egy sem volt.

H: Volt valamilyen spontán, nem az ellenzékből jövő korteskedés melletted?

RL: Az első gyűlésen egy munkatársam és egy közgazdász állt ki nagyon mellettem. Ők nem minősíthetők ellenzékinak. A másodikon az egyetemisták közül öten-hatan szóltak hozzá, mindenféle szervezés nélkül. Úgyszintén egy tanárnő, nagyon határozottan. Sokfelé kellett figyelnem, nem tudok mindenkire emlékezni. Egy nagyon érdekes dolog történt, még az első gyűlésen. Egy idősebb ember – nem tudom, hogy mondjam, talán képzett kommunistaként jellemezhetném ezt az idősebb bácsit – érezhetően nem értett egyet azokkal a dolgokkal, amiket én mondtam. De teljesen elvi

vagy morális alapon azt mondta, hogy a jelölőgyűlésnek nem az a dolga, hogy válasszon, hanem hogy minél több ember kerüljön fel a választói listára, hogy aztán minél több ember közül lehessen választani. Ezért annak ellenére, hogy előzőleg megkritizált, demonstratív módon kijelentette, hogy szavazni fog rám is.

Akkor volt egy inkább a hivatalos jelöltekkel rokonszenvező hölgy, aki talán a közlekedéssel vagy a hidakkal kapcsolatban érzett rá arra, hogy ez tényleg egy nagyon fontos probléma. És kvázi megvédett, amikor mások rámtámadtak, hogy mit beszélek olyan általános problémákról, ami nem a kerület ügye.

H: Az első gyűlésen határozottan érezhető volt, hogy nem is kevés embert át tudtál állítani. Először megdermedtek, nyilván botrányt vártak, de aztán valahogy felengedtek és jónéhányan szavazni is mertek rád. Pedig a kerületi párttitkár, mellesleg teljesen szabályellenesen, igyekezett eltanácsolni őket ettől.

RL: De azt hiszem ez az első gyűlés nem volt jellemző. Egyetlen későbbire sem hasonlított. Beszélgetéseink során többfajta teória is elhangzott, miért volt ez egy, a formalitásokat aránylag betartó gyűlés? Az egyik: a BM nyilván tudott róla, mert az egyetemen ki volt téve egy-két plakát. (Ezeket folyton le is szedték, bár az egyetemisták pótolták őket.) És a BM szemmel láthatóan mégsem készült erre a gyűlésre. Abban nem hiszek, hogy azért nem, mert jószívvel vették volna az indulásomat vagy hogy a törvényességet akarták volna betartani. Inkább azt gondolom, hogy a BM tudatosan visszatartotta ezt az információt. Hogy aztán annál nagyobb súlyt adjon az adatainak, amikor előadja őket. A másik pedig az lehet, hogy a kerületi vezetés krémje nyilvánvalóan a másik gyűlésre, a Várkonyi külügyminiszterhez ment, már csak az etikett miatt is. És a rám jutó második vezetői vonal nem merte vállalni annak az ódiumát, hogy ott a helyszínen improvizált törvénysértéseket követ el. Lehetséges, hogy ez volt az oka. De többször ez nem fordult elő és azt hiszem, itt még azt is kizárhatjuk, hogy ez a személyemnek szólt.

Még arról is beszélni kellene, hogy volt egy negyedik jelölt

is, dr. Sárdy László. Ami azért érdekes, mert ő saját bevalása szerint a barátaival együtt elhatározta, hogy kipróbálják ezt a törvényt. Tehát pontosan úgy, mint mi, csak nyilván más megfontolásokból. Egyébként ez a jelölt párttag, népfrontos, szóval aránylag hivatalos karriert fut be. És amellet, hogy ugyanazoknak a szavazatait kapta meg, akikét én is megkaptam, a viselkedése is egyre inkább ellenzéki színezetet öltött. Bennünket is meglepett, olyan dolgokra hívta fel a figyelmet. Többek között azzal indította beszédét, hogy a törvény kimondja, az esélyeknek egyenlőeknek kell lenniük. Mégis, a két hivatalos jelölt már eleve kint ült az elnöki asztalnál.

És ez a jelölt nemcsak megkapta a mi híveink szavazatait, de a vattának az ellenszenve is ugyanúgy ráirányítódott. Az ő példája is azt mutatja, hogy a második gyűlésre már azzal vezényelték ki az embereket, hogy mindenféle független megnyilvánulást akadályozzanak, akár ellenzéki, akár nem.

H: Hogyan tudnád a gyűléseknek a hangulatát jellemezni?

RL: Azt hiszem, mindnyájan nagyon elszoktunk egy demokratikus összejövetelnek a hangulatától. Illetve nem elszoktunk, hanem nem is tudjuk, milyen az. Nemcsak valami programot kell tudni mondani, hanem el kell viselni az ellenfélnek az akcióit is. Mert egy normális, demokratikus vagy közeldemokratikus választásnál igenis mondanak egymásra mindent, sokszor kigyót-békát kiabálnak. Ez hozzátartozik a választási kampányhoz. A városban keringő leírásokban túlságosan csak azt hangsúlyozzák, hogy itt közbekiabáltak, nem hagyták beszélni, személyeskedtek stb. Én azt hiszem, hogy ez hozzátartozik a dologhoz. Magyarországon persze nem vagyunk ehhez hozzászokva.

H: Bennünket inkább az mérgesített, hogy tulajdonképpen egyedül te mondtál el valamilyen programot. A negyedik jelöltet nem is igen hagyták megszólalni. A hivatalos jelöltek semmiféle programot nem mondtak. Lényegében hatalmi kézrátétellel kerülnek be a parlamentbe. Úgy néz ki, hiába a törvénymódosítás, gyakorlatilag most is minden program nélkül lehet beevickélni a parlamentbe.

RL: Én inkább megfordítanám: programmal nem lehet beevickélni a parlamentbe! (...) A törvény előírja, hogy nem szabad

előre programnyilatkozatokat tenni. (Csak miután rajta vagy a listán, akkor szabad.) Ez önmagában erős ellentmondás a mostani törvényben. Abszurdum úgy indulni, hogy nem terjesztheted a programodat! A logikus első lépés az lenne, hogy ismertesd a programodat. Nemcsak a névjegyeddel bejelentkezni. A Tamás Gazsi⁸ vagy az én esetemben a név talán még elég volt; az egyetemisták körülbelül tudták, hogy mi lesz, vagy miről lehet szó. De vannak emberek, akiknek a nevét talán ennyire sem ismerik, holott minden adottságuk megvan a képviselőségre. Most ők előzetes program nélkül, teljes sötétségbe ugranak. Ezt a részét a törvénynek vagy meg kell változtatni, vagy nem kell róla tudomást venni, mert teljesen illogikus. Nemcsak illogikus, hanem tisztességtelen előnyt ad a hivatalos jelölteknek, hiszen mellettük a szervezetek mozgósítanak.

H: Nézzünk szembe néhány várható kritikával. Az egyik alighanem úgy szól majd, hogy az ellenzékiek az indulásukkal felégették a terepet, megrontották a mérsékeltebb reformerek bejutási esélyeit.

RL: A későbbi tapasztalatok azt mutatják, hogy ez nem így van. Persze, lehet ezt úgy interpretálni, hogy mondjuk a Ráday vagy egyéb jelöltek azért nem jöttek be, mert mi olajat öntöttünk a tűzre. De én azt hiszem, hogy itt, Budapesten, semmiféle spontán jelölt nemigen jöhet be, aki nincs benne a kerületi lobbiban. Mert – mondjuk így – az irányelveket központilag adták ki. De azért nem szabad annyira paranoiásnak lennünk, hogy azt higgyük, mindent a központból koreografálnak.

H: Speciálisan a te esetedben mégsem csak kerületi akcióról volt szó.

RL: Persze. De mindezt csak azért mondom el, mert azt hiszem, hogy a lojálisabb, reformer-jelölt se jöhet be. Vagy ha mégis bejön, akkor központi döntés alapján. Én is csak egy központi döntés alapján jöhettem volna be! Ez nyilvánvaló. Nem attól, hogy az egyetemisták engem akarnak. Szóval, magyarul, a demokrácia sem így, sem úgy nem érvényesül.

8 – Tamás Gáspár Miklós: politikai filozófus. Ugyancsak jelöltséggel kísérletezett Budapest V. kerületében.

H: Tegyük fel, hogy bejutsz a parlamentbe. Erről az a közvélekedés, hogy ott bent úgymint elszigetelnek, falhoz állítanak. Vagy legfeljebb az udvari bolond szerepe jutott volna neked.

RL: Én kezdettől kizártam ennek a lehetőségét. Már többször bebizonyosodott, hogy az igazán szofisztikált, kifinomodott diktatúra ideje még nem jött el Magyarországon. Még egy eléggé direkt diktatúra fázisánál tartunk. Tehát az a rafinált taktika, hogy a liberális csoportkép végett valakit beengednek a parlamentbe és aztán ott szigetelik el, még csak az értelmiség fejében vagy vágyaiban van meg. Itt még nem tart ez a rendszer. Szóval, én ettől egyáltalán nem félttem.

H: Epizód volt-e ez a fellépés az ellenzék működésében vagy valami újat jelent?

RL: Azt hiszem, nem az a fontos, hogy mi lesz az ellenzékre gyakorolt hatása. Hanem, hogy néhány héten át jó pár ezer ember elkezdett politizálni. Ma még talán nem is az a fontos, hogy milyen előjellel kezdenek el politizálni. Hanem egyszerűen a tény a fontos, hogy valóban mozgásba lendült egy nagyobb embercsoport. És ezt nem egyszerűen a párt vagy a Népfront hozta mozgásba, hanem mi is közrejátszottunk benne.

(Az 1985. április 18-án tartott első jelölőgyűlésen Rajk László megkapta a jelenlévők 40,4 %-ának szavazatait. A négy nappal később tartott második gyűlésen csak 27,2 % szavazott volna rá a hivatalosan kihirdetett eredmény szerint, a valóságban azonban föltehetőleg 35 %-nál is több. A csalás ott volt, hogy a terem létszámát szándékosan túlbecsülték.)

A JALTAI DILEMMA A NYOLCVANAS ÉVEK DEREKÁN

Előadás. Felolvasták – a szerző távollétében – 1985. február 6-án a nyugat-berlini Internationales Konferenz-Zentrumban az Arbeitsgemeinschaft Ost–West Dialog rendezésében tartott konferencián. A Budapesten élő szerző nem kapott kiutazási engedélyt.

Jalta a közfelfogásban Európa kettéosztását, Kelet-Európa szovjet megszállás alá került országainak függő helyzetét jelképezi. Aki Jaltára hivatkozik, általában arra utal, hogy a nyugati hatalmak elismerték: a térség országainak gazdasági, politikai és társadalmi berendezkedését a Szovjetunió határozza meg, és a neki megfelelő rendszer megóvása érdekében akár katonai erőszakot is alkalmazhat. Semmi kétség, a közkeletű szóhasználat nem áll távol attól, ahogyan a jaltai megállapodások hosszú távra érvényes tartalmát maguk a nagyhatalmak vezetői értelmezik. Ismeretes, hogy 1968 augusztusában Brezsnyev diplomáciai úton tudakolta Johnson akkori amerikai elnöktől: változatlanul elismeri-e az Egyesült Államok a jaltai és a potsdami értekezletek eredményeit. 18-án megérkezett a válasz: Csehszlovákia és Románia esetében fenntartás nélkül elismeri; Jugoszláviáról – szükség esetén – még tárgyalni kell. 21-én hajnalban a szovjet csapatok megszállták Prágát...

Ha a jaltai megállapodások valóban ezt jelentik, akkor nehéz politikai dilemma előtt állnak mindazok, akiknek fontos Kelet-Európa sorsa. Mert Jalta egyszersmind az európai béke egyik biztosítója is. Amint valamelyik fél érvénytelennek nyilvánítja a jaltai megállapodásokat, összeomlanak az európai béke keretei.

Tehát: vagy-vagy. Vagy el akarjuk hárítani a háborús veszélyt, de akkor tudomásul kell vennünk, hogy a béke megőrzése a Szovjetunió csendőr-szerepének elismerésétől függ. Vagy azt kívánjuk, hogy a nagyhatalmak vessék el a jaltai egyezményt, de akkor azzal kell szembenéznünk, hogy háborús helyzet alakul ki Európában.

Mit lehet kezdeni ezzel a dilemmával? A legkönnyebb megoldás az volna, ha elkerülhetnénk. Azaz, ha komolyan számítani lehetne rá, hogy a szovjet állam olyan helyzetbe kerül, amelyben nem kíván vagy nem tud élni a jaltai megállapodás által szentesített hatalmával. Egy ilyen lehetőséget vázoltak fel a KOR színpadon a 70-es évek második felében. Valamelyik kelet-európai országban a pártállam hierarchikus rendjén kívül álló, de szervezett s épp ezért önkorlátozásra képes társadalmi mozgalom jön létre. Ha megalkusznak vele, szavatolni tudja a szovjet állam geopolitikai érdekeit, cserében valamilyen körülhatárolt, ám értelmes pluralizmusért. Ha nem hajlandók megalkudni vele, a katasztrófát kockáztatják. Ilyen körülmények között nem kizárt, hogy a moszkvai vezetők és helyi emberei az ésszerűbb megoldás, a kisebbik rossz mellett döntenek.

Az önkorlátozó társadalmi mozgalom eszméje nézetem szerint 1981. december 13. után is értékes, termékeny formula marad. Azonban 80–81 tapasztalatai komoly fogyatékoságaira is rávilágítanak. A mi kérdésünk vonatkozásában arra, hogy az egyezkedésre képes társadalmi mozgalom megszerveződése bár szükséges, ámde nem elégséges feltétele a szovjet vezetők megegyezési hajlandóságának. Ameddig a nemzetközi államrendszerben elfogadott gyakorlat lehet, hogy a Szovjetunió végső esetben erőszakhoz nyúl, addig a bizonytalan kimenetelű kompromisszumoknál többre tartják a kiszámítható fegyveres megoldást.

Fel szokott merülni még, hogy 56, 68, 80–81 esetleg egyszerre több országban ismétlődik meg, s ezért nem tud a Szovjetunió katonai erővel rendet csinálni; vagy hogy a szovjet hatalmi gépezet belső válsága bénítja meg a fellépést; vagy hogy a demokratikus megújulás magából a Szovjetunióból indul ki. Ezek elképzelhető, de előre nem látható eshetőségek, s ezért itt nem kell foglalkoznunk velük. Elég, ha annyit mondunk: ha arra építjük reményeinket, hogy Jalta dilemmáját meg lehet kerülni, akkor a pusztá jószerencsére hagyatkozunk.

Ezzel az eredménnyel mindig nagyon nehéz megbékülni, de ma különösképpen az. A Jaruzelski-puccs óta Kelet-Európa politikai zsákutcában van. A helyzet tarthatatlan, és nemcsak Lengyelországban, ahol a hatalom nem képes felszámolni a föld alá szorított Szolidaritást, de a Szolidaritás sem képes kiharcolni, hogy újra elismerjék. Az egész térséget általános gazdasági válság veti vissza. Ahogy kimerültek a korlátlanul rendelkezésre álló, olcsó szovjet nyersanyag- és energiatartalékok, ahogy megfogyatkozott a munkába állítható népességtömeg, ahogy növekedtek a hadikiadások, ahogy élesebbé vált a világpiaci verseny, és a környezeti károk kezdtek érzékelhető gazdasági költséget okozni, a kelet-európai országok szovjet típusú gazdasági rendszerei képtelenné váltak a megszokott ütemű növekedésre. De az elodázhatatlan gazdasági reformokhoz hiányzanak a politikai feltételek. Stagnálás, leromlás, kilátástalanság mindenfelé. Kelet-Európát ma az a veszély fenyegeti, hogy visszazúllik a harmadik világ fejlődésképtelen, önkényuralmi diktatúrái közé.

Errefelé közhelyszámba megy, hogy Jalta juttatott bennünket ebbe a zsákutca-ba. De ugyanilyen közhely az is, hogy Jaltán nincs mód változtatni. Vizsgáljuk meg: igaz-e ez a hiedelem. Nézzünk szembe a jaltai dilemmával. Bizonyos-e, hogy ha érvénytelenítik a jaltai megállapodásokat, ezzel óhatatlanul felborítják az európai status quo-t? És bizonyos-e, másfelől, hogy ha a jaltai megállapodásokat fenntartják, ezzel mindenre, katonai erőszak alkalmazására is feljogosítják a szovjet államot?

Jalta egyoldalú felmondása nyilvánvalóan háborús helyzetet idézne elő. Persze, ha tárgyalások útján, közös elhatározással érvénytelenítenék a jaltai megállapodásokat, ez nem fenyegetné a békét. Erre azonban nincs komoly esély. A jaltai (és potsdami) egyezményre egy sor igen fontos további szerződés épül, amelyek a jelenlegi európai viszonyokat szabályozzák: Lengyelország szerződése az NDK-val és az NSZK-val, a két német állam közötti megállapodás, a Berlinről szóló négyhatalmi egyezmény, az NSZK és az NDK felvétele az ENSZ-be, a Helsinkai Zárónyilatkozat, és így tovább. Nincs olyan felelős hatalom, amely mindezt egyszerre kétségesse kívánná tenni. Az pedig végképp nem világos, hogy épp a Szovjetunió miért menne bele az ilyen átfogó újrarendezésbe, hogy mit kaphatna cserébe a szovjet állam, ami megérné a számára, hogy elfogadja több évtizedes diplomáciai erőfeszítései

legfőbb eredményeinek semmivé tételét. Egyszer már lezárt ügyeket amúgysem lehet alapos ok nélkül újra vita tárgyává tenni. Ám a II. világháború által felvetett kérdések közül most már csupán egyetlenegy nincs teljesen lezárva: a győztes hatalmak nem kötöttek formális békeszerződést a Harmadik Birodalom utódállamaival. Ezen kellene tehát kezdeni, minden más változás a német kérdés ilyen vagy olyan rendezéséből folynék. Csakhogy nem véletlen, hogy a német békeszerződést gondosan megkerülték a 70-es években, amikor véglegesítették az 1945-ös európai határokat, rögzítették Berlin státuszát, s az NDK-t és az NSZK-t befogadták a teljesjogú, általánosan elismert államok közé. A békekötéskor ugyanis egyértelműen és nyilvánosan el kellene döntenie, hogy Németország kettéosztása végleges vagy átmeneti állapot-e. Nem hiszem, hogy a németek többsége kész volna elfogadni az egységes német nemzet végérvényes kettészakítását; az egyik német állam, az NSZK alkotmányos Alaptörvényében is azonosul az újraegyesítés eszméjével. A kettéosztás nemzetközi jogi véglegesítése tehát rendkívül nagy ellenállásba ütköznék. Ám az újraegyesítés is. És ne feledjük, nem csupán a Szovjetunió részéről. Bizonyos, hogy ez a kilátás komoly aggodalmat váltana ki Németország legnagyobb nyugati és keleti szomszédaiból, Franciaországból és Lengyelországból. Így hát a német kérdés rendezése legfőljebb az eredménye lehet, de nem a kiindulópontja, az átfogó európai újrendezésnek.

Jalta békés hatálytalanítása tehát nagyon távoli eshetőségnek látszik; a belátható jövőben valószínűleg adottnak kell tekintenünk a jaltai kereteket. S ezzel elérkeztünk dilemmánk másik ágához: bizonyos-e, hogy ha az európai status quo változatlanul a jaltai megállapodásokra épül, akkor a Szovjetunió mindenhez, katonai erőszak alkalmazásához is szabad kezet kap Kelet-Európa megszállt részében?

A válasz egyáltalán nem olyan kézenfekvő, mint ahogyan negyven év tapasztalatai nyomán gondolnánk. Az eredeti jaltai megállapodások tartalmazzak ugyan olyasmit, ami *meghosszabbítható* az erőszakalkalmazás jóváhagyásáig, de semmi sem bizonyítja, hogy az ilyen meghosszabbítás összhangban van a tárgyalófelek közös szándékaival, és az értekezlet dokumentumai között akad olyan is, amelyik kifejezetten ellentmond neki. Ez a szöveg a „Nyilatkozat a felszabadított Európáról”, mely meg-

ismétli az Atlanti Charta üzenetét: az új kormányok közül a szövetségesek kizárólag azoknak a legitimitását ismerik el, amelyek szabad választások útján kerültek hatalomra és biztosítják az alapvető szabadságjogokat. Addig is, amíg a választásokat meg lehet tartani, az átmeneti kormányoknak minden demokratikus erőt reprezentálniuk kell. Szó szerint véve ez a Nyilatkozat kizárja, hogy bármely szövetséges hatalomnak jogában állna kényszerrel alkalmazni a szabad választások megakadályozására, szabadon megválasztott kormányok eltávolítására, nem szabadon választott és nem reprezentatív kormányok hatalomra segítésére vagy hatalmon tartására. Ezt nevezném a jaltai megállapodások „atlanti értelmezésének”.

Igaz, e szigorú tilalmakat mindjárt Jaltában, s mindjárt az első vitás ügyben megszegették. A kérdés az volt, milyen lengyel kormányt ismerjenek el a szövetségesek. Az Egyesült Államok és Nagy-Britannia vezetői az 1939. szeptember 1. előtti lengyel állam jogfolytonosságából indultak ki, s ennek megfelelően a Londonban működő emigráns-kormányt tekintették Lengyelország törvényes kormányának. A Szovjetunió, mely 1939-ben osztozott a náci Németországgal a lengyel állam felségterületén, '41 júniusa után felvette ugyan a diplomáciai kapcsolatot ezzel a kabinettel, '43-ban azonban megvonta tőle az elismerést, és miután csapatai lengyel földre léptek, Lublinban létrehozott egy kommunistákból és kisebb kommunistabarát körök tagjaiból álló Nemzeti Felszabadítási Bizottságot; ez '44 őszén áttette a székhelyét Varsóba és ott ideiglenes kormányként kezdett tevékenykedni.

A Nyilatkozat értelmében a szovjet álláspont tarthatatlan volt. Sztálin azonban nem a demokrácia és a szuverenitás elveivel érvelt. Ő a Szovjetunió biztonsági érdekeire hivatkozott. A londoni emigráns-kormány szovjetellenes, és a szovjet állam nem engedheti meg, hogy a határai mentén ellenséges kormányok működjenek. Kivált Lengyelországban, amely az utolsó két háborúban az Oroszország elleni német támadás felvonulási területe volt.

Sztálin érvelésének bizonyos erkölcsi súlyt adhatott a Szovjetunió iszonyatos vérvesztesége, ami iránt — még javában dúlt a háború — Churchill és Rooseveltnem lehetett érzéketlen. Ám az érzelmeknél alighanem többet nyomtak a latban a realitások (Lengyelországot a Vörös Hadsereg szállta meg) és az érdekek

(Churchill Nagy-Britannia balkáni pozícióit kívánta megszilárdítani, Rooseveltet főként az érdekelte, hogy a Szovjetunió belépjen a Japán elleni háborúba). Akárhogy is volt, a nyugati fél beadta a derekát. Azonban vegyük észre: még így is csak bizonyos korlátozással ismerték el a Szovjetuniónak azt a jogát, hogy meghatározza, milyen kormány legyen a szomszédságában. Nem fogadták el akkori összetételében a lublini kormányt, ragaszkodtak a két kabinet valami fajta egyesítéséhez. De a Nyilatkozat elveit vitathatatlanul feladták. A Lengyelország körüli vita e megoldása az a precedens, amely alapot ad a jaltai megállapodások második értelmezésére. Ezt nevezném „lublini értelmezésnek”.

Látszólag csupán átmeneti jelentőségű volt az engedmény, hiszen Churchill, Roosevelt és Sztálin abban is megegyeztek: néhány hónapon belül megtartják a választásokat Lengyelországban — s akkor elévült volna a vita, hogy melyik ideiglenes kormányt kell elismerni. Ám ha egyszer a jogfolytonosságot megtestesítő kormánnytól meg lehetett vonni az elismerést azon az alapon, hogy veszélyezteti a Szovjetunió érdekeit, miért ne lehetett volna ugyanígy eljárni a szabadon megválasztott új kormánnyal is? Arra a kérdésre tehát, hogy milyen jogai vannak a Szovjetuniónak a Vörös Hadsereg által megszállt országokban, a jaltai dokumentumok két egymásnak ellentmondó választ kínálnak: az „atlanti”-t és a „lublini”-t.

Mielőtt továbblépnénk, állapítsuk meg: a kettő nem volt eleve összeegyeztethetetlen. Elképzelhető volt, hogy sikerül olyan kormányzati formát találni, amely egyszerre tesz eleget a szabad választások elvének és a Szovjetunió befolyási igényeinek. Ilyesvalamit célzott például az 1945 szeptemberi magyarországi kompromisszum, amikor a kormányzó pártok megegyeztek egymással és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet elnökével: szabályos kompetitív választásokat tartanak ugyan, de a kormány összetételét a parlamenti mandátumok megoszlásától függetlenül határozzák meg. Kérdés, persze, mekkora távolság lehet a parlamenti és az államigazgatási erőviszonyok között, hogy a rendszer tartósan fenn tudjon maradni. Magyarországon meglehetősen jónak látszottak a feltételek az ilyen megoldáshoz, Romániában, Bulgáriában és kivált Lengyelországban sokkal rosszabbnak. A szövetségesek azonban nem vizsgálták meg, hogy összeegyeztethető-e a megállapodásaik „atlanti” és „lublini” vonala közötti kompro-

misszum a térség társadalmi és politikai viszonyaival. Odáig sem jutottak el, hogy legalább egymás között kialakítsanak valamilyen kompromisszumot.

Amikor Jaltában összeültek, az antifasiszta koalíció már elérkezett a fordulópontjához. A náci veszély már nem volt eléggé súlyos, hogy csillapítsa a Szovjetunió és az angolszász hatalmak közötti ideológiai és hatalmi ellentéteket, melyek másfelől egyre nyilvánvalóbbá váltak, ahogy megkezdődött a berendezkedés Közép- és Délkelet-Európa felszabadított-megszállt országaiban. De a teljes szakítás még elkerülhetőnek tűnt; senki nem sejtette, mennyire közel van. Így hát kézenfekvőnek látszott az ilyen helyzetekben szokásos diplomáciai műfogást alkalmazni: amiben nem sikerült egyeztetni az álláspontokat, arról szándékolt homályossággal nyilatkoztak az értekezlet dokumentumai.

A megoldások lebegtetése a birtokon belül lévő Szovjetuniónak kedvezett. A következő hónapokban a szovjet állam rendremásra csikarta ki a nyugati felek jóváhagyását olyan döntésekhez, amelyek ellentmondtak a jaltai megállapodások „atlanti értelmezésének”, sőt, azt is kérdéssé tették, hogy legalább a „lublini értelmezésbe” beépített korlátozásoknak van-e értelme. Előbb a lengyel kormány átszervezésével kapcsolatos felfogását erőltette rá a partnereire: nem lesz új kormány, hanem a lublini kabinetet egészítik ki néhány londoni miniszterrel. Majd a Románia és Bulgária körüli válságban erőszakolt ki a számára kedvező megoldást. Romániában a király visszavonta követelését, hogy Groza nem reprezentatív kabinetje mondjon le, annak fejében, hogy két ellenzéki politikust bevesznek a kormányba. Bulgáriában az egységlistás választások érvénytelenítéséről mondtak le a nyugati hatalmak, cserébe a kabinet ugyanilyen kibővítéséért. De minél nyilvánvalóbbá válik, hogy nincs megállás, annál kevésbé hajlandó Nagy-Britannia és az Egyesült Államok elfogadni a „lublini értelmezés” jogosultságát. Az angolszász hatalmak '45 végétől mindinkább visszatérnek az atlanti retorikához, a jaltai egyezség megszegésével vádolják a Szovjetuniót, és kezdenek úgy viselkedni, mintha Churchill és Rooseveltnél soha nem ismerte volna el a Szovjetunió az azt a jogát, hogy geopolitikai érdekeit fölébe helyezze a felszabadított Európáról tett Nyilatkozat elveinek. Sztálint azonban nem fékezi, hanem tovább hajtja a kapcsolatok megromlása. Minél kevésbé remél tartós kompromisszumot, annál

kevésbé igyekszik elfogadható színben feltüntetni a „lublini értelmezést”, és közben azzal vádolja volt szövetségeseit, hogy az atlanti elvek védelmezésének ürügyén háborút készítenek elő a '45 utáni status quo erőszakos megváltoztatására. A jaltai egyezés két antagonisztikus értelmezésre hullik szét, tetőfokára jut a hidegháború.

Így tehát 1945 és '47 között nem szilárdult meg a jaltai megállapodások olyan egységes és kellően tisztázott értelmezése, amelyhez a hidegháborús korszak végén a nagyhatalmak visszanyúlhattak volna. Amit készen találtak, abba éppúgy belefért Kelet-Európa szovjetesített államainak demokratizálása és szuverenitásuk helyreállítása (amíg a szovjet állam beéri olyan geopolitikai biztosítékokkal, melyeket szuverén, demokratikus kormányoktól kaphat), mint a térség maradéktalan szovjetesítése és a periodikus szovjet katonai beavatkozás (amíg a nyugati fél beéri olyan viszontengedményekkel, amelyek ezzel is összeegyeztethetők).

Csak később, 1956 és '68 nyomán dőlt el, hogy Jalta mit fog jelenteni. A magyar forradalom leverése, Csehszlovákia megszállása eldöntötte, hogy a Szovjetunióval sem az „atlanti értelmezés” alapján, sem az „atlanti” és a „lublini” értelmezés közötti kompromisszum alapján nem lehet egyetértésre jutni. Ám ez a kemény tapasztalat, különös módon, éppúgy hozzájárult az enyhülés megkezdődéséhez, mint a sztálinista terror leépülése, mint a szovjet világrendszer kereskedelmi és kulturális elszigeteltségének csökkenése, mint a hozzávetőleges stratégiai egyensúly kialakulása, '56 és '68 ugyanis eloszlatta a nyugati fél illúzióját, hogy Kelet-Európa szovjetesítése ideiglenes állapotnak tekinthető. Ezzel megnyílt az út a jaltai megállapodások tartalmának tisztázása, közös értelmezés kialakítása felé. A nyugati hatalmak elismerték, hogy Kelet-Európa szovjet rendszerű kormányzatai legitim kormányok, és — legalábbis a titkos diplomáciában — elismerték azt is, hogy a Szovjetunió erőszakot alkalmazhat, ha e kormányok hatalma veszélybe kerül. Cserében viszont megpróbáltak szabatosabb, számonkérhető tartalmat adni a jaltai megállapodások másik felének, annak, ami a Szovjetunió cselekvési szabadságát mégiscsak korlátozza ebben a térségben. Intézményesített ellenzékéről, reprezentatívabb kormányról természetesen már nem lehetett szó. De úgy látszott, nem mond ellent a

szovjet rendszerű kormányzatok elismerésének, ha az emberi jogok védelmét nemzetközi jogi egyezményekbe foglalják. Ez a szerep jutott az Egyetemes Emberi Jogok Egységokmányának s a Helsinki Zárónyilatkozat ún. „harmadik kosarának”, mely az emberek szabad mozgásáról, az eszmék szabad áramlásáról rendelkezik. A 70-es évek derekára kialakult tehát a jaltai megállapodások első egységebb és valamennyi fél által elfogadott értelmezése; ezt az alábbiakban „helsinki értelmezésnek” nevezem.

Úgy tűnt, a „helsinki értelmezés” hosszú távra rendezett viszonyokat teremthet Európában. A Szovjetunió vezetői megkapták, amit '45 után a nyugati hatalmak nem voltak hajlandók megadni: a fegyverszüneti határok véglegesítését, a kelet-európai szovjet befolyási övezet tudomásulvételét, a térség szovjet rendszerű kormányzatainak nemzetközi elismerését. Ennyi eredményért cserében elfogadható árnak látszottak az emberi jogi kikötések; annál inkább, mert a gyakorlatban nagyon kevés és jól kézben tartható engedményről volt szó (ezekre mindjárt visszatérek). De a nyugati fél sem érezhette vesztesnek magát. Néhány kézzelfogható eredményt is elért: így Berlin helyzetének rendezését, valamivel szabadabb érintkezést a két német állam polgárai között. S még fontosabbnak látszott, amit hosszabb távon remélhetett. Számítani lehetett rá ugyanis, hogy az emberi jogok nemzetközi jogi megerősítése, valamint a kapcsolatok nyitottabbá válása fokozatosan elviselhetőbbé teszi az életet a térség országaiban. Így a Szovjetuniótól függő kormányzatok lassan a lakosság szemében is némi legitimitást szereznek; a politikai feszültség csökkenése lehetővé teszi a represszió enyhítését, ezzel pedig megindulhat az evolúció valamiféle plurálisabb gazdasági és politikai rendszer felé. Henry Kissingertől Willy Brandtig az egész hivatalos Nyugat így értelmezte a „helsinki alku” jelentőségét.

Csak hogy ez a kompromisszum éppúgy nem bizonyult szilárdnak, mint az eredeti. Felborulásában tudvalevőleg szerepet játszottak egyéb, Európán kívüli események is, így a fegyverkorlátozási egyetértés összeomlása, Afganisztán szovjet megszállása, a közép-amerikai válság és sokminden más. De vegyük észre: maga a helsinki kompromisszum is alá volt aknázva. Az a bizonyos Egységokmány rendkívül liberálisan határozza meg az em-

beri jogok körét. Van itt minden: vallásszabadság, sajtószabadság, egyesülési szabadság — másfelől a munkához, az egészséghez, mi több, az üdüléshez való jog is. Ez eleve ürügyet ad az alapvető jogok megsértésére. Minden emberi jognak nyilvánított jó dolgot egyszerre egyetlen állam sem képes biztosítani a polgárainak; a Szovjetunió és a befolyási övezetéhez tartozó államok képviselői tehát könnyűszerrel védekezhetnek oly módon a bírálatokkal szemben, hogy itt talán kevesebb valósul meg a negatív jogokból, ám a pozitív jogokból annál több. Azonban ez a kisebbik baj. Nagyobb baj, hogy a retorika és a valóságos célok most is éppolyan fényévnyi távolságban voltak egymástól, mint annak idején az „atlanti értelmezésben”. Amikor a nyugati hatalmak elfogadtatták a Szovjetunióval az alapvető szabadságjogokat, szemlátórást nem arra gondoltak, hogy kelet-európai csoportokat majd független szervezetek, intézmények, sajtó létesítésére fog buzdítani ez a megállapodás. Sokkal szerényebb eredményekre számítottak: szabadabb kivándorlás, általában élénkebb mozgás Kelet és Nyugat között, néhány nyugati magazin az újságos standokon, effélék. *Ebben*, ha nem is súrlódásmentesen, együttműködhettek volna a Szovjetunióval. A KOR, a Charta, a szovjet Helsinki-csoportok megalakulása, a független sajtó elterjedése azonban váratlan konfliktus-helyzetet teremtett. A Szovjetunió megint úgy viselkedett, mint 45–47-ben: birtokon belül lévén, egy jöttányit sem engedett. Példátlan méretűvé vált a szovjet disszidensek üldözése, a csehszlovák erőszakszervezetek könyörtelenül lesújtottak a Charta aktivistáira, és amikor a KOR mozgalma általános munkásmozgalommá szélesedett, majd létrejött a Szolidaritás, akkor megismétlődött 1956 és 68: a társadalom nyilvánított akaratával a leplezetlen erőszakot állították szembe. A nyugati hatalmak mindezt nem próbálták megakadályozni — de lenyelni sem tudták. Így aztán a „helsinki” konszenzus éppúgy két ellentétes értelmezésre hasadt, mint annak idején az eredeti jaltai megállapodás: az egyik fél az egyetemes emberi jogokat lobogtatja, a másik meg azt ismételve, hogy az efféle vádaskodás csak ürügy a Szovjetunió és a kelet-európai államok belügyeibe való beavatkozásra. Így állnak a dolgok ma, 40 évvel Jalta, 10 évvel Helsinki után.

Visszapillantván az előadásom elején megfogalmazott dilemmára, most már megállapíthatjuk: Jalta közkeletű értelmezéséből

hibás kérdés következik. Az eredeti jaltai megállapodás nem tartalmazott olyasmit, hogy a Szovjetunió erőszakot alkalmazhat az általa megszállt országok politikai rendszerének megóvása érdekében. Ez az engedmény Jalta későbbi, történelmi értelmezésének a része. *És ez az értelmezés 1976–81 között megrendült.* Európa jövője nem kis részben attól függ, hogy mi kerül a helyébe. A jaltai megállapodás hatálytalanítására a belátható jövőben nem számíthatunk. Újraértelmezése azonban elkerülhetetlen. El lehet-e jutni egy olyan értelmezéshez, amely a Szovjetuniónak tett engedmények között nem tartalmazza az erőszakalkalmazás jogát, és az eddiginél határozottabban védelmez bizonyos alapvető, minimális emberi jogokat — ez a helyesen fölített kérdés. Ettől függ, hogy Kelet-Európa szovjet rendszerű országai kijuthatnak-e a társadalmi és gazdasági zsákutcából. Ám ettől függ az európai status quo stabilitása is.

A hidegháború tanulsága első pillantásra egyértelműen kiábrándítónak látszik: a szovjet államot csak ellenséges magatartásra hangolják, ha befolyási övezetében olyan korlátozásokat próbálnak elfogadtatni vele, amelyeket magától nem tartana be. Való igaz, a Szovjetunió számára elfogadhatatlan megoldások nem lehetnek stabilak. Azonban ne induljunk ki abból, hogy a Szovjetunió ma is elutasíthatja mindazt, amit negyven évvel ezelőtt elutasíthatott. 1945 és 48 között a szovjet állam csupán regionális hatalom volt, hadereje lényegében hagyományos szárazföldi erő, gazdasága, kulturális és tudományos felépítménye elszigetelt, s egyelőre elegendő fejlődési forrást meríthetett újonnan meghódított befolyási övezetének anyagi és szellemi kizsákmányolásából. Míg a mai Szovjetunió stratégiai világhatalom; katonailag hasonlíthatatlanul erősebb, mint a II. világháború végén volt, de épp ezért nehezen kerülheti el, hogy valamiféle szabályozott viszonyt keressen az Egyesült Államokkal. A fegyverkezési versenyhez, a gazdasági fejlődéshez nélkülözhetetlen tőkét és modern technikát már nem kaphatja meg a hozzá hasonlóan félig fejlett vagy önmagához visszazüllesztett kelet-európai országoktól, sőt a lakosságának ellátásához szükséges gabonát sem. Ezer szálon függ a szovjet övezeten kívüli világtól — beláthatatlan következményei volnának a számára, ha a teljes elzárkózást választaná.

Az enyhülési korszak tanulsága még összetettebb. Bár az

emberi jogok körüli vita kísértetiesen emlékeztet a szabad választások körüli terméketlen, retorikus csatározásokra. De ezt a vitát nem az lobbantotta föl, hogy a nyugati hatalmak irreálisan sokat kívántak a Szovjetuniótól. Beérték volna egészen szerény engedményekkel is. Csakhogy Kelet-Európa nem érte be azzal az irreálisan kevéssel, amiben a Szovjetunió és nyugati partnerei megállapodni véltek. A hidegháború éveiben minden helyi ellenállást megtört a totalitáriánus terror. De ahogy az elnyomás korlátozottabbá és kiszámíthatóbbá vált, már nem lehet a térség tartós nyugalma másként, mint elfogadható engedményekkel biztosítani. Nemcsak a Szovjetunió számára elfogadhatatlan megoldások instabilak: azok is, amelyekkel Kelet-Európa népei nem tudnak együtt élni.

1956 és 1968 után a Szovjetunió tudott olyan engedményeket kínálni, amelyek átmenetileg lecsillapították Kelet-Európát. 56 után a mindennapi élet normalizálását, a második, „kis” sztálintalanítást, és mindenekelőtt a szovjet nyersanyagszállításokra alapozott beruházási nekilendülést. 68 után a Nyugathoz fűződő gazdasági és kulturális kapcsolatok iránti nagyobb türelmet, és megintcsak olcsó nyersanyagokat, energiahordozókat egy újabb beruházási fellendüléshez. 1981 után a Szovjetunió semmit nem tud kínálni. Szállításait korlátozza, az árakat emeli, a térség országait igyekszik visszaterelni az önellátó KGST keretei közé, s ugyanakkor a lehetőségekhez mérten velük fizetteti meg a saját beruházásaihoz szükséges nyugati berendezéseket. Ilyen körülmények között nem számíthat rá, hogy a maga erejéből rendet csinál Kelet-Európában. De persze arra sem lehet számítani, hogy visszavonul a térségből. Ezért a KOR ajánlata változatlanul időszerű. Hogy lesz-e belőle valami, ez valószínűleg attól függ: mit fog jelenteni a jaltai megállapodás az európai békét szavatoló hatalmak kapcsolatában.

A ROMÁN PARADOXON

E szöveg szerzője Hollandiában élő román irodalmár és filozófus. Romániát a hetvenes évek elején hagyta el, jelenleg az összehasonlító irodalom tanára az amsterdami egyetemen. Alábbi írását franciául tette közzé az *International Journal of Rumanian Studies* induló számában. Az elemzés mint román szellemi önkép tanulságos. A „rumanisztika” a magyar „hungarológiára” rímel.

A románok első paradoxonja az európai kultúrkörben elfoglalt helyükkel függ össze. A földrajz és a történelem úgy hozta, hogy Románia Közép-Európa, Kelet-Európa és a Balkán között terül el, mint a szláv és magyar hullámokba vesző apró latin sziget. Innen az a jelenség, melyet a *hovatartozás paradoxonjának* neveznék. Arra a kérdésre, hogy melyik kultúróvezetbe tartoznak a románok, a következő meglepő választ kell adnunk: az összes fentemlítettbe, illetve egyikbe sem. Vagyis a román terület három kulturális régió metszéspontján jött létre, s mint minden határterület, más-más módon viszonyul mindegyikhez. Ez persze egyaránt elmondható Hollandiáról, Belgiumról, Svájcra, Lengyelországról valamint a balti államokról, amelyek szintén klasszikus példái a kultúrák kereszteződésének. De vajon nem minden ország közvetítő elem-e a szomszédai között? A felmerülő válaszok aligha tartalmazznak mást, mint részgazságokat. Mindazonáltal a szóbanforgó jelenség jóval hangsúlyosabb a románoknál, különösen ha arra gondolunk, hogy a Kárpátok vonulata a török uralom alatt álló Havas-alföldet, a lengyel és orosz befolyás alá vetett Moldáviát és az osztrák és magyar fennhatóságú Erdélyt válasz-

totta el, vagyis teljesen eltérő társadalmi, politikai, vallási és kulturális struktúrákra épült civilizációk között húzott határt. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy az összes román vidék soha nem került a történelem során *egyetlen* befolyási övezetbe, hanem egészen a XIX. század végéig (és megváltozott formában ugyan, de még később is) mindig a szomszéd óriás-államok (Ausztria, Oroszország, Törökország) közötti ütközőpont volt. Ezért van az, hogy a román vidékeket csak a XX. század néhány évtizedére lehetett egy szuverén államban egyesíteni.*

A román területen tehát a legkülönbefőbb hatások érintkeztek. Hol egymásba folytak, hol kioltották egymást, néha pedig valósággal felszívódtak a román földben, ám egyiknek sem sikerült annyira végérvényessé válnia, hogy az ország elvesztette volna heterogén jellegét és teljesen beolvadt volna az egyik környező övezetbe. A románok úgy alakították ki kulturájukat, hogy a szomszédos övezetek sajátos jegyeiből éppen csak annyit fogadtak el, amennyi az adott övezetekkel való kapcsolathoz és ugyanakkor saját önállóságukhoz elkerülhetetlen volt. Ennek a valóságos művészettel megvalósított stratégiának köszönhető, hogy sikerült egyensúlyt teremteniük a számos gyökeresen különböző befolyás között. Így a középkorban a görögkeleti vallás hívei megőrizték kapcsolatukat a török hódoltságban élő aldunai népekkel és támogatták a román ellenállást a terjeszkedő magyar katolikusokkal szemben, másfelől néha egyedül a keresztény Magyarországgal kötött szövetség nyújtott lehetőséget a muzulmán Törökország ostromával való ellenszegülésre. Az István király megteremtette egyensúly Magyarország, Lengyelország és Törökország között, a Konstantin Brincoveanu által kialakított egyensúly a török és az osztrák birodalom valamint Oroszország között, a kényszerű választások elé állított diplomácia legnevezetesebb példái.

Így hát a románoknak az őket nemegyszer elnyomó óriásállamok — és kultúrák — között szabadon maradt térben kellett élniük. Ahhoz, hogy hűek maradhassanak önmagukhoz, mindig a jól kiszámított közeledés ill. távolodás eszközét kellett alkalmazniuk. Ez kettős eredménnyel járt: sajátos kulturális szintézis

* A szerző itt Besszarábia és Dél-Dobrudzsa 1940 utáni elcsatolására céloz. — A szerk.

jött létre és megjelent egy olyan nemzeti magatartás, mely egyszerre rugalmas és gyanakvó a többiekkel szemben. A szomszédok és a külföld iránti tolerancia és érdeklődés nemegyszer szkepticizmussal és megingathatatlan tradicionalizmussal párosul. Ez egyszersmind meglepő és jellemző, hiszen egy olyan népről van szó, mely miközben kényesen vigyáz külföldi kapcsolataira, igyekszik elkerülni az ország brutális vagy finom eszközökkel történő megszállását. Aligha csodálkozhatunk hát azon, hogy a túlélés néha szűk keresztmetszetébe zárt nemzeti kultúra központi kérdése így összegeezhető: miért kell románoknak lenni illetve románoknak maradni? A nemzeti azonosság e már-már mítikus problémája mindvégig felülkerekedett az összes többi kulturális vagy ideológiai problémán. Az így kibontakozó ideál a nyugati latinságba való beolvadás volt, ám ez lehetetlennek bizonyult. Ez a vágy aztán a rokonság mítikus kereséséhez vezetett, azonban gyakran elkerülhetetlen volt a csalódás, mivel a nyugati rokonokhoz legfeljebb belátogatni volt szabad. Olaszország a XVII. és XVIII. században bűvöletében tartja a havasalföldi és moldáv humanistákat, a XVIII. században pedig az erdélyi latinistákat. A XIX. században az értelmiség szívvel-lélekkel vonzódik Franciaországhoz. Azonban a „testvéri” Nyugat már-már kifejezett közönye valamint a közvetlen szomszédok néha ellenséges különbözősége az elhagyatottság érzésével tölti el a nemzetet, egy tárgyaltan elvágyódást szül és felébreszti benne azokat a nemzeti hagyományokat, melyekben (és csak bennük) találkozhat és gazdagodhat egymással az Azonos és a Más.

A második paradoxon a románoknak az európai történelemben való integrációjával kapcsolatos. Arról van szó, hogy a nyugati kultúra nagy korszakai csak alkotóelemeikben, különös módon eltorzítva és idegen elemekkel vegyülve találhatók meg a román kultúrában. Eredeti formájukban nem léteznek. Ezt a *szimultaneitás paradoxonjának* nevezném, amin azt értem, hogy az európai kultúra egymást követő nagy irányzatai egyidejűleg jelentkeztek Romániában. Jóllehet a reneszánsz és a barokk, mint önálló művészeti korszak ismeretlen volt az országban, ám még a későközépkori román kultúrában feltűntek a humanisták, ill. a barokk írások (Dimitrie Cantemir). Ez a jelenség még nyilvánvalóbb a XIX. és XX. században. A felvilágosodás filozófiája mellett jelentkezik a klasszicizmus és a preromantika a XIX. század

első felében, a romantika mellett pedig a realizmus, a naturalizmus és a szimbolizmus a század végén. Még az is előfordul, hogy egyes írók egyszerre több irányzathoz tartoznak, mint például G. Alexandrescu a XIX. század első felében valamint A. Macedonski és B. Delavrancea a múlt század végén. A XX. században a szimbolista Bacovia a dadaisták és a szürrealisták kortársa volt, Liviu Rebreanu nagy realista regényei Camil Petrescu „prousti” regényeivel egyidőben jelentek meg, Mircea Eliade „gide-i” regényei pedig Urmuz „abszurd” prózájával egyidőben láttak napvilágot. Természetesen alig van olyan irodalom, amelyben az írók többsége mindvégig hű maradt volna ugyanahhoz az irányzathoz, ám úgy tűnik, hogy – Eminescu kivételével – ez egyetlen román íróról sem mondható el s talán ebben rejlik a román irodalom egyik sajátossága. Az is sajátos tény, hogy maguk az irányzatok – éppen szokatlan egybefonódásuk következtében – csak egyes *írásokban* s nem az egyes *szerzőknél* ismerhetők fel. Ennek a zavarbaejtő egyvelegnek a magyarázata nyilvánvalóan az állam és a modern román kultúra megjelenésének körülményeiben keresendő. De vajon nem indokolt-e a szóbanforgó jelenségeket a román *lélek* megnyilvánulásainak tekinteni? Nekem ugyanis úgy tűnik, hogy egy veszélyes és ugyanakkor felemelő szenvedély fejeződik ki abban, hogy a románok nem akarnak lemaradni a többiek mögött és késlekedés nélkül meg akarják csinálni mindazt, amit a többieknél láttak. Ez egyszersmind arra mutat, hogy e kultúra különleges értékkel ruházza fel az Időt. Ha pedig ez az idő-mítosz valóban létezik, nem vezethető le másból, mint az elveszett idő bepótlására irányuló erőfeszítésekből. De a továbbiakból is az derül ki majd, hogy ez a kétségbeesett versenyfutás az idővel meglehetősen felszíni jelenség, mivel a hagyományos (népművészeti) értékek zavartalanul továbbélnek a kultúra mélyrétegeiben, amelyet úgyszólván kiszakítanak az időből. Ez az időtlen struktúrákra épült kultúra tehát zaklatott ritmusban fejlődik s a jelek szerint összes vívmányát az idő *ellenére* s az idővel *szembeszállva* harcolja ki.

A gyökeresen eltérő civilizációk mezsgyéjén létrejött kulturális *tér* és az önmaga meghaladására törekvő kulturális *idő* után a román kultúra harmadik paradoxonja a *folytonosság/megszakítottság* paradoxonja. Itt először is arra kell utalnunk, hogy a történelmi megrázkódtatások és a Moldáviát, Havasalföldet és

Erdélyt ért különböző, nemegyszer ellentétes befolyások ellenére a román nyelv és kultúra meglehetősen egységesről ill. folyamatosról tesz tanúságot. Ugyanakkor van két szakadás is. Egyrészt egy *vertikális* megszakítottság, amely abban a — más kulturális régiókban kissé szokatlan — tényben jelentkezik, hogy Romániában gyakorlatilag két kultúra van: a népi és a művelt rétegek kultúrája. Mint ismeretes, a népi kultúra mind a mai napig termékeny maradt: megvannak a saját szerzői, saját közönsége és a tömegkommunikációnak a vidéki közegbe való behatolása ellenére szinte változatlan formában megőrizte saját kommunikációs eszközeit. A népi kultúra mindvégig maga mögé szorította a másik kultúrát, s ezért hihette azt a román átlagember, hogy az ő igazi, autentikus kultúrája a folklór, a másik kultúra pedig csak olyan átmeneti jelenség, mely óhatatlanul alá van vetve a külföldi nyomásnak és divatnak. Míg tehát a népi kultúra örökkévalónak tűnt, a „művelt kultúráról” az a nézet alakult ki, hogy csak ideig-óráig él, vagyis „mulandó”. Ez a meggyőződés elsősorban abból táplálkozott, hogy a román népi kultúra annyira összetett és gazdag, hogy koherens ideológiai és érzelmi világot alkot, minden helyzetre megoldást kínál, s ezáltal derűs biztonságot sugároz magából. Amíg volt népi kultúra, nem okozott gondot a nemzeti önazonosulás. Művelhették a hivatalos kultúrát óslávvul vagy akár görögül, francia vagy német befolyásnak engedve, az „igazi” kultúra zavartalanul továbbélt. S bármilyen meglepő, a hierarchikus viszonyba került két kultúra közül a népi kultúra bizonyult erősebbnek. A nemzet „autentikus” szellemi élete látható könnyel reagált a felszíni változásokra és sodrása mit sem veszített erejéből. Ez a magyarázata annak, hogy például a XVIII. századi Erdélyben is, melyre pedig fenyegető politikai és kulturális nyomás nehezedett, továbbélt a román nyelv.

Mindez annak tudható be, hogy a folklór-termést éltető feudális szellemi struktúrák hihetetlen makacssággal álltak ellen az időnek. Ráadásul a parasztszármazású írók és művészek magukkal hozták a „művelt kultúrába” saját osztályuk hagyományos ideológiáját — s némi konzervativizmust is. A különleges becsben tartott hagyományok végülis fékeztek a mélyreható politikai és kulturális változásokat célzó kísérleteket, valamint a román értelmiség tényleges radikalizálódását. Eminescutól Blagaig és Ion Alexandruig, Creangától Sadoveanuig és Marin Predaig a román

írók műveiben az esztétikai újítások gyakran ötvöződnek egyfajta ideológiai tradicionalizmussal. Más kultúrákkal összehasonlítva, pl. a franciával, ahol a legnevesebb művészek látványosan szakítottak a múlttal, a román kultúra bizonyára meglepő jelenség. Elég csak arra gondolnunk, hogy a legtartósabb irodalmi vita, a „régiek és modernek vitájának” román változata, melyben „modernisták” és különböző „tradicionalisták” szálltak szembe egymással, a XIX. században indult és egészen a második világháborúig, sőt még tovább folytatódott. Ugyancsak meghökentő, hogy még az olyan avant-garde írók, mint Tristan Tzara, Fundoianu, Voronca és Vinea is néha habozás nélkül visszakanyarodtak a parasztlíra ősi témáihoz. Valójában a „tradicionalisták” ugyanolyan lelkesedéssel hivatkoztak a népi kultúrára, mint a Nyugat az antikvitas klasszikus örökségére. Ezért merem a kultúra további alakulását meghatározó népi kultúrát és a velejáró ideológiát az *igazi román klasszicizmusnak* nevezni. S ezért van az, hogy a román kultúra legapróbb részletei is csak ebben az összefüggésben tárják fel valódi jelentésüket. Egyszóval a fentemlített megszakítottság abban nyilvánul meg, hogy minden román értelmiségi azon viaskodik magában, hogyan tegyen eleget egyszerre a maga által támasztott kötelességének és annak a feladatának, hogy hű maradjon a saját lényegét kifejező zárt, hagyományos világhoz. A történész nem feledkezhet meg arról sem, hogy az olyan, a nyugati világban elterjedt címkék, mint a „jobboldali” és „baloldali” kultúra, meglehetősen speciális jelentést hordoznak Romániában. Erre mutatott rá többek között G. Ibraileanu és később E. Lovinescu a modern román civilizáció fejlődéséről és kritikai szelleméről szóló írásaiban.

Szólnunk kell aztán egy másik, *horizontális megszakítottságról* is. Arra a XIX. század elején és közepén bekövetkezett szakadásra utalok itt, amelynek során Románia elfordult a Balkán-világtól és határozottan a Nyugat felé orientálódott. Ez azzal járt, hogy az ország megtagadta, majd egyenesen nemlétezőnek tekintette balkáni kapcsolatait. Románia „paradox” földrajzi helyzete, a három gyökeresen eltérő kulturális övezet találkozása a nemzeti kultúrában valamint a nyugati civilizáció utoléréseért folytatott elkeseredett küzdelem áll ennek az irányváltotatásnak a háttérében. A nemzeti azonosság lankadatlan keresése ez alkalommal kettős szakításhoz vezetett: az ország nemcsak közvetlen

kulturális környezetével szakított, hanem a múltjával is. A polgári állam és a polgári kultúra a feudalizmus és a Balkán dühödt visszautasítása nyomán jött létre. A forradalom a nyelv és a civilizáció forradalmával kezdődött és csak később érte el a társadalmi és kulturális szerkezetet. A XIX. század végén drámai feszültségek keletkeztek abból, hogy a forradalom nem minden területen egyidőben bontakozott ki: a felgyorsult politikai változások a Junimea* makacs kultúrkritikájába ütköztek. Általánosabban fogalmazva, a megszülető polgári állam elsősorban az értelmiség ellenállását váltja ki. A szakítás tehát az állam és a kultúra, másrészt az érzelmileg is közelálló múlt és a nyugati normák között ment végbe. Jóllehet az állam és kultúra viszálya meglehetősen gyakori jelenség a modern korban, úgy tűnik, hogy az állami intézmények hihetetlenül gyorsütemű kialakulása miatt, (mely a XIX. század harmadik negyedében ment végbe), ez a konfliktus különleges méreteket öltött Romániában. Az említett szakadás valójában egy kb. egy évszázada tartó válsághelyzet lecsapódása és a modern társadalmi gazdasági modell és az anakronisztikus kulturális modell közötti konfliktus eredménye. E válság azért volt ismeretlen a középkori Romániában, mert a két modell harmóniában volt egymással. *A modern román kultúra tehát az ideológiai tudat megjelenése és polarizálódása nyomán született egy olyan időszakban, amikor a két kultúra valamint a feudális és a polgári világ közötti megszakítottság hirtelen drámaivá növelte a két kultúra közötti vertikális megszakítottságot.* Már-már azt mondhatnánk, hogy a későbbiekben a modern román kultúra mindössze arra szorítkozott, hogy kibékítse egymással az eltérő gazdasági, társadalmi, ideológiai és művészeti modelleket.

A Románia-szakértők, akik kutatásaik során számos paradoxonnal találják szembe magukat, minden igyekezetük ellenére sem képesek tökéletesen koherens nézeteket kialakítani. Először is nagyon kevesen vannak, legtöbbjük külföldön működik és gyakran nem ez az egyetlen szakterületük. A rumanisztika inkább hobbi-téma, melynek mind a mai napig nem sikerült önálló kutatási területté válnia, még azok számára sem, akik kortársaink vagy elődeink között energiájuk javarészét vagy akár legjobb

* Moldova fővárosában alapított befolyásos irodalmi és művészeti társulat a XIX.–XX. században.

könyveiket e kérdésnek szentelték. Ennek bizonyára az az oka, hogy a Románia-kutatás számos európai egyetemen bizonytalan megítélés alá esik, ha ugyan nem kifejezetten másodrangú témának számít. S mivel az egyetemen kívül nehezen lehet megélni ebből a szakból, kevés az olyan diák, aki a kis óraszámban tanított románt választja. Ám ezeken a gyakorlati okokon túl felmerül egy tartalmi kérdés: nevezetesen az, hogy miért nem sikerült a román kultúrának bekerülnie az európai köztudatba? Ez annál súlyosabb probléma, mivel a romantika óta Európa kultúrtörténetének alighanem egyik legfontosabb vonása, hogy szüntelen erőfeszítések történnek az ismeretlen vagy elfelejtett értékek feltárására. A XIX. századtól fogva a Franciaország, Németország és Anglia alkotta „centrum” kivételes erővel kezdte magába szívni a kulturális „perifériákat”, vagyis az összes nemzeti kultúrát. A kultúra szférájában megindult folyamat valójában a korabeli politikai fejlődés nyomdokain haladt. Számos tény bizonyítja, hogy a kultúráról alkotott modern, azaz poszt-romantikus elképzelések abból a nemzetközi politikai rendszerből táplálkoznak, amelyben elkerülhetetlenül a nyugati nagyhatalmaknak jutott a központi szerep. Az egyetemes értékrendet a Nyugat diktálta, holott kétségbevonhatatlanul csak hiányos ismeretei voltak például a skandináv, a portugál, vagy akár a spanyol és olasz irodalomról. Ezért aztán egyik-másik író pályafutását nem műveinek immanens értéke határozta meg, hanem az, hogy országának kultúrája milyen presztízzsel rendelkezett a nemzetközi porondon. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy helyesen esett a választás például Ibsenre, Dosztojevszkijre, Unamunóra és Faulknerre, ám ez elsősorban annak tudható be, hogy mindegyikük kielégítette a korabeli francia kultúra igényeit. Erre persze bárki azt mondhatná, hogy az idegen kultúrák befogadása mindig és mindenütt ugyanazt az ideológiai sémát követi. De vajon nem újabb érv-e ez amellett, hogy az Európában elterjedt érték-hierarchia mind a mai napig a politikai egyensúly függvénye? Másszóval egy kulturális termék az európai érték-piacon aszerint vált népszerűvé vagy mellőzötté, hogy milyen politikai rendszerben látott napvilágot s hogyan „jegyezték” a szóbanforgó rendszert a nemzetközi politikában. Romániának különös szerencsétlensége, hogy csak a XIX. század második felében alakult modern politikai állammá, vagyis akkor, amikor más,

már érett államok és kultúrák már megvetették lábukat a nemzetközi életben. Sem a múlt század végén, sem a második világháború alatt nem növekedett Románia politikai súlya: valahányszor belekeveredett a „nagyok” politikai és katonai viszályaiba, mindössze csak azt érte el, hogy stratégiaileg hasznos félnek tekintették. Végül tagadhatatlan, hogy a századforduló Romániája csak idejétmúlt s ezáltal zavarbaejtő kulturális értékek exportjára lett volna képes. Eminescu volt Európa utolsó romantikus írója. Rebreanu és Bacovia későn érkeztek, Camil Petrescu és Urmuz pedig túl korán. Az orosz és spanyol irodalom iránti rajongást nem követte a román irodalom diadala, holott olyan költőket mondhatott magáénak, mint Bacovia, Blaga, Arghezi valamint Barbu és egy tucat kiváló esszéistát és prózaírókat.

Mindebből leszűrhetjük, hogy a XIX. és XX. században Románia elszalasztotta a szerencsáját. Azonban nem egyedül az európai kulturális helyzet felelős ezért s kérdés, hogy egyáltalán beszélhetünk-e bármiféle „felelősségről” vagy „hibáról”. A balsiker okai nagyrészt a román kultúra struktúrájában rejlenek. Gondoljunk csak az említett paradoxonokra és arra, hogy e kultúra mindig is kilógott a sorból és meglehetősen különbözött azoktól a kultúráktól, melyek széleskörű befogadásra találtak. Ugyanakkor a távoli szemlélő csak egy olyan sietősen egybegyűrt keveréket látott benne, mely egyszerre kíván divatos lenni és kitartani saját múltja mellett. Azt is meg kell mondani, hogy mit sem tett nemzeti értékeinek „exportálása” érdekében. Az összehasonlító romanisztika és a Balkán-kutatás némileg tompította ezeket a hátrányokat, nevezetesen azáltal, hogy környezetébe helyezte e besorolhatatlan kultúrát.

Az ország aktuális politikai szerepe tagadhatatlanul azzal a következménnyel járt, hogy megnövekedett a román kultúra iránti érdeklődés. Úgy tűnik, utat tört magának a jelenkori történelemben. A közvélemény, az újságírók, a diákok és a turisták meglepve fedezik fel az országot valamint nyelvét és kultúráját és sűrűn hallatják egyébként gyakran eltérő benyomásaikat. Az sem elhanyagolandó, hogy a tömegkommunikáció korában nem marad több fehér pont a világtérképen s mint *minden* kultúra, így a román is kezd ismertté válni. Nem utolsó sorban azért, mert napjainkban valósággá vált a kulturális decentralizáció: Európának nincs többé centruma s már maga Európa sem a világ centruma.

Az egész világot behálózó cserekapcsolatok már-már teljesen lebombolták a régi elgondolásokra épülő hierarchikus rendet.

Végül az említett paradoxonok még előnyökké is válhatnak ebben az új helyzetben. Ma, amikor megszűnnek a határok és a Nyugat felfedezi Kelet báját valamint nem is sejtett erejét, különleges erény, ha egy kultúrában több világ találkozik. Amikor töredezni kezd az intézményesített kulturális folyamatosság, vonzó színben tűnhet fel a román kultúra szétDaraboltsága. Másrészt az archaizmus is csábítóan hathat azokra, akik a spontán, elemi kifejezési formákat keresik. Végül a besorolhatatlanság ösztönző lehet azok számára, akik szét akarják robbantani a régi és új ideológiai háborúban itt is, ott is bevezetett osztályozási sémákat és önkényes fogalmakat.

A románok született poéták — tartották a romantika idején. Márpedig ha tisztán akarunk látni az itt tárgyalt kérdésekben, fegyelmezetten gondolkodó „született kritikusokra” van szükség.

Tömörített szöveg.

Franciából fordította: Mikó István

TITO ÖRÖKSÉGE ÉS A JUGOSZLÁV ÚT

Az alábbi beszélgetést az *Esprit* c. francia folyóirat folytatta le Párizsban egy ott átutazó, jól tájékozott, de magát megnevezni nem kívánó jugoszláviai személyiséggel. Megjelent az *Esprit* 1985 májusi számában.

– *A nyugati sajtóból úgy tűnik, hogy Jugoszlávia mély gazdasági, társadalmi és politikai válsággal küzd. Beszélhetünk-e még ma, négy évvel Tito halála után „jugoszláv útról”?*

– Először is tisztázni kell, mit értünk a Tito által meghirdetett „jugoszláv út” fogalmán. Azt hiszem, hogy ennek az útnak végeredményben három fő alkotóeleme van. Ezek – időrendi sorrendben – a következők: a föderalizmus, (mely távolról sem jugoszláv specialitás), az önjagazgatás elve, (mely teljessé tette az 1948-as szakítást) és a nem-elkötelezettség.

A z ö n i g a z g a t á s

– *Az eredeti kezdeményezések közül az önjagazgatás váltotta ki a legnagyobb érdeklődést.*

– Ma, 32 évvel e gazdasági és politikai szervezési mód bevezetése (1953) után emlékeztetni kell arra, hogy a Sztálinnal való szakítás után a jugoszláv politikai vezetőknek be kellett bizonyítaniuk, hogy különböznek a szovjetektől. Ebből az igényből született az önjagazgatás. Ennek ellenére az elv csak évekkel később jelenik meg. 1948-ban, a Kominformból történt kizárása után a jugoszláv kommunista vezetőség az ország szélsőséges bolsevizá-

lásába fogott. Ekkor került sor a katonai eszközökkel végrehajtott kollektivizálásra, a magángazdaság maradványainak az államosítás útján történt felszámolására, a többpártrendszer végleges megszüntetésére s végül a központosítás fokozására, mégpedig szovjet mintára, vagyis az ország legnagyobb nemzetiségére, a szerbekre támaszkodva. Mindez kettős célt szolgált: meggyőzni a szovjeteket az ortodox bolsevik irányzat érvényesüléséről, másrészt növelni az érintett vezetők hatalmát a Keletről jövő fenyegetéssel szemben.

Ennek a politikának volt váratlanul gyors eredménye a mezőgazdasági termelőapparátus majdnem teljes tönkremenetele, a bürokrácia elhatalmasodása, a belső és külső ellenség leverésére szolgáló politikai rendőrség korlátlan hatalma, valamint a tömegek, különösen a parasztság növekvő elégedetlensége, holott ők viselték magukon az ellenállás terhét és segítették győzelemre Tito pártját. Az ország tehát hamarosan zsákutcába jutott. Ekkor született meg az önigazgatás gondolata. Hozzátenném, hogy 1948 és 1950 között a jugoszláv rendszer olyannyira megfelelt a bolsevik követelményeknek, hogy elegendő lett volna lecserélni a vezetőgárdát, és máris ott állt volna egy új, kifogástalan szovjet szocialista köztársaság. Az önigazgatás ebben az értelemben volt eretnek mozgalom és ezért pecsételhette meg az 1948-as szakítást.

– *A jugoszláv önigazgatási modell közismert, ám kevesen tudják, hol tart ma...*

– Az 1953-ban felröppentett gondolat kezdetben csupán jelző volt, majd munkaszervezési móddá vált, végül pedig betört az egész társadalmi és politikai életbe – a párt, a hadsereg és a rendőrség kivételével. Az önigazgatás ma is uralja a közéletet, mindenki rá esküszik, noha senki sem hisz benne, következésképpen nem örvend pompás egészségnek. Azért nem hisz benne senki, mert mind a mai napig annak az elkendőzésére szolgál, hogy a párt a hatalom tényleges birtokosa, nem beszélve arról, hogy ugyancsak az önigazgatás ássa alá a személyes felelősség kibontakozását.

– *Pedig új erők és kezdeményezések is feltűntek a nyomában...*

– Ez igaz, ám csak ott és csak abban az esetben, ahol a párt nem volt elég éber. Valójában az önigazgatás egészen 1966-ig

amolyan díszítőelem volt és semmilyen érdemleges hatással nem volt az ország életére. Első lépéseit az 1965-ös nagy gazdasági reform és a politikai rendőrség Tito ellen szövetkezett vezetőinek (Rankovics és társai) 1966-os eltávolítása után tette. Ezekben az években a jugoszláv politikai élet is liberalizálódott: 1966 és 1971 között fellendült a közéleti szabadság és a gazdasági élet valamint a kultúra, s végül ekkor bontakozott ki a „horvát tavasz” s nyomában egy sor lelkes kezdeményezés.

Ma mindenki úgy tesz, mintha hinne az önigazgatásban... ám ennek éppen az ellenkezője igaz. Valójában nincs is mit „önigazgatni”: a hatalom és bürokráciája mindenkor fenntartja magának a döntés és az értéktöbblet elosztásának jogát. Senki előtt nem titok, hogy mindent a párt irányít és senkivel sem osztja meg a hatalmát. Ebben a tekintetben a jugoszláv párt maradéktalanul megőrizte bolsevik jellegét és ha az ország valamennyire szabadnak mondható, ez a párt gyengeségével függ össze. Egyszóval az önigazgatás azért nem működhetett igazán, mert többközpontú és nem utasításos rendszer, s így feloldhatatlan ellentmondásban áll a piramis-szerkezetű bolsevik párttal, mely arra kötelezte az önigazgatás elve szerint működő szerveket, hogy hagyják jóvá az általa hozott döntéseket. Néhány ritka időszaktól eltekintve az önigazgatási rendszer a mindenütt eluralkodó felelőtlenség és az egész társadalom, sőt a párttagság passzivitásának forrása volt. Ahelyett, hogy felelősségérzettel töltötte volna el az embereket, a választott testületeken és a tagságon tett rendszeres erőszak az egész rendszert felmentette minden felelősség alól.

– *Mi volt a szakszervezetek szerepe az önigazgatás gyakorlatában?*

– Jugoszláviában nincsenek szakszervezetek, csak egy szakszervezet van, és mint minden olyan országban, ahol a kommunista párt irányít, a szakszervezet nemigen munkásjellegű. Gyakorlatilag semmiféle tevékenység sem folyik a tagság körében és valójában a szakszervezet nem más, mint egy a sok „fórum” közül, azaz egy rendszerint párttagokból álló vezetőség. A szakszervezet az igazságtalanságok miatt elégedetlen munkások „csitítására” és a vezetőség támogatására hivatott, valamint arra, hogy megakadályozza a sztrájkokat – az egyre gyakoribb és egyre hangsúlyozottabban politikai jellegű sztrájkokat – és megtörje a sztrájkolók szolidaritását, kérje büntetésüket.

– *Elképzelhető-e, hogy a jövőben a szakszervezet tényleges hatalommá válik és új alternatívákat kínál, mint Lengyelországban?*

– Kevéssé valószínű, hogy ilyesmire sor kerül Jugoszláviában. Nem szabad elfelejtkezni arról, hogy a lengyel munkásoktól eltérően a jugoszlávok többsége gond nélkül jut útleválhoz. A szakszervezet tehát csak akkor válhatna párhuzamos hatalommá, ha vezetősége (csak a vezetőségről lehet szó) igényt tartana erre a szerepre, mely egyébként egybeesne Rosa Luxemburg elképzeléseivel. Ám ezesetben nyomban „frakciózással” vádolnák és menesztenék. A szakszervezet arra van ítélve, hogy a párt akaratát közvetítő külsőséges kellék maradjon.

A föderalizmus

– *Milyen hatással volt a jugoszláv föderalizmus fejlődésére az öngazgatási rendszer megjelenése?*

– A föderalizmus kétségtelenül továbbfejlődött és eltávolodott a szovjet mintától az öngazgatás koncepciójának hatására. Valahogy úgy foglalható össze a föderalizmus 1945 utáni fejlődése, hogy 1948-ig viszonylag tiszteletben tartották, a Moszkvával bekövetkezett szakítás után befagyasztották és szélsőségesen centralizált irányítással helyettesítették be, majd 1966-ban, a Rankovics-féle „egységesítő”, centralista csoport menesztése után fokozatosan visszaállították eredeti funkciójába; azóta pedig az állami és pártbürokráciával viaskodik. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy Tito halála felgyorsította a jugoszláv föderalizmus fejlődését. Jelenleg zsákutcába jutott, mivel a köztársasági és tartományi vezetők felosztották maguk között a központi hatalmat és arra törekcsenek, hogy a föderális bürokrácia ne avatkozhasék be az ügyeikbe. Még egymástól is elzárkóznak és napirenden vannak a köztársaságok közötti konfliktusok. Nincs döntőbíró és „senki nem engedelmeskedik senkinek”, amint azt Tito egyik utolsó szárnysegéde megállapította. A „csúcsvezetőségi elvtársak”, egyenrangúnak érezvén magukat, korlátlan úrként viselkednek saját területükön. Az állam és a párt kollektív vezetősége által megszavazott határozatokat egyre kevésbé tartják tiszteletben, a köztársaságok és az autonóm területek közötti határok pedig

egyre áttörhetetlenebbé válnak: a Föderáció „többé nem föderál”. A központosítás hívei bírálják az országnak „konföderációvá” való átalakulását, a földeralisták pedig keresik a kiutat a jelenlegi zsákutcából, miközben igyekeznek megőrizni a köztársaságok és autonóm területek önállóságát.

– *Arra céloz, hogy a koszovói terület albán kisebbsége azt kívánja, hogy a területet nyilvánítsák köztársasággá?*

– Nem, én az országos vezetőség és a köztársaságok valamint önálló területek vezetősége közötti konfliktusokról beszélek: ezek a vezetők gyakran csak a saját osztályérdekeiket védik. De beszélhetünk Koszovóról is. Olyan problémáról van szó, melyről a hivatalos Jugoszlávia úgy nyilatkozott, hogy példás módon sikerült megoldania: „A nemzetiségi kérdést mindenkinél jobban megoldottuk” – mondogatták.

Emlékeztetni kell arra, hogy a jugoszláviai albánok a század eleje óta számos alkalommal voltak véres üldözések áldozatai, melyek a második világháború után, a Rankovics irányítása alatt álló politikai rendőrség rettenetes uralma alatt módszeresen ismétlődtek. Ennek a jugoszláv Berijának 1966-ban bekövetkezett bukása kellett ahhoz, hogy a jugoszláviai albánok fellélegezhessenek. Egyébként ők maguk többen vannak, mint Jugoszlávia egyik vagy másik alkotó nemzete. Tito halála után – attól való félelmükben, hogy a szerbek megvonják tőlük az autonómiát (Koszovó tartomány a Szerb Köztársasághoz tartozik) – tüntetéseket szerveztek 1981 márciusában, azzal a követeléssel, hogy a tartomány kapjon köztársasági státuszt. Ezeket a tüntetéseket vérbe fojtották, a tartományt pedig megszállta a rendőrség és a hadsereg. Tömeges letartóztatásokra került sor, majd igen súlyos bírói ítéletekkel és elbocsájtásokkal sújtották a „köztársaságpárti” albánokat Koszovóban, Makedóniában és Montenegróban. A „normalizáció” tovább folytatódik, de az albánok nem kapituláltak: nem ért véget a passzív ellenállás és ezzel párhuzamosan a tisztogatások, a feljelentések és elbocsájtások.

Koszovó ma a „zágrábi tavasz” leverése utáni, 1972-es Horvátországra hasonlít, mely egyébként mind a mai napig nem heverte ki az 1972–73-as rettenetes üldözéseket.

– *Megváltoztatták-e a koszovói események a föderáció addigi egyensúlyát?*

– Mindenképpen. A szerb vezetőség először is arra akarta fel-

használni az „ellenforradalomnak” minősített 1981-es „felkelést”, hogy észrevétlenül hozzáfogjon a központosításhoz, mégpedig a két „szocialista tartomány”, Koszovó és (a részben magyar-lakta) Vajdaság autonómiájának maximális csökkentésével. Azután megpróbálta, és máig is próbálja revízió alá vetni a szövetségi alkotmányt, a szövetség központosítása érdekében.

Meg kell mondani, hogy a szerb vezetőség teljesen elszigetelődött a többi szövetségi köztársaságtól, mind az alkotmány felülvizsgálását célzó kísérletében, mind az albán-ellenes elnyomás és hisztéria szervezésében. A többi köztársaság „egységesítőnek” és „pánszerbnek” bélyegzi e kezdeményezéseket és úgy tekinti őket, mint a föderalizmussal kapcsolatban kibontakozó „titótlánítás” első lépését. A jelenlegi szövetségi rendszer – a szövetségi, köztársasági és tartományi bürokráciák miatti minden torzulás ellenére – csak belső vagy külső erőszak árán ingatható meg: vitathatatlan, hogy a jugoszlávok nagy többsége ragaszkodik a decentralizációhoz.

– *Belső erőszak? Mint Lengyelországban, vagyis a hadsereg közreműködésével?*

– Nem hiszek ebben, mivel mostanáig a hadsereg általában – ha nem viseltetett is tisztelettel a párt iránt – legalábbis alávetette magát ez utóbbi akaratának. Jóllehet kádereinek többsége szerb, a hadsereg igyekezett szavatolni a szövetségi rendszert és a különböző jugoszláv kisebbségek tiszteletben tartását. Ez annak az eredménye, hogy Tito szigorú ellenőrzése alá vonta a hadseregét, legsajátabb birtokát, a tábornokok pedig bizonyosfokú józanságról tanúskodtak.

Ma viszont a türelmetlenség jelei mutatkoznak a katonai vezetők körében, ami egészen a párt tehetetlenséggel vádolt központi bizottsága nyilvános bírálataig megy, ez pedig elképzelhetetlen volt Tito idejében. Mi irritálja leginkább a hadsereget? A politikusok eredménytelensége, a köztársaságok és tartományok közötti mély megosztottság, valamint a társadalom minden szintjén, így a politikai osztály körében is eluralkodó korrupció és „ügyeskedés”. Ugyancsak ingerülten reagál arra, hogy itt-ott elvitatják szerepét, helytelenítik a katonai szervezést, a hadsereg költségvetését stb. – legutóbb az „ifjú szocialisták” Szlovéniában. A szövetség válsága és állandó konfliktusai végül oda fognak vezetni, hogy a hadsereg felül fogja vizsgálni álláspontját, mely

eddig minden sajátos politikai vagy szociális megfontolástól mentes volt.

– *Nincsenek a jelenlegi helyzetben „jaruzelskista” irányzatok a jugoszláv hadseregben?*

– Nehéz erre a kérdésre válaszolni, mivel egy kommunista ország hadserege az egyik legkevésbé feltárulkozó intézmény. De nem hiszem, hogy bármilyen esélye lenne ezeknek az irányzatoknak, ha egyszer megjelenének. Igaz, Jaruzelski igencsak relatív sikere Lengyelországban rossz példával szolgál, ám Jugoszlávia 1985-ben még nem lépett az 1982-es Lengyelország nyomdokaiba. A hadsereg persze lényeges alkotóeleme a jugoszláv kommunista hatalomnak. Gondoljunk csak arra, hogy a kommunisták „legitimitása” a második világháború alatti fegyveres harcra és arra épül, hogy az ország saját erejéből szabadította fel magát, míg a kommunista országok többségét a Vörös Hadsereg „szabadította fel”. Egyébként ez a magyarázata annak, hogy a kommunizmus Jugoszláviában szovjet tankok nélkül uralkodhat. Egészen más, pillanatnyilag csak elméleti kérdés, hogy a szovjetek megengednék-e, hogy a kommunizmus eltűnjön a jugoszláv politikai színtérről.

A nem-elkötelezettség

– *Az elmúlt években mintha veszített volna erejéből és jelentőségéből a nem-elkötelezettség. Részben azért, mert képtelennek bizonyult a mozgalom tagjai között kirobbant fegyveres konfliktusok megakadályozására, másrészt a szovjetbarát orientáció miatt, melyet a mozgalom kubai elnöke igyekezett érvényre juttatni Tito halála után. Az lenne a kérdésem, hogy milyen szerepet játszik a Tito utáni Jugoszlávia ebben a mozgalomban, melynek megalapításában nagyban közreműködött?*

– Valóban úgy áll a helyzet, hogy a nem-elkötelezett országok mozgalma komoly nehézségekkel küzd, mégpedig nemcsak a kubai, angolai, vietnámi stb. félnek a szovjetek mögötti felzárkózása miatt, valamint a kubaiak azon igyekezete miatt, hogy az „anti-imperializmus stratégiai tartalékává” alakítsa át e mozgalmat, hanem azért is, mert különösen Ázsiában és Afrikában hiányzik az egység a mozgalomból. A két nagyhatalom – és első-

sorban a Szovjetunió — beavatkozása a mozgalom belügyeibe igen sokat levett a mozgalom politikai súlyából.

E nehéz körülmények között Jugoszlávia igyekszik „menteni a menthetőt” a soros indiai elnökre támaszkodva. A nem-elkötelezettség a Tito-korszak egyik pozitív eredménye és Jugoszlávia továbbra is igyekszik kitartani mellette. Ugyanakkor félő, hogy az ország külföldi adóssága (mintegy 20 milliárd dollár) valamint a nyugati hitelezők által megállapított igen szigorú visszafizetési feltételek a jugoszláv vezetőket arra indítják, hogy Moszkvához forduljanak gazdasági segítségért. Márpedig a szovjet segítség szükségszerűen politikai jellegű.

Ezzel kapcsolatban nem szabad szem elől tévesztetni, hogy a Szovjetunió soha nem mondott le arról, hogy Jugoszláviát visszatérítse a saját táborába. Ezt tervezte 1948-ban, a szakítás előtt, később erőszakhoz akart folyamodni e célból, 1955-ben végül „békülést” kezdeményezett, de céljai ma is változatlanok. Tudja-e, hogy az elmúlt években, így 1984-ben is a Szovjetunió volt Jugoszlávia legfőbb kereskedelmi partnere? A szovjetek elsősorban nyersanyagokat és félkész „stratégiai fontosságú” termékeket, vagyis acélt, alumíniumot és kokszot, valamint különböző energiahordozókat (olajat és gázt) szállítanak, Jugoszlávia pedig hajókat, gépeket és élelmiszereket ad cserébe. A jelentős külkereskedelmi volumen ellenére a jugoszlávoknak néha sokat kell várniuk, hogy hozzájussanak a szerződésbe foglalt szállítmányokhoz, nevezetesen az energiahordozókhoz. Ami a katonai szállítmányokat illeti, a szovjetek mindig pontosak és nagylelkűek voltak: ezzel is szorgalmazni akarják a katonai „együttműködést” és így akarják függő helyzetbe hozni és befolyásuk alá vonni a hadsereget.

— *Van-e ma Jugoszláviát fenyegető szovjet veszély?*

Igen, hosszú távon. De hozzá kell tennem, hogy a Szovjetunió öt éve hadműveleteket folytat a valaha semleges Afganisztánban és Jaruzelski elvtársnak is „segítséget nyújt” Lengyelország „normalizálásában”, ami pedig nem könnyű feladat. Mindazonáltal Moszkva továbbra is a lehető legnagyobb mértékben fenntartja jelenlétét Jugoszláviában: számos diplomáciai képviselte, rádióadása, könyvkiadója és nem közönséges turistája, stb. arra hivatott, hogy a jugoszláv válság fokozódása esetén tevékeny szerepet játsszon.

Mit vetnek egymás szemére a szovjet és jugoszláv vezetők?

Sokmindent! A szovjetek 1948-ban azzal vádolták Titót, hogy társaival együtt a „Gestapo ügynöke”, „fasiszta”, „gyilkos”, aki „eladta Jugoszláviát az angol–amerikai imperializmusnak”. 1955-ben felülvizsgálták a jugoszláv vezetőkkel kapcsolatos álláspontjukat: maga Hruscsov ítélte oda újra Tito Jugoszláviájának a szocialista címet és bélyegezte meg az időközben kivégzett Beriját valamint Abakumovot (Sztálint viszont nem!), mint a „nemzetközi imperializmus ügynökeit” és mint a „jugoszláv elvtársak megrágalmazóit”. A két fél egymásra találásának ellenére a szovjet–jugoszláv kapcsolatok nem problémamentesek, mivel a szovjeteknek az a taktikájuk, hogy hol hideget, hol meleget fújnak. Így például azzal vádolták Titót és munkatársait, hogy legalábbis kezdetben támogatták az 1956-os magyar forradalmat, bátorították Dubčeket és az 1968-as „prágai tavasz” híveit és soha nem titkolták rokonszenvüket a Solidarność szakszervezet fémjelezte Lengyelország iránt. Ami a jugoszláv belpolitikát illeti, leginkább a szövetség különböző köztársaságai közötti konfliktusokat éri bírálattal. Moszkva különösen ingerülten reagál arra, hogy a jugoszlávok hagyják ezeket a konfliktusokat felszínre törni. A szovjetek nyilvánvalóan attól tartanak, hogy ez a viszonylagos nyíltság áttérjed a szovjet köztársaságokra és az egész szovjet táborra.

Másrészt Moszkva továbbra is fenntartja magának a jogot, hogy ideológiailag felügyeljen a jugoszláv kommunistákra. A szovjet táborban változatlanul „revizionistának” minősítik a jugoszlávokat. Aszerint, hogy mennyire szovjetbarátok vagy szovjetellenesek, kapnak jó vagy rossz bizonyítványt a szovjeteiktől. A szovjet vezetőség határtalan türelmetlenséggel szemléli a jugoszláv hírközlésben uralkodó viszonylagos szabadságot és azzal vádolja a jugoszlávokat, hogy „hajmeresztő cikkek” közlésére adnak engedélyt, így például „a két párt és a két ország kapcsolatait aláásó szovjetellenes támadások” megjelenésére.

Bár a szovjetek óvakodnak attól, hogy nyíltan támadják az öngazgatás jugoszláv modelljét, „megjegyzik”, hogy az öngazgatás „teljes csődöt von magával”, nevezetesen tömeges munkanélküliséget, jugoszláv munkások százezreinek Nyugat-Európába való kivándorlását stb. A szovjet tábor a jugoszláv öngazgatásban egy „anarcho-szindikalista” elméletet és gyakorlatot lát.

Ami a jugoszlávokat illeti, ők túlságosan is védekeznek e vádakkal szemben s — akarva, akaratlanul — elismerik ezáltal a szovjetek jogát arra, hogy cenzorként lépjenek fel. Ugyanakkor a szovjetek szemére hányják ideológiai és politikai „hegemonizmusukat”. Az 1955-ös kibékülés dacára Jugoszlávia komoly védelmi előkészületeket tett 1956-ban és 1968-ban, amikor szovjet támadástól tartott. Jelenleg a Szovjetunió afrikai terjeszkedése miatt érzi magát fenyegetve, annál is inkább, mivel ez az ország légterében zajlik. Azzal vádolja Moszkvát, hogy Kelet- és Nyugat-Európában szovjetbarát jugoszláv emigráns csoportokat tart fenn és bátorítja a bulgárok területi követeléseit Jugoszlávia Makedón Köztársaságával szemben.

– *Ezzel végére is jutottunk a jugoszláv sajátosságoknak...*

– Nem egészen! Még nem tekintettük át a teljes Tito-örökséget. Az „országalapító” nevével összeforrt korszak mérlegét átfogóan pozitívnak tekinthetjük például a nem-elkötelezettséget illetően, azonban a föderalizmus vagy az önigazgatás tekintetében jóval negatívabb a mérleg. Jugoszlávia továbbra is valamivel szabadabb kommunista ország, mint a „létező szocializmus” többi országa, ám nem minden vonatkozásban. A magyarok, mint ahogy a Jaruzelski-féle államcsíny előtti lengyelek is számos vonatkozásban (így a véleményszabadság, a független kiadványok, a vallásgyakorlás, a magánszektor stb. vonatkozásában) jóval nagyobb szabadságot élveznek, mint a jugoszláv állampolgárok.

Súlyos és nyugtalanító a mérleg negatív része: először is a közel egymillió munkanélküli (vagyis a „szocialista szektor” 6,5 milliós állományának 15 %-a), akiknek többsége szakmai képzettséggel rendelkező fiatal; a 700–800 ezer jugoszláv munkás Nyugat-Európában, (pontos létszámuk megállapítását a hatalom nem tekinti feladatának), akiknek mintegy 10 %-a munkanélküli; a kamatokat nem számolva 20 milliárdos adósság, meghosszabbított törlesztési határidővel; a katasztrofális életszínvonal-csökkenés (az elmúlt öt év alatt 30 %-al csökkent a vásárlóerő); az évi 60 %-os infláció; a szociálpolitika és a munkanélküli segély majdnem teljes hiánya, a nyomorúságos nyugdíjak, a rossz színvonalú egészségügyi ellátás, a sztalinizmus méregkeverői által tönkretett oktatás.

De ez még nem minden. Még súlyosabb jelenség a felfokozott nemzetiségi indulatok fellobbbanása, különösen a politikusok kö-

rében, a megoldatlan nemzetiségi kérdések, az újabb és újabb, gyakran képzeletbeli „ellenség” állandó keresése ill. megbélyegzése, a gondolkodási és vallásszabadságra leselkedő veszélyek, a véleménynyilvánítás büntetése, az értelmiségieket sújtó ismétlődő „tisztogatások” és üldözések, a „kuláksággal” gyanúsított parasztok meghurcolása, a munkalehetőségektől és egyéni perspektíváktól (pl. állandó lakáskrízis) megfosztott fiatalok helyzete, az ijesztő méreteket öltött korrupció és csúszópénzfizetés az állam és a gazdaság minden területén.

Ráadásul a társadalom mélyrétegeiben egyre inkább felüti a fejét a létfeltételekkel kapcsolatos szorongás. Az emberek rosszul élnek: a középosztály, melynek a hetvenes években biztosítva volt az anyagi boldogulása – bár mindvégig tartott a fenyegető változásoktól – ma teljesen falhoz van szorítva. Ahhoz, hogy valaki a belföldi piacon a majdnem teljesen a dínár helyébe lépett dollárral rendelkezzen, külföldi rokonságra van szüksége. A legfontosabb az, hogy állásban legyen az ember, mivel – néhány kivételtől eltekintve – a munkanélküliek semmiféle állami segélyben sem részesülnek. Ám a munkát, különösen a fizikai munkát mindenki lenézi. Eltűntek a néhai értékek és a valaha érvényben levő szempontok.

Nyoma veszett az emberek sorsán könnyíteni akaró hivatalos terveknek is és úgy tűnik, hogy senki nem törődik azzal, hogy mentse a menthetőt. Majdnem teljesen kihalt az ideológia, a rendszerben már senki sem „hisz” és nagyobb a gyanakvás vele szemben, mint valaha. A kilátások csöppet sem biztatóak.

A változás esélyei

– *Beszéljünk hát ezekről a kilátásokról! Milyen szervezett vagy szervezetlen erők vannak, milyen lehetőség van a nyitásra és ez honnan várható?*

– Roppant bonyolult kérdés! Beszéltünk már az intézményes erőkről, de nem mindegyikről, hiszen a párt, a hadsereg, a rendőrség, a Partizánszövetség, a Szocialista Szövetség, a szakszervezet és az Ifjúszocialisták szervezete mellett meg kell említeni a gazdasági és kulturális hatalmakat, a tömegkommunikációs eszközöket, amelyek persze egyáltalán nem független hatalmak. Ugyan-

csak meg kell vizsgálni a nem intézményes hatalmakat: az egyházakat, az értelmiséget, a parasztságot... Bizonyára feltűnt Önnek, hogy nem említettem a munkásosztályt, jóllehet Jugoszlávia mindenütt a munkások hazájaként tünteti fel magát, ám az az igazság, hogy a munkások nincsenek hatalmon és az a rengeteg szervezet csak azért beszél a nevében, mert csak így tehet szert befolyásra.

Vizsgáljuk meg először is az intézményes hatalmat, azon belül is a *pártot*. Előljáróban egy megjegyzés: a jugoszláv kommunista párt, mely 1953 óta a „Kommunisták Szövetsége” nevet viseli, időközben több részre szakadt: valójában nyolc kommunista párt létezik (egy-egy a hat köztársaságban és a két tartományban), illetve kilenc, amennyiben a hadsereg igen erős pártszervezetét is számoljuk, mely közvetlenül a föderális szervektől függ. A párt föderalizációja, mely Tito idején kezdődött, erősen felgyorsult a marsall halála után. A demokratikus centralizmus – minden kommunista párt működési elve – csak a köztársasági és tartományi pártok szintjén érvényesül. Szövetségi szinten megszavazzák ugyan a határozatokat, de igen hiányosan alkalmazzák őket és gyakran ellenvéleménybe ütköznek. A pártok közötti konfliktusok a mindennapi életben a köztársaságok és tartományok közötti konfliktusokként jelennek meg. A „politizált emberek”, másszóval a párt, nem egységes, aktívan közreműködik a hatalom és a társadalom szétdarabolásában és úgy tűnik, nem képes változásokat kezdeményezni.

Ami a *hadsereget* illeti, láttuk már az álláspontját és nyugtalanságának okait. Az 1941–45-ös ellenállásnak és a nemzeti felszabadító mozgalomnak ez az örököse elvesztette történelmi vezérét, s ezek után nincs kizárva, hogy nagyobb önállóságot akar majd kivívni magának a „civilikkel” szemben. Mindazonáltal a hadsereg soknemzetiségű jellege szigorú határok közé szorítja cselekvési lehetőségeit – még akkor is, ha a tisztek többsége szerb – csakúgy, mint az 1968 (a csehszlovák invázió) óta fennálló „polgári védelemnek” nevezett köztársasági és tartományi hadseregek létezése (ezek a hadseregek egyébként az egyes szövetségi államok politikai vezetőségének vannak alárendelve). Hozzátehetjük, hogy a hadsereg élénken jelen van a közéletben, az állami és pártszervekben, a gazdasági életben, a tömegkommunikációs intézményekben stb.

A rendőrségről, nevezetesen a politikai rendőrségről elég nehéz képet alkotni. A háború vége felé, különösen 1948 után, teljhatalommal rendelkezett, Rankovics és társai 1966-os eltávolítása után azonban egy-két kemény csapás érte. Ekkor újjászervezték, decentralizálták és a politikai hatalom, azaz a párt fennhatósága alá helyezték. 1971-ben, amikor le kellett törni a „horvát tavaszt” és a többi köztársaság haladó erőit, a hadsereg újra hasznosnak bizonyult, megnövekedett a szerepe, némileg átszervezték a központosítás jegyében, ám mindez nem volt elegendő ahhoz, hogy visszaszerezze a „diadalmas évek” (1944–1966) alatti egységét és erejét. A koszovói események kapcsán újra lehetősége nyílt arra, hogy „bizonyítson”. Élt az alkalommal, hogy modernizálja technikai felszerelését és össz-szövetségi parancsnokság alá rendelt mozgó anti-gerilla egységeket hozott létre. Jelenleg a rendőrséget némileg elbizonytalanítja, hogy a különböző köztársaságokban más-más az eljárás az „ellenséggel” szemben. Minthogy „szakmai” okokból állandóan szüksége van ellenségre, rosszul viseli, hogy az állam, azaz a párt odáig jutott, hogy figyelembe veszi a különböző társadalmi tényezőket és nem biztosítja az újabb és újabb „ellenség” felderítésére irányuló elnyomó politika egységét.

A hatalom egy következő alkotóeleme a *Partizánszövetség*, mely igen eredeti jelenség, amennyiben a hetvenes években több tagja volt, mint a nemzeti felszabadító hadseregnek 1945 májusában, vagyis a háború végén! Tekintettel arra, hogy a volt partizánok jelentős kiváltságokat élveznek (társadalombiztosítás, magas nyugdíj, lakás-kiutalás és egyéb könnyebbségek, melyek súlyos terhet rónak a föderáció és az egyes köztársaságok költségvetésére), rengetegen pályáznak erre a címre. Az emberek tanúvallomások után vadásznak, hogy bizonyítsák részvételüket a nemzeti felszabadító mozgalomban. Még napjainkban is lehet indítani ilyen bizonyító eljárást... Így aztán olyanok is vannak a volt partizánok között, akik az ellenállás idején valójában a másik oldalon álltak. Végülis az a lényeg, hogy a Partizánszövetség már jóideje a társadalom legkonzervatívabb és legvisszahúzóbb testülete, mely mindenféle haladó és liberalizálódást célzó intézkedést ellenez.

A *Dolgozó Nép Szocialista Szövetsége*, mely arra hivatott, hogy a „szocializmus mellett álló” állampolgárok szervezete legyen, több millió tagot számlál, akárcsak a szakszervezet, mely-

hez abban is hasonlít, hogy valójában kötelező a belépés és tagsága igazából semmilyen tevékenységet nem folytat. Egyetlen haszna abban áll, hogy négyévenként rá hárul a választások megszervezése, vagyis az a feladat, hogy egyetlen „társadalmilag nem ellenőrzött” állampolgár se jelöltethesse magát, továbbá az a megbízatása, hogy végrehajtsa a párt utasításait. Ezenkívül arra szolgál, hogy a hatalom számára nehéz időkben emlékeztesse az állampolgárokat, hogy „mindnyájan egyenlők”, vagy hogy össze kell szorítani a nadrágszíjat...

Két szót még az Ifjúsocialisták Szervezetéről, az Ifjú Kommunisták Szövetségének utódjáról: hatásfoka megegyezik a szakszervezet vagy a Szocialista Szövetség hatásfokával, mindössze az a különbség, hogy az ifjúsocialisták „fórumain” gyakoribbak az „elhajló” tendenciák ill. az autonómiára törő irányzatok, s így a szankciók is.

A hatalom összes felsorolt alkotóeleme, a párttal az élen, az állami és az öngazgatási szerveken keresztül ellenőrzése alatt tartja a tömegkommunikációt, a gazdaságot és a kultúrát. Kommunikációs vonalon a televízió és a rádió áll a legszigorúbb ellenőrzés alatt. Az újságok, folyóiratok, könyvkiadók valamivel nagyobb szabadságot élveznek. Természetesen a közlési eszközök kivétel nélkül az adott köztársaságok hamisítatlan szóvivői és aktívan részt vesznek a köztársaságok közötti konfliktusokban.

– *Beszélhetünk-e „párhuzamos hatalmakról”?*

– Inkább eltérő szervezettségű ill. különböző szintű érdekközösségen alapuló társadalmi csoportok vannak. A három legfontosabb vallási közösség szervezeti felépítése a legfejlettebb. Ezen belül a katolikus egyház fejt ki a legnagyobb szellemi és kulturális (sőt szociális) tevékenységet, mégpedig elsősorban a katolikus többségű szlovén és horvát nép körében. A katolikus egyház igen nagy erkölcsi tekintélynek örvend az általa kiállt szenvedések, a háborút követő évtizedek alatti szegénysége és humanista orientációja miatt. A hatalom ingerülten szemléli a tömegekre gyakorolt vonzerejét és azt, hogy a hívek tömegét képes mozgósítani a vallási megmozdulások alkalmával. Tudják-e például, hogy 1984 szeptemberében 400.000 horvát vett részt egy Észak-Horvátországban megtartott vallási megmozduláson? A hatalom képtelen ennyi embert összetoborozni és ez nagyon elkeseríti, ami abból is látszik, hogy lényegtelennek tünteti fel az ilyen jellegű eseménye-

ket, vagy egyszerűen hallgat róluk a médiákban. Végül megjegyzendő, hogy a katolikus egyháznak — akárcsak a többi vallási közösségnek — számos nagypéldányszámú újságja és folyóirata van és az állandó megtorlások ellenére változatlanul folytat jótékonyági akciókat.

A Bosznia—Hercegovinában élő muzulmán közösség mintegy tizenöt éve meglehetősen virágzásnak indult. A katárok és a XV.—XVIII. században a török megszállók által iszlám hitre térített katolikusok e leszármazottainak a vallási életét gyakran hátráltatja, hogy a muzulmán papság egy része túlságosan együttműködik a hatalommal.

A szerb és makedón görögkeleti egyház továbbra is nagyon élénken él a szerb, montenegrói és makedóniai népek tudatában és hagyományaiban. Ez az egyház sokkal inkább „politikus egyház”, mint a katolikus és a muzulmán, mivel a felsorolt népek nemzeti politikáját követő — s gyakran vezető — nemzeti egyházzal van szó. Különösen jellemző ez a szerb görögkeleti egyházra, mely — élve kiváltságos helyzetével — a század elején magába olvasztotta a montenegrói nemzeti egyházat és ma is ellenzi az önálló makedón egyház elismerését.

— *Milyen ma a jugoszláv értelmiség politikai és kulturális szerepe?*

— Először is utalni kell rá, hogy a hatalom még mindig különbséget tesz a „becsületes értelmiség” és a „másik” között, jöllehet ez a bolsevik szóhasználat már vagy húsz éve kiment a divatból. Az értelmiség — mint homogén társadalmi csoport — nem létezik, legfeljebb szlovén, szerb, albán stb. értelmiségről beszélhetünk. Ők alkotják a társadalom legdinamikusabb rétegét: az értelmiség körében láttak napvilágot a „horvát tavasz” legliberálisabb eszméi. Sajnos azonban az értelmiség nem kerülheti el, hogy politizáljon — már hogyan is tehetné egy olyan országban, ahol minden politika? —, s ennél fogva gyakran szenvedő alanya a párt által rendszeresen kezdeményezett „rendcsinálásnak”, mely a nem-hivatalos kultúra göröngyös útjára lépett értelmiségiek és diákok ellen irányul.

A kultúrkörök meglehetősen aktívak manapság, leginkább Belgrádban (Szerbia) és Ljubljánában (Szlovénia), s valamivel kevésbé Zágrábban (Horvátország) és Szarajevóban (Bosznia—Hercegovina). A szerb értelmiség kételyeket támaszt a hivatalos

történetírással szemben, mégpedig elsősorban a politikai töltésű színházi előadásokon keresztül, másrészt a közelmúlt történelmének „felülvizsgálása” révén, valamint Tito egy-egy politikai lépésének alig titkolt bírálatán keresztül. A szerb értelmiségiek által folytatott kritikai vizsgálódás érdemeiből persze sokat levon, hogy a többi jugoszláv nép iránti imperialista és sovinszta magatartással párosul, sőt gyakran ebből meríti erejét. Ezáltal nemcsak tudományos súlyából veszít, hanem kevésbé talál meghallgatásra a többi jugoszláv értelmiségi és politikai körökben. Ennek ellenére tekintélyes belgrádi értelmiségiek emelnek szót a montenegrói nép létjogát vitatandó, nem ismerik el a szlovén értelmiség jogát arra, hogy nyugtalanságukat fejezzék ki nemzeti nyelvük sorsa iránt, és egyenesen fajgyűlölő kijelentéseket tesznek az albánokról... Ezekben az egyébként nyitottságukról ismert körökben még olyan hangok is hallatszanak, hogy Jugoszláviának egy Jaruzelski-féle megoldásra lenne szüksége... A szerbek militarista és puccsista hagyományai aligha szolgálnak kielégítő magyarázattal erre az attitűdre. A szerb értelmiségiek — akárcsak a szövetségi bürokraták — gyakran ingerülten reagálnak a többi köztársaság valamint a Szerb Köztársasághoz tartozó Vajdaság valamint Koszovo tartomány önállósági törekvéseire. Ezeknek az értelmiségieknek a magatartása, mely voltaképpen úgy összegezhető, hogy nagyobb demokráciát kíván a szerbek, és kisebb politikai, gazdasági, kulturális szabadságot a többiek számára, szükségszerűen a szerb értelmiség elszigetelődéséhez vezet.

A szlovén értelmiség elsőként érte el a „moszkvai” típusú perek nyomán 1948-ban kivégzett ellenállók és vezetők posztumusz rehabilitálását. Megjegyzendő, hogy ez a siker, csakúgy mint a Ljubljánban vagy Belgrádban támasztott „revizionista” követelések többsége, a párttagokra és a párt vezetőire vonatkozik, mivel ők voltak az üldözések áldozatai. A szlovén értelmiség mindenkinél messzebb ment: „nemzeti kibékülést” kíván és azt, hogy hivatalosan ismerjék el, hogy Tito partizánjai a háború után legyilkolták az angolok által kiadott szlovén nacionalista hadifoglyokat. A szlovén értelmiség még egy vonatkozásban tanúsít egyre nagyobb elkötelezettséget: a nemzeti nyelv és kultúra védelmét illetően, mely életbevágóan fontos e kis nép számára. Ebből adódik a Belgrád által meghirdetett „újraközpontosítással” szemben tanúsított ádáz ellenállása.

Belgrádtól és Ljubljanától eltérően Zágráb hallgatásba burkolózik. A „horvát tavasz” felszámolását követő 1972–73-as üldözések hatására a „normalizált” Horvátország betartja a ráerőltetett csendet. Az értelmiségiek többsége újra a szigorúan tudományos munkába menekül. Ennek ellenére a „kultúrzsandárok” mindig találnak okot a boszorkányüldözésre, mind a horvát, mind a nem-horvát értelmiségi körökben. Ez az állandó kultúraellenes politika az oka annak, hogy a horvát értelmiségiek nem szerepelnek a nyilvánosság előtt. Ezek az értelmiségiek – a nagy horvát humanista hagyományok örökösei és a „horvát tavasz” liberális eszméinek szóvivői – hűek maradtak országuk demokratikus és internacionalista hagyományaihoz. Ne feledjük, hogy a délszlávok testvéri egységének gondolatát a horvátok indították útjára a XIX. században, s hogy egy századdal később a jugoszláv kommunista pártban ugyancsak ők védelmezték – már a háború előtt (1937–39-ben), majd az ellenállás alatt és a felszabadulás után (1943–48-ban) – az egyenlőségen alapuló demokratikus szövetség ma „eurokommunistának” nevezhető eszméjét.

– *Milyen az egyéni parasztok helyzete a jugoszláv „munkás-állam” politikai életében?*

– Kevéssé irigylésre méltó! A parasztság mint olyan egyetlen politikai szervben sincs képviselve és a pártban is csak jelképes arányban van jelen. A hivatalos szervek megannyi biztató határozata ellenére a hatalom gyanúval kezeli az ország „élelmezőit” és főképp helyi képviselőiket. Kíméletlenül lerombolta a parasztvilág társadalmi szerkezetét és a városokba irányította a parasztokat, akik rövid időn belül proletár sorsra jutottak. Ezért vannak problémák az élelemtermeléssel – és nemcsak a hegyes vidékeken, hanem a termékeny síkságokon is gazda nélkül maradnak a földek, ami másrészt veszélybe sodorja a „polgári védelem” hivatalos teóriájára épülő nemzeti hadvédelmet. A falvakban ugyanis csak kicsiny magánparcelláikat művelő idős parasztemberek maradnak, akiket még a „kulákság” elleni harccal megbízott káderek is zaklatnak.

– *Meg tudná mondani röviden, hogy Jugoszláviában végülis miért maradt fenn a kommunista rendszer?*

– Azért, mert még mindig tart a tagadhatatlanul darabokra esett párt hatalmi monopóliuma. Hadd idézzek ezzel kapcsolatban egy „politikus” tábornoknak tulajdonított, nálunk közis-

mert mondatot: „Ha veszélybe kerül a hatalmunk, habozás nélkül még több vért fogunk ontani, mint a hatalom megszerzéséért folytatott harcban.”. Úgy is föl lehetne fogni ezt a kijelentést, hogy az ország keményen vissza fog verni minden külföldi agressziót, ám az átlag-jugoszláv tudja, hogy a hatalomnak a néppel szembeni megvédelmezéséről van szó. Még egy alapvető oka van annak, hogy Jugoszlávia kommunista ország maradt: az a történelmi tény, hogy egyetlen kommunista országban sem következett be fordulat vagy győzelemre vitt haladó forradalom...

– *Miért beszél „haladó” forradalomról?*

– Mert minden kommunista ország mélységesen konzervatív és reakciós... Ha például Jugoszláviában a változást sürgető demokratikus erők közel állnának ahhoz, hogy erőszakmentes eszközökkel a hatalom fölébe kerekedjenek – ami pillanatnyilag csak elméleti feltevés – kérdés, hogy milyen magatartást tanúsítana a két nagyhatalom. Az Egyesült Államok és általában a nyugati országok egyre több semlegességről és lojalitásról tanúszkodó nyilatkozatot tennének, a Szovjetunió pedig nyomban felajánlaná „baráti segítségét”, s ha módja nyílna rá, maga köré gyűjtené szövetségeseit, hogy akciót indítson „a szocializmus megmentéséért Jugoszláviában”. A szovjeteket csak a jugoszláv nép erős katonai ellenállása téríthetné el egy ilyen vállalkozástól – amint az bebizonyosodott már az 1948 és 1951 közötti években. Ám ahhoz, hogy biztos legyen a jugoszlávok eltökéltsége, az ország különböző népeinek – akik nem fogadják el a központi hegemonista megoldásokat – azt kellene érezniük, hogy saját sorsuk urai és egyenlőek egymással.

Ha eltekintünk a Bulgária és a Szovjetunió vagy akár az egész Varsói Szerződés által végrehajtott katonai beavatkozástól mint lehetőségtől, akkor joggal mondhatjuk, hogy Jugoszláviában vannak meg leginkább a feltételek ahhoz, hogy az ország „új útra” lépjen és jelentős változások következzenek be.

Valóban elképzelhető több szabadság és több szocializmus, valamint kevesebb „demokratikus centralizmus” és kevesebb bolsevizmus Jugoszláviában. De senki se ringassa magát illúziókban: a szovjet és jugoszláv sztalinisták nyomban felismernék az „eretnekséget”. Elegendő visszaemlékezni arra, milyen levelet írt az SZKP Központi Bizottsága Dubčekhez 1968 augusztusában, vagyis a Csehszlovákia katonai lerohanását megelőző napok-

ban: a sajtóban uralkodó „anarchiát”, a politikai rendőrség és a hadsereg elleni nyilvános támadásokat és Csehszlovákiának a Varsói Szerződéshez való tartozását ért bírálatokat marasztalta el. A legsúlyosabb bírálat, mely egy kommunista ország vezetését a „kommunista Vatikán” részéről érheti az, hogy a szóbanforgó vezetők „nem uralkodnak a helyzeten”, vagyis nem gyakorolják teljes hatalmukat.

De térjünk vissza a feltett kérdésre. A többi kommunista országhoz képest valóban Jugoszláviában vannak meg leginkább a feltételek a változásra (ámbar Enver Hodzsa halála óta Albániát sem szabad elfelejtenünk), mivel nem tartozik a „szocialista országok közösségéhez” és — hála az ország önerőből történt felszabadításának — kivívta helyét a második világháború után kialakult nemzetközi politikai rendben. Másrészt azért nálunk a legjobbak erre a feltételek, mert az 1945 után született új állam kezdetben demokratikus látszatokkal is bírt és politikai pártok is működtek benne.

Ez annak az eredménye, hogy 1944-ben Moszkvában (a nevezetes Jaltai Szerződést előlegezve) Churchill és Sztálin szerződést kötött, melynek értelmében Jugoszláviát fele-fele arányban osztják fel egymás között. Aligha volt valami, ami így ki tudta volna hozni a sodrából Titót és örököseit. Hozzá kell tennem, hogy nem területi felosztásról volt szó — ellentétben a Molotov által az angoloknak tett javaslattal — hanem a megállapodás azt irányozta elő, hogy az angolok és a szovjetek „összehangolt politikát” fognak folytatni Jugoszláviában. Igazság szerint nem sok maradt ebből a programból, mivel Tito igen gyorsan megtorpedózta a többpártrendszert és az „50 százalékos nyugati befolyást” (tudta, hogy nem kell tartania a „jólakott burzsoáktól”), csakúgy mint az „50 százalékos szovjet befolyást”, melyet elhárított azzal, hogy 1948-ban és az utána következő években keménységet tanúsított. Ma „100 százalék” van Tito utódainak kezében, vagyis minden, a második világháború után létrejött állapotokat pedig szentesítették Helsinkiben. Igaz ugyan, hogy a nyugatiak és a szovjetek eltérő magyarázatokat adnak ezzel kapcsolatban, ám a politikai realitások magukért beszélnek.

Igen, kétségtelenül Jugoszláviában a legkedvezőbbek a feltételek a változásra, ám kérdés, hogy az ország akar-e „új úttal” kísérletezni és van-e elegendő ereje hozzá. Sajnos a „baráti segít-

ség'' sem kizárható. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a jugoszlávok végülis olyan rendszerben fognak élni, amelyet megérdemelnek, vagy inkább amelynek biztosítani tudják a működését. Ezzel egyébként tökéletesen tisztában vannak! Ma már senki sem bízik a nemzetközi altruizmus csodáiban.

BEADVÁNY

a Román Kommunista Párt Központi Bizottságának

Postán érkezett hozzánk az alábbi szöveg:

Alulírott Szócs Géza költő, újságíró, teljes jogú román állampolgár, annak a programjavaslatnak egyik megfogalmazója, melyet a romániai magyarság sorsát féltve, de a román nép történelmi-erkölcsi érdekeit és a keleteurópai népek egymáshoz való közeledésének fontosságát is szem előtt tartva, 1982 őszén két társammal együtt intéztünk a madridi biztonsági konferenciához, a következőkkel fordulok a RKP Központi Bizottságához, mint az ország vezető erejének irányító testületéhez:

A RKP XIII. kongresszusának közeledtével — mely esemény bizonyára alkalmat szolgáltat majd a párt további nemzetiségi politikájára vonatkozó, a népek közötti közeledés és megértés jegyében fogant útmutatások közzétételére — kérjük, vegyék figyelembe a következőket:

1. Kérjük, hogy a R. Sz. K. Alkotmánya ne csak személyi hanem kollektív nemzetiségi jogokat is foglaljon magába. Kérjük a Romániában élő magyarság és németység önálló etnikai-történelmi csoportként való elismerését.

2. Kérjük az 1944–1952 között működött Nemzetiségi Minisztérium újbóli létrehozását.

3. Kérjük egy nemzeti törvény kidolgozását és garantálását a ma is érvényben levő, de nem mindenben alkalmazott 1945-ös Nemzetiségi Statutum, valamint a Magyar Népi Szövetség 1946-os nemzetiségi törvénytervezete és az Ellenpontok szerkesztőinek Programjavaslata alapján.

Ez a nemzetiségi törvény, reményeink szerint, garantálni fogja, hogy az intézményesített, politikai vagy közjogi jellegű nemzetiségi testületeknek gyakorlatilag is feladatuk legyen a nemzeti ügyek és sajátos érdekek képviselése.

Kérjük, a törvénytervezetet és a programjavaslatot ne csak a különböző nemzetiségű dolgozói tanácsok vitassák meg, hanem bocsássák széles sajtónyilvánosság elé.

4. Kérjük, ugyancsak nyilvános vitán foglalhassanak állást a dolgozók, ideértve a nemzetiségi kultúra prominens képviselőit is, a következő kérdésekben:

– az eddigi tapasztalatokat figyelembe véve, megkívánják-e a nemzetiségi érdekek ahhoz hasonló közigazgatási, intézményi és kulturális keretek visszaállítását, mint volt a Magyar Autonóm Tartomány, továbbá: az Erdélyi Múzeum Egyesület és egy magyar jellegű országos múzeum és levéltár; a Romániai Magyar Írók Szövetsége, a kolozsvári magyar Zenekonzervatórium valamint a képzőművészeti főiskola; a magyar nyelvű iskolák hálózata és a nemzetiségi iskolai tanfelügyelőségek, vagy a kolozsvári magyar tannyelvű egyetem. Kérjük, hozzák nyilvánosságra a kolozsvári egyetemek 1959-es egyesítési okmányát, melyben rögzítették a jövőre nézve a magyar diákok és tanerők minimálisan kötelező számarányát és azokat a kereteket, melyek közt a tanítás végbe fog menni.

Kérjük, bocsássák vitára: van-e szükség a) hazai magyar filmgyártásra, b) a televízió egyórás magyar nyelvű adásidejének növelésére, c) egy nemzetiségtudományi intézet létesítésére, mely a Romániában élő népcsoportok történelmét, sajátosságait és kultúráját volna hivatott tanulmányozni.

5. Kérjük a Romániában élő magyarok és németek névjegyzékének összeállítását és nyilvánosságra hozatalát.

6. Addig is, amíg kidolgozzák az új nemzetiségi törvényt, kérjük, hozzák nyilvánosságra teljes részletességgel azokat a statisztikai adatokat, amelyek a nemzetiségek számára vonatkoznak a társadalmi és gazdasági élet minden területén. Az oktatásra vonatkozóan kérjük nyilvánosságra hozni

– a) a magyar és német nemzetiségű felsőfokú végzettek számát és számarányát 1945-től máig, az utóbbi 10 évre pedig a magukat magyarnak, valamint németnek valló végzősök névsorát is, az egyes felsőoktatási intézetekre lebontva;

– b) megyékre, illetve városokra lebontva, legalább a középiskolákra vonatkozó statisztikát, kérjük, hozzák nyilvánosságra a magyar és német nyelvű iskolák és osztályok számának alaku-

lását 1945-től máig, ideértve a tanerők és a tanulók összlétszámát évről évre;

addig is pedig, amíg a nemzetiségi iskolák helyzetét közmegelegedésre rendezné az új nemzetiségi törvény, kérjük, hogy az érettségiző diákok számaránya ne maradjon alatta nemzetiségük országos átlagának – értve ezalatt a magyar és német nyelven tanulókat.

Kérjük továbbá, hozzák nyilvánosságra a magyar, német és szerb lakosság számának és számarányának alakulását 1945-től máig az általuk is lakott történelmi városokban; s ugyanígy, a hivatalosan kivándorolt vagy illegálisan disszidált román állampolgárok számát és nemzetiségi megoszlását.

7. Kérjük, a RKP foglaljon állást nyilvánosan azzal a sajnos mind elterjedtebb sajtógyakorlattal, mely a félhivatalosság látszatába burkolózva, az időszaki vagy kiadói publikációkban teret enged nacionalista, sőt antiszemita megnyilvánulásoknak, egyoldalúan és torzítva ábrázolva a nemzetiségek, főleg a magyarság történelmi szerepét. Kérjük, a párt határolja el magát a két világháború közötti kormányok kisebbségellenes politikájától, és tegye lehetetlenné ennek a politikának újraéledését és bármilyen megnyilvánulását. Kérjük minden történelemhamisítás és rosszindulatú manipuláció lehetetlenné tételét egy olyan Fehér Könyv megjelentetése révén, melynek tartalmaznia kell a román–magyar történelmi együttélés összes jelentős – politikai és kulturális – dokumentumát.

8. Kérjük a külföldi állampolgárokkal való emberi kommunikáció megkönnyítését.

9. Tekintve, hogy a Magyar Népköztársaságtól hiába várunk nemzetközi kisebbségvédelmi kezdeményezéseket – holott kézenfekvő volna, hogy ezek sorsa érdekelje a budapesti politikai vezetést, mint olyan nemzetét, melyhez Európában a legnagyobb lélekszámú, több ország határain belülre eső nemzetiség tartozik –: javasoljuk, Románia vesse föl az Egyesült Nemzetek Szervezetében, hogy

– a) az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatába vegyenek föl egy olyan cikkelyt, mely tételesen foglalkozik a kisebbségi jogokkal;

– b) Románia kezdeményezze a népirtásra vonatkozó egyez-

mény kiegészítését a kulturális genocidiumról, illetve etnocidiumról s az ezt lehetetlenné tevő garanciák kidolgozásáról szóló cikkellyel.

Emlékeztetünk rá, hogy a szóban forgó egyezmény ugyan tilosnak nyilvánítja „Megakadályozni a csoport nyelvének használatát a mindennapi gyakorlatban vagy az iskolákban, valamint publikációk kiadását vagy terjesztését a csoport nyelvén; könyvtárak, múzeumok, iskolák, történelmi emlékművek, szent helyek, vagy a csoport más kulturális intézményeinek és objektumainak megsemmisítését, vagy használatának megakadályozását” — az 1948 decemberi ENSZ-vita alkalmával azonban a Szovjetunió, Jugoszlávia, illetve Dánia által javasolt, a kulturális genocidiumra vonatkozó kiegészítést már nem fogadták el. A szovjet küldött ezt a cselekményt úgy határozta meg, mint amelynek célja „valamely nemzeti, faji vagy vallási csoport nyelvének, kultúrájának, vallásának szétrombolása”, s hogy a kulturális genocidium a népirtás egy válfaja.

Úgy véljük, Románia nemzetközi tekintélyét még magasabbra emelné az említett cikkelyek kidolgozása és — ami nem sikerült annakidején a javaslattevőknek — beiktatásuk a szóbanforgó nyilatkozatba, illetve egyezménybe.

10. Mély nyugtalansággal értesültünk arról, hogy a szlovákiai magyarság alkotmányos jogaiért küzdő Dr. DURAY MIKLÓS pozsonyi geológust két és fél hónappal ezelőtt letartóztatták. Kérjük a román pártvezetést aggodalmunk tolmácsolására, a megfelelő diplomáciai csatornákon vesse latba tekintélyét ebben a kérdésben, mely megmérgezheti az általános kelet-európai politikai légkört.

* * *

Kéréseink és javaslataink alátámasztására a következőket említjük meg.*

A trianoni garanciák

A) A modern Románia pozitív nemzetközi jogi alapjául szolgáló, a nemzeti egységet megteremtő történelmi aktus az 1918. decem-

* A szövegben az alább beszúrt alcímeket a MF szerkesztősége adta.

ber elsejei gyulafehérvári gyűlés határozata volt. Ennek a határozatnak a III. pontja az első bekezdésben a következőket tartalmazza:

„Teljes nemzeti szabadság minden együttlakó nép számára. Minden nép saját nyelvén fog tanulni, saját nyelvén fogja önmagát igazgatni és saját nyelvén fog bíraskodni, saját kebeléből vett egyének által, és minden nép jogot nyer a törvényhozási képviseletre és az ország kormányzásában való részvételre, lélekszámának arányában.”

Ugyanennek a pontnak a negyedik bekezdése így szól:

„Teljes sajtó, gyülekezési és egyesülési szabadság; minden emberi gondolat szabad propagandájára.”

A trianoni békeszerződéshez tartozó, Párizsban 1919. december 9-én aláírt kisebbségvédelmi kiegészítő szerződésben, egyéb kötelezettségek vállalása mellett Románia hozzájárult ahhoz, hogy „az erdélyi székelyek és szászok közületeinek a román állam ellenőrzése mellett vallási és iskolai kérdésekben helyi önkormányzatot engedélyezzen.”

B) Azt követően, hogy a Szovjetunió – miután megfelelő politikai garanciákat kapott a Dr. PETRU GROZA vezette demokratikus kormány hatalomra kerülésével – 1945 márciusában átadta Észak-Erdély közigazgatását a román hatóságoknak, a Groza-kormány számos, többek között nemzetiségi vonatkozású intézkedéssel állított magának maradandó emléket a hazai demokrácia és a román–magyar kapcsolatok történetében – egyaránt eloszlatta a belső és külső akadályokat a további sikeres országépítés útjából.

A negyvenes évek végén Romániában több, mint 2000 tanárnak adva munkát, 184 magyar nyelvű középiskola működött, negyvennel több, mint 1920-ban. Moldovában, a csángók lakta vidéken, mintegy 80 magyar iskolát létesítettek. Erdélyben öt felsőfokú tanintézetben folyt magyar nyelvű oktatás 3000 diák számára, ezenkívül 23 karon és tanszéken adtak elő nemzetiségi nyelven.

Megemlítjük, hogy a kommunista és szociáldemokrata pártok egyaránt kíváncsúnak tartották, hogy az egyenjogúság mint közületi autonómia a romániai magyarság többségének akaratát ténylegesen kifejező és képviselő, önálló intézményekben juthas-

son kifejezésre. De még az ellenzék legfőbb ereje, a Maniu-gárdák 1944-es vérengzéseit alighanem feledtetni kívánó Nemzeti Pártpárt sem követelte egyetlen hivatalos állásfoglalásában sem a romániai magyarságot mint kollektivitást közületesileg megillető jogok megvonását, leépítését vagy globális korlátozását.

Észak-Európa példája

C) Románia büszke arra a módra, ahogyan a nemzetiségi kérdést megoldotta. Amennyiben azonban más európai országok kisebbségi politikáját szemügyre vesszük, olyan intézkedésekre is felfigyelhetünk, amelyek hazai alkalmazása kedvezően egészíthetné ki a nálunk érvényben levő gyakorlatot.

Félretéve azoknak az országoknak a példáját, melyekben a nemzetiségek arányszáma nagyobb, mint Romániában, röviden a következőket említjük meg:

— A mai Finnország lakosságának alig több mint 7 százalékát teszi ki az ott élő svédek száma. A finn alkotmány szerint az ország a területén lakó finnek és svédek közös állama, a nemzeti nyelv pedig a finn és a svéd.

A svédek által is lakott városokban már a 8 százalékot elérő számarányú kisebbség esetén is a város- és utcanevek, valamint a közfeliratok kötelező módon kétnyelvűek. Hasonló a helyzet a közigazgatás, a bíróság, a kereskedelem és a vendéglátóipar esetében is. A mintegy 300 ezer lélekszámú svéd népesség 419 általános, valamint 48 középfokú iskolával rendelkezik. A finn középiskolákban kötelező a svéd nyelv oktatása, mint ahogyan a svédekben is a finn. Turku városában svéd nyelvű egyetem működik, a helsinki egyetem pedig kétnyelvű, ami azt jelenti, hogy a tanároknak nyelvvizsgát kell tenniük a másik nyelvből.

Nem említjük e helyen a svédek által lakott Aland-szigetek státusát, mely valósággal külön állam az államban; történelmi tényként viszont ide kívánczik az, hogy a szomszédos Svédország hét évszázadon keresztül a legerőszakosabb módon uralma alatt tartotta Finnországot — a finnek azonban nem kívánták ezt megtorolni az országban maradt svéd lakosságon.

— Dániában a kb. 23.000 főnyi német kisebbségnek gimnáziuma, külön könyvkiadója, színháza, múzeuma, kórháza és ke-

reszkedelmi egyesülete van. A dán televízió heti három alkalommal német nyelvű műsort sugároz. A dán és a nyugatnémet kormány közösen fedezi az oktatási és művelődési intézmények költségeit.

Mindezt Schleswig tartományban láthatjuk, mely történelme folyamán ugyancsak sokat szenvedett a német birodalomtól.

– Olaszországban az adminisztratív önállósággal rendelkező Bolzanoi tartományban az olasz mellett a német nyelv is hivatalosnak számít.

A magyar művelődés visszaszorítása

D) Az 1945-ös Nemzetiségi Statutum kötelezővé tette a nemzetiségi nyelvek közeleti használatát azokon a területeken, ahol valamely nemzetiség arányszáma eléri a 30 százalékot. Az 1966-os törvénytár ezt a statutumot érvényes jogszabályként nevezi meg. Ma azonban a közigazgatás, a bíróságok és bármiféle hivatal nyelvhasználata, kizárólag a románra korlátozódik, országszerte egynyelvűek a közfeliratok, a mozifilmek feliratai, s mindinkább egynyelvűvé válik az orvosi ellátás, a kereskedelem és a szolgáltatások nyelvhasználata is.

Számos intézkedés vagy belső rendelet hozza hátrányos helyzetbe a magyar nemzetiségű egyetemi diákokat. Első helyen említjük meg a kolozsvári magyar nyelv- és irodalom tanszék évről évre csökkenő számú végzettjeinek helyzetét. Ezeknek a diákoknak több mint a felét az utóbbi években Kárpátontúli, kizárólag románlakta vidékekre helyezik ki, ahol nem gyakorolhatják magyar irodalomtanári hivatásukat. A tanszék diákjainak száma az egyharmadára, a tanárok száma a felére csökkent.

A kolozsvári felsőoktatási intézetekben a nagyobb létszámú karokon a magyar diákokat más-más csoportokba osztják szét, ahelyett, hogy egységes, magyar nyelven tanuló csoportokat hoznának létre.

Nagyszámú magyar diákot csaptak ki az egyetemekről nacionalizmus vádjával, ezek a vádak azonban nem mindig bizonyíthatóak, és van rá eset, hogy évekkel ezelőtti állítólagos kijelentésekre alapozódnak.

Az évek folyamán megszűnt a marosvásárhelyi Pedagógiai Fő-

iskola magyar szaka, a kolozsvári és nagyenyedi tanító- és óvónő-képző. A kolozsvári egyetemek magyar tanszemélyzete 100 fő alá csökkent.

Míg a kolozsvári református teológiai intézet a két világháború között évente mintegy 45 lelkészt képezett ki, a legutóbbi években pedig 25-öt, jelenleg az egyes évfolyamok létszáma 10 alá csökkent — holott a Romániában élő magyarság száma a hivatalos statisztikák szerint állandó, bár az országos átlagot el nem érő emelkedésben van.

Több mint felére csökkent az évente fölszentelt katolikus lelkészek száma.

Felszámolták a magyar nyelvű általános és középiskolákat, a vegyes tannyelvűekben pedig mindinkább korlátozzák főként a felsőbb osztályok létszámát. Az egész országban alig maradt néhány olyan iskola, amit át ne alakítottak volna vegyes tannyelvűvé.

A televízió magyar nyelvű adását heti egy órára csökkentették.

Az Európában szokatlanul szigorú útlevél-korlátozások, — éppúgy, mint az idegen állampolgárok elszállásolását tiltó törvény — elsősorban a magyar és német nemzetiségű lakosokat sújtja, mert ők rendelkeznek jelentősebb külföldi rokonsággal. Romániai telefonszám csak néhány országból hívható közvetlenül; Romániából pedig nemcsak, hogy egyetlen ország sem hívható közvetlen tárcsázással, de ráadásul jelentékeny pénzbüntetéssel sújtják azt, aki negyedévenként többször is beszél külfölddel, mint az engedélyezett egy alkalommal. Ez a rendelkezés világviszonylatban is példátlan. Megemlíjtük azt is, hogy a külföldi levélforgalom nálunk — összehasonlítva más országokkal — 7–15 napos késéssel bonyolódik le.

— Még azoknak az utcáknak a nevét is megváltoztatják, melyek a román és magyar népek közeledésének képviselőire emlékeztetnek — mint pl. Wesselényi, Széchenyi, Mocsáry Lajos.

— A történelmileg hamis, vagy elfogult hangvételű hivatalos kiadványok mellett újabban már illegálisan sokszorosított írások is magyarellenés hangulatot keltenek, félretájékoztatva és izgatva a közvéleményt. Megemlíjtük Rotarescu nyugalmazott államvédelmi alezredes Beke György író-támadó pamfletjét, mely megdöbbentő képet nyújt egyes belügyi tisztek világnézetéről, ítélőképességéről és indulatairól.

E) Egyes, szinte félhivatalos minőségben tetszelgő kiadói és sajtópublikációk, a hiányosan megírt történelemkönyvek elősegítik a sovinizmus állandó újratermelődését. A tájékozatlan ember azt hinné, hogy a magyarság már egy évezrede tűzzel-vassal a románok kiirtására, de legalábbis eltiprására törekedik.

Kétségtelen, hogy érték a románságot súlyos sérelmek. Társadalmi és vallási ellentéteket azonban nemzetinek feltüntetni és az egész akkori, sőt mai magyarság számlájára írni azokat a bűnöket is, melyeket egy szűk kaszt, esetleg egyének, vagy éppenséggel még a magyar uralkodó osztályokon is kívül eső erők követtek el, mindez nem szolgálhat más célt, mint a büntudat érzésének kialakítását a magyarokban, s az ellenségességet a félretájékoztatott román tömegekben.

Mi magunk is mélységesen elítéljük a horthyzmus gyakran emlegetett bűneit, egyben intő példát is látva ezzel kapcsolatban. Horthy Miklós ugyanis döntő módon a Tanácsköztársaságot megbuktató román királyi hadseregnek köszönhetően került hatalomra — példát szolgáltatva arra, milyen történelmi következményei lehetnek a népek egymással való szembefordulásának.

Hajlandóak vagyunk elmúlt korszakok bűneinek jóvátételén dolgozni, de nem kívánunk célzatos múltidejű történelmi hallucinációk jelenidejű áldozataivá lenni. Éppenúgy nem, mint ahogyan a magyarság ellen elkövetett bűnök tetteseit sem azonosítjuk a román néppel.

Úgy véljük, a tömegek tudatának alakításánál több figyelmet kellene fordítani adott történelmi tényekre, melyek közül néhányat megemlítünk.

— Vitéz Mihály vajda — akit annak idején Báthori Zsigmond menekültként befogadott, majd a havasalföldi fejedelmi székbe segített — Erdélyt elfoglaló hadjáratában nagymértékben támaszkodott székely és magyar erőkre, melyek seregének mintegy egy-harmadát tették ki; kapitányai közül tizenkettő, két alvezére közül pedig az egyik magyar volt.

— A román néptömegek helyzetét összevetve a három fejedelemségben, megállapítható, hogy életük hol egyikben, hol másikon nehezebb: de semmi esetre sem jelenthető ki, hogy az erdélyi román mindig vagy akárcsak többnyire is elnyomottabb

lett volna, mint testvérei a Kárpátokon túl. Az 1830-as éveket követően például több mint 100.000 család menekül el az Ókírályság területéről.

– Az erdélyi románság előtt a társadalmi érvényesülés lehetősége nyitott volt: bizonyítja ezt a Corvin, Majláth, Drágffy családok karrierje is. A hátszegi, kővárvidéki román bojárok nemcsak megőrizték nemzetiségüket, hanem még magyar nemeseket is magukba olvasztottak. A román nemes éppúgy a politikai nemzethez tartozott, mint ahogy a magyar paraszt nem tartozott hozzá: elnyomottként ugyanúgy szenvedett, mint a román. Az erdélyi magyar jobbágy nem szabadult fel hamarabb, mint a román. Az Osztrák–Magyar Monarchiában a nemessé válók mind nagyobb hányada román, meghaladva ennek a kategóriának felét is. Ismert tény egyébként – A. D. Xenopol is hivatkozik rá – hogy a magyar parasztság nagy számban olvadt bele a románságba, ami aligha történt volna meg, ha a románok lényegesen elnyomottabbak.

– 1369-től kezdve, amikor Vladislav Basarab megkapja Fogaras várát és vidékét I. Lajostól – azzal, hogy köteles román települőkkel benépesíteni – magyar földesurak gyakran telepítenek le birtokaikon románokat; természetesen nem barátságból, hanem gazdasági érdekből. Céljuk mindenesetre nem a románok kiirtása, hanem számuk növelése volt.

– A románok kétségtelen jogfosztottsága bizonyos kötelezettségek alóli felmentéssel is járt számukra; a régi magyar hadi szervezet ugyanis a kivételezettekre támaszkodott; ez azt jelenti, hogy ebben a periódusban a románok nem voltak hadkötelesek.

– Vallásukért magyar prédikátorok vagy akár nemesek is számtalan zaklatásnak voltak kitéve – az osztrák abszolutizmus még a múlt század közepén is hátrányosabb helyzetbe akarta hozni a protestánsokat. A XVIII. század folyamán a görögkatolikusok és a görögkeletiek egyaránt nemcsak szabadon gyakorolható vallások – mint bármikor addig – hanem egyenjogúságot is nyernek: ez az egyenjogúság a múlt század utolsó harmadára teljesedik ki.

Róman közművelődés magyar támogatással

– Az erdélyi románok jogilag valóban hátrányos helyzetben éltek Erdélyben; elnyomott voltuk azonban nem zárta ki azt, hogy

Erdélyt a román kultúra és nemzeti öntudatra ébredés tűzhelyévé ne tegyék – sokszor magyar támogatással és olyankor is, mikor erre a dunai fejedelemségekben nem volt lehetőség. Például:

- mintegy 100 évvel megelőzve a Kárpáton túli könyvnyomtatást, Erdélyben jelennek meg az első cirill betűs, majd az első latin betűs román nyelvű nyomtatványok

- az egyik első román könyv, a Coresi diakónus által 1564-ben kinyomtatott evangélium-magyarázat Háportoni Forró Miklós magyar nemes költségén jelent meg

- a gyulafehérvári nyomda Báthory Kristóf, majd a protestáns fejedelmek alatt számos román könyvet állítottak elő, melyek közül legnevezetesebb az 1648-ban fejedelmi költségen megjelent Újszövetség-fordítás, az úgynevezett Rákóczi-biblia. Gyulafehérváron jelent meg az első román nyelvű tankönyv is. A múlt század nagy román közgondolkodója, Al. Papiu Ilarian véleménye szerint az, hogy az erdélyi protestáns fejedelmek románra fordították le az egyházi könyveket, az első nagy lépést jelenti a román irodalomban, mely megszabadult a szláv nyelv nyomásától.

- Az egyházi liturgia nyelvét János Zsigmond fejedelem kezdeményezésére cserélték szlávról románra a XVI. század közepén.

- Említésre érdemesnek tartjuk, hogy Buitu Gheorghétól kezdve – aki az első, magyar püspöki ajánlással Rómába került román teológus a XVII. század elején – számos román diák tanulhatott külföldi és magyarországi egyetemeken, s utóbbiakon egyre nőtt a román nemzetiségű egyetemi tanárok száma is. Gheorghe Sincai és Petru Maior Rómában tanulhattak, később pedig, más román gondolkodókkal együtt, Budán dolgoztak, magyar támogatással, sokszor a magyar történettudomány eredményeire támaszkodva, és műveiket is itt, Budán adták ki.

- A csírázó román kultúra és nemzeti öntudat magyar részről történő támogatása megnyilvánul az erdélyi iskolapolitikában is. A világon először a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban tantárgy a román nyelv. A legelső román iskolák nem Havasalföldön vagy Moldovában létesültek, hanem Erdélyben, ahol az első román népiskolákat fejedelmi kezdeményezés és támogatás hozta létre. Lugoson és Karánsebesen Barcsay Ákos támogatja a román oktatást, Fogarason pedig Lorántffy Zsuzsanna állít föl román pap- és tanítójelölteknek iskolát.

A XX. század elején Erdélyben 5 román papnövelde, 6 taní-

tóképző, 4 főgimnázium, 5 felsőleányiskola és 1 felsőkereskedelmi iskola működik, a felekezeti népiskolák száma mintegy 3000. (Az 1700-as évek derekán Balázsfalván alapított román gimnázium nemcsak az erdélyi, hanem az összrománság szellemi életében is a legjelentősebb intézmények egyike, többek között a román színjátszás egyik bölcsője.) A román felekezeti népiskolák évi mintegy 2 millió korona állami segélyben részesültek. A románság önállóan intézheti egyházi, iskolai és alapítványi ügyeit. Az iskolák önkormányzattal bírnak és minden tárgyat románul adnak elő bennük, kivéve a magyar nyelvet. Bizonyára előfordult, hogy az iskolai önkormányzatot sértő helyi rendelkezéseket hoztak, de egyetlen magyar–román iskolát sem szüntettek meg és egyikbe sem erőszakoltak magyar osztályokat vagy tanerőket. A román nyelvű közoktatás alsóbb szinten kielégítőbb volt, mint az akkori román királyság területén, ahol 1914-ben csak minden 1400. román lakosra jutott egy elemi iskola – szemben Erdéllyel, ahol minden ezredik román lakosra jutott egy román elemi iskola. A román papnevelő teológiai intézetekben a magyar nyelv tanítása nem volt kötelező, és nem is tanították.

Román nyelv- és irodalom tanszékek működtek a budapesti és kolozsvári egyetemeken. Ezek természetesen nem pótolhatták a román nyelvű egyetem hiányát. Ennek az egyetemnek a hiánya óriási és eléggé nem kárhoztatható mulasztása a korabeli magyar nemzetiségi politikának. (Ezen a helyen említjük meg, hogy Nicolae Iorga történész és politikus 1919 tavaszán Neamul Romanesc című lapjában azt írta, hogy a kolozsvári egyetemnek a magyarok birtokában kell maradnia, mellette pedig szervezzenek egy román egyetemet. Iorga többek közt ezeket írta: „Nem szabad durván megtagadnunk a többi nemzettől nemzeti kultúrájuk biztosításának lehetőségét, éppen saját szülőhazájuk területén.” Iorga érvelése azonban a kolozsvári magyar egyetem megtartása mellett hatástalan maradt.)

A közoktatással kapcsolatban a románság legnagyobb, nemzetközileg is sokat hangoztatott sérelme a román egyetem hiányán kívül az 1907-es, Apponyi-féle törvény volt, mely a következő évektől kezdve a felekezeti népiskolákban is kötelezővé tette a magyar nyelv oktatását. Az akkori román politikusok bizonyára nem ismerték föl azt, amit ma mindannyian tudunk: hogy az államnyelv elsajátítása a nemzetiségi állampolgár érdekét szolgálja.

– Megemlíjtük, hogy az erdélyi román közművelődésben óriási szerepet játszó ASTRA társaság tiszteletbeli tagjává választotta Csáki György grófot a román iskoláknak és a román irodalomnak nyújtott támogatásáért, valamint Kecskeméthy Aurél hírlapírót a román nyelv támogatásáért, és gróf Mikó Imrét is.

Teljes gazdasági elnyomás?

– Gyakran hangoztatott vád a románok gazdasági elnyomása. A tétel elismerése mellett azonban érdemes megemlíteni a következőket:

Hamarabb létesült román bank Erdélyben, mint az ókiráltságban (Albina, 1872.) 1914-ben Magyarországon 152 román bank működött, 65 millió korona tőkével, 108 millió korona betéti vagyonnal és évi 3 millió tiszta haszonnal. A román, a magyar és szász pénzintézetek kölcsöneivel élve a román lakosság jelentős földbirtokvásárlásba foghat: 1903 és 1912 között 125.000 hold földet vásárol föl a magyaroktól és 40.000-et a németektől. Ez a magyar közép- és nagybirtok 4,5 %-ának felel meg.

Már az 1892-es Memorandum szerzői említik, hogy a románok számarányuknak nagyjából megfelelő földterület tulajdonosai. 1910-ben a birtokkal rendelkezők 65 %-a román, 25,5 %-a magyar és 9,5 %-a német a mai Erdély területén. Önálló földbirtokos a románság 13,5 %-a, a németek 9,9 %-a és a magyarok 9,8 %-a. A földnélküli réteg aránytalanul kisebb, mint az ókiráltságban. A 10 holdig terjedő birtokok 71,7 %-a van román tulajdonban, a 10 és 50 hold közötti birtokok 60,7 %-a, s még az 1000 hold feletti nagybirtoknak is 10,2 %-a. Ez 32 1000 holdnál nagyobb birtokot jelentett, közülük a volt karánsebesi határőrvidéki alap 248.000 holdas birtok volt, a nagyváradi görögkatolikus püspökség birtoka pedig 139.000 hold.

– A román kultúra megbecsüléséről a régi Magyarországon nagyon sok adat áll az érdeklődő rendelkezésére. Mint tudjuk, Buda volt a román nyomdászati tevékenység központja. A számos román könyv mellett itt jelenik meg az egyik első román folyóirat is. A legelső román napilap, a nagyjelentőségű Gazeta Transilvaniei Brassóban jelenik meg 1839-től, G. Baritiu szerkesztésében. Octavian Goga Budapesten adja ki 1902-től Lucea-

farul című lapját; ebben az időben Magyarországon 49 lap jelenik meg román nyelven. 1905-ben G. COSBUC versei már könyv-alakban jelennek meg magyarul, és EMINESCU legelső fordítója a magyar SZŐCS GÉZA költő, újságíró és tanár. Az időnkénti túlkapások ellenére, a korabeli Magyarországon a sajtószabadság addig terjedt, hogy erről fogalmat alkotni csak úgy tudna a mai román olvasó, ha megfelelő válogatást adnának a kezébe – láthatlanban úgysem hinné el. Mindenesetre megemlíjtük, hogy a Tribuna című lapnak, N. IORGA véleménye szerint, döntő szerep jutott az egységes Románia – Nagyrománia – gondolatának kifejmálásában.

A politikai viszonyokról el kell mondani, hogy fogyatékoságaik nem a magyarság lelki alkatából, hanem a korabeli társadalmi szellemből fakadtak. A magyar nemzetiségi törvényt összevetve a kor egyéb nemzetiségpolitikai megnyilvánulásaival – főleg az orosz és porosz gyakorlattal – megállapítható, hogy számos országban bántak türelmetlenebbül a kisebbségekkel, ideértve a korabeli Romániát is. (Például az 1864. évi román oktatási törvény nemzetiségi tanítási nyelvű iskolát nem engedett meg. Ezért szüntették be a moldvai csángók iskoláit is, valamint – Dobruzsza Romániához való csatolása után – a tulceai bolgár iskolákat.)

A magyar politikusok számos esetben tettek tanúbizonyságot türelmetlenségről és ostobaságról. Emellett azonban említsük meg, hogy Románia függetlenségének egyik legkövetkezetesebb híve és szószólója gróf Andrássy Gyula osztrák–magyar külügy-miniszter volt. A politikai és társadalmi viszonyok jobb ismeretéhez pedig adalékul szolgálhat az a tény is, hogy 1907. április 8-án Alexandru Vaida román képviselő, későbbi miniszterelnök, olyan verset olvashatott fel büntetlenül a magyar parlamentben, mely a magyarokat gézengúz népnek, ádáz ördögöknek, vérszomjas poloskáknak, rabló csordának, elfajult vérű ázsiai söpredéknek nevezte. A dátum azért jelentős, mert addigra – 1907 április elejére – már a tizenegyezredik lázadó parasztot is agyonlőtték Moldvában. De nem a magyar grófok parancsára.

1911-ben a magyar kormány engedélyezi a nemzeti színek használatát. Ez azt jelentette, hogy a románok használhatták a piros–sárga–kék trikolórt. A századfordulón, ha nem is kielégítő mértékben, egyre több román főispánt neveztek ki, s nem egy

városban – mint például Karánsebesen, Szászvárosban – a román is hivatalos nyelvnek számított.

A románság négy fő politikai programjának – Supplex Libellus Valachorum, a balázsfalvi Nemzeti Gyűlés programja, a Román Nemzeti Párt programja, és az 1982-es Memorandum – mind több pontja teljesült az évek folyamán. Tanulmányozásuk fontos és hasznos feladat volna.

Ismert tény, hogy a magyar államvasutak különvonatokat biztosított 1918 november végén azoknak a románoknak, akik Gyulafehérvárra utaztak, kimondani Erdély Romániával való egyesülését. Magának a gyulafehérvári nemzetgyűlésnek a gondolatát, összehívásának szükségességét először egy magyar újságban, az Aradi hírlapban fogalmazta meg VASILE GOLDIS, 1918 szeptemberében. Goldisnak a világ népeihez intézett kiáltványát egy magyar tanárnő fordította franciára.

A felsorolást még hosszan lehetne folytatni, de ez már a történészek feladata volna.

Mikor lesz erdélyi magyar nemzeti kongresszus?

A föntiekkel nem célunk olyasmit bizonyítani, mintha a románok számára az erdélyi, illetve magyarországi társadalmi gyakorlat eszményi körülményeket biztosított volna, de talán adalékkal szolgálhattunk ahhoz, hogy a magyarságról mint a románok ősellenségéről újabban rajzolt kép tendenciózusan egyoldalú. A történelem tanúsága szerint a románok nemzeti és kulturális ambíciói sokszor nemcsak megértésre, hanem támogatásra is leltek a magyarság körében.

Ebben a beadványban csak nemzetiségi vonatkozású kérdéseket érintettünk, az alkotmányosságnak, lenini nemzetiségi elvek tiszteletben tartásának és a demokratikus véleményszabadságnak a szellemében.

Kerülni kívánjuk a vádat és látszatot, mintha az államrend ellenzői vagy felforgatói volnánk. Beadványunkat az indokolja, hogy a nemzetiségi kérdés jelenlegi megoldása egyenlőre nem vet véget az országból távozni kívánó magyar és német nemzetiségű tömegek áradatának. Ennek a politikának az alkalmazása tehát tökéletesítésre szorul. Nem egy, a nemzetiségek sorsát közelről

érintő intézkedést nemcsak azért volna szükséges felülvizsgálni, mert az érintett népcsoportok tulajdonképpen megkérdésezése nélkül hozták őket, hanem azért is, mert a bevezetésüktől eltelő mind több évtized lehetőséget nyújt hatásuk kimerítő felmérésére, ideértve az esetleges negatív hatásokat is.

Kérelmeink egy része — a 3., 5., 6., 7. számú pontokba foglaltak zöme — valamilyen formában szerepel az Ellenpontok programjavaslatában is. A remélt nyilvános vita eldöntené ezekről a javaslatokról is — éppúgy, mint a többiről — hogy mennyire szükségesek és reálisak: hogy mennyi hasznosítható a programjavaslat és jelen beadvány elképzeléseiből. Bizonyára vannak köztük olyanok is, amelyek nem valósíthatóak meg egyelőre — vagy talán, a sajátos feltételek folytán, soha. Mégis hasznosnak véltük egy általános, a nemzetiségi kérdéskörre vonatkozó történelmi-politikai kontextus felvázolását. A nyilvános és őszinte véleménycsere ezekről a kérdésekről nagyban hozzájárulhatna ahhoz, hogy a potenciális társadalmi feszültségek ne terheljék az ország társadalmi életét. Megítélésünk szerint e kérelmek legtöbbször olyan, hogy folyamatos megoldásukat a remélt nemzeti-
iségi érdekvédelmi szervezet s a nemzetiségi minisztérium megfelelő működése zökkenőmentesen biztosíthatná.

A Romániában élő magyarság nemzetiségi jog és öntudat tekintetében még kiskorúnak számít. Azonban, az asszimilálódni vágyókat leszámítva, a nemzetiségek mindig és mindenhol nemcsak egyenként, hanem csoportként is egyenjogúak kívántak lenni. Ezért igényelünk nemcsak személyi jogokat — melyek nem egyszer igen sérülékenynek bizonyulhatnak — hanem kollektív nemzetiségi jogokat is.

A Supplex Libellus Valahorum óta gyakran szerepelt az erdélyi románság kérelmei között egy román nemzeti kongresszus összehívása is, azzal a funkcióval, hogy megfogalmazzák a románok nemzeti igényeit.

Ha a Romániában élő magyarság eljut az öntudatnak és érettségnek erre a fokára, és a viszonyok lehetővé teszik, akkor majd talán egy hasonló nemzetiségi kongresszus fogja megfogalmazni sajátos igényeit. Addig is azonban, jelen beadvánnyal kívánjuk tájékoztatni a pártvezetést ilyen igények meglétéről.

A RKP két világháború közötti kongresszusai többször is határozatként szögezték le, hogy biztosítják a nemzetiségek önren-

delkezési jogát, egészen az állami keretektől való kiválásig terjedően. Az erdélyi nemzetiségek ezzel a lehetőséggel nem kívántak élni, és ezzel Románia iránti történelmi lojalitásukról és bizalmukról tettek tanúbizonyságot. Úgy véljük tehát, márcsak ezért is megfelelne a méltányosság szellemének, ha javaslataink – melyek nemzetiségi identitásunk megőrzésére irányulnak – meghallgatásra találnának.

Befejezésül, szeretném nagyrabecsülésemet kifejezni a pártvezetőségnek azzal kapcsolatban, hogy felszámolták azt a gyakorlatot, mely a hivatalostól eltérő vélemény megfogalmazását és kinyilvánítását azonnal fizikai likvidálással vagy hosszú időtartamú szabadságvesztéssel torolta meg. Tisztában vagyok azzal, hogy az ötvenes években szabadsággal vagy életemmel kellett volna fizetnem hasonló tevékenységért, mint amilyen az Ellenpontok című illegális kiadvány megjelentetése volt – azzal együtt, hogy ez a folyóirat a fönnálló társadalmi rendszert nem támadta, agitatív jellege nem volt, s a párt nemzetiségi politikáját sem elenezte, hanem csak azt a gyakorlatot és azokat a módszereket, melyek ennek a politikának deklarált elveivel ellentétesek.

Hiszem, hogy a humanizmus és megértés nemcsak relatív, hanem abszolút fogalmak, s nem mérhetők elmúlt korszakok mércéjével. Ezúton kérem a Központi Bizottságot, hogy a fönt említett politikai bölcsességnek és humanizmusnak megfelelően járjon el egyéb politikai elítéltek ügyében is, mint amilyen a csíkszeredai Borbély Ernő filozófiatanár és Búzás László közgazdász esete, akik jelenleg 7, illetve 6 éves börtönbüntetésüket töltik. Elítélésük okát nem hozták nyilvánosságra, de mivel letartóztatásuk 1982 végére – 1983 elejére esett, a köztudatban az a helytelen vélemény alakult ki, hogy kettejüknek valamilyen közük volt az Ellenpontok folyóirat megjelentetéséhez. Ilyen értelemben elítélésük árnyékot vethet arra a nagylelkűségre, amivel az Ellenpontok szerkesztőinek ügyét végül is lezárták.

Tisztelettel

.....
Szőcs Géza

Szabad Fórum

A MAGYAR NEMZET SZABÓ ZOLTÁN-NEKROLÓGJA *Nyílt levél a „Magyar Nemzet” olvasóihoz*

„Temetni azt tudunk! – hajtogatták egymásnak régi magyarok, ha összekerültek négyen-öten, emitt vagy amott. De tudunk-e csakugyan?” – kérdezte Szabó Zoltán, Bibó István halálakor. Most, hogy előttünk fekszik a *Magyar Nemzet* augusztus 29-i számából kiterítve Szabó Zoltán nekrológja, s nem azokat a szavakat olvassuk, melyek méltók a munkásságát megillető tiszteletre, sőt még életrajzának tényhű ismertetését sem találjuk a gyászírban, azt kell felelnünk kérdésére: nem, már temetni sem tudunk.

A tardi helyzet és a *Cifra nyomorúság* című könyvei, amelyekről a nekrológ megemlékezik, a magyar kultúrához tartoznak csakugyan, ám a *Magyar Nemzetet* más emlékező kötelezettség fűzi Szabó Zoltánhoz. Több, annál is több, hogy műveinek fősorolásából kimaradt *Összeomlás* című könyvét Franciaország megszállásáról a Magyar Nemzet tudósítójaként írta, heti folytatásokban. Történelemhamisítás elhallgatni, hogy a Magyar Nemzet vezető publicistája volt.

1939. április 9. és 1944. február 27. között 198 cikket írt a Magyar Nemzetbe. *Szellemi Honvédelem* címmel jegyzett rovata nemcsak a magyar irodalom legnemesebb védjével, a Nyugattal hitelesítette a lap politikai erkölcsét, de politikai programmá is emelte a főszerkesztővel, Pethő Sándorral karöltve, olyan munkatársakkal közös vállalkozásban, mint Szekfű Gyula, Parragi György, Wesselényi Miklós, Frey András, Katona Jenő, Kunszery Gyula, és így sorolhatnánk tovább azoknak a publicistáknak nevét, akikkel együtt tartotta fenn az ellenállás és a függetlenség lélekerősítő gondolatát egészen az újság beiltásáig, az ország náci-

lerohanásáig. Ezzel a hagyománnyal büszkén azonosította magát a lap még 1978-ban, augusztus 25. és szeptember 12. között *Felvezetek a Magyar Nemzet történetéből* című cikksorozatában. A mostani nekrológban már meg sem említi, hogy a 81. lapszámtól kezdődően Szabó Zoltán rendületlenül „lelki mozgósításra” szólított fel: a szellemi honvédelem „tervét és módszereit” kifejtő publicisztikájával párhuzamosan szerkesztette a *Szellemi Honvédelem Naptárát* is, amelyben Zrinyitől Babitsig hadrendbe állította a teljes magyar szellemi kultúrát; a földosztással fölszabadított parasztságtól és a nemzeti függetlenség eszméjével áthatott értelmiségtől várta a Népfront antifasiszta összefogásából születő magyar demokráciát, mintegy folytatását és betetőzését annak a politikai reform-mozgalomnak, amelyet Kossuth, Széchenyi, Eötvös és Deák indítottak útjára. A szerkesztők tudják mit tesznek, de vajon az olvasók tudják-e, hogy mit tesznek velük a szerkesztők? Tudják-e vajon, hogy milyen folyamatosságot szakított el a szerkesztőség Szabó Zoltán és a régi Magyar Nemzet összetartozásának elhallgatásával? A nekrológ stílusából legföljebb arra következtethet az olvasó, milyen más folyamatosság összetákolása kedvéért törölték ki Szabó Zoltán nevét a Magyar Nemzet történetéből.

Nem igaz a nekrológnak az az állítása, hogy Szabó Zoltán „1948-ban elhagyta Magyarországot”. 1947. október 1-től 1949. június 24-ig a Magyar Köztársaság Párizsba akkreditált kultúrattaséja volt. Erről a tiszteről leköszönt – ugyanakkor, ugyanúgy és ugyanazért, mint a követ, Károlyi Mihály. A koncepciós perek miatt. Ilyenformán fordítva sem igaz, amit a nekrológ ügyési retorikája sugall, azaz, hogy a „későbbiekben szembehelyezkedett a magyar népi demokráciával és 1948-ban elhagyta Magyarországot.”

A magyar népi demokrácia hagyhatta csak el Szabó Zoltánt, mivel a *Szellemi Honvédelem*-mel fölsegített „másik Magyarországgal”, azzal a „jobbik Magyarországgal”, amely az ő – Babitsot a Magyar Nemzet nevében elbúcsúztató – saját szavai szerint „a földön mindig kevesek lelkében élt, ma különösen kevesek lelkében ég”, Szabó Zoltán megkülönböztette már magát a koncepciós perek Magyarországtól. A mai Magyar Nemzet megkísérélheti helyreállítani a folyamatosságot azzal a Magyarországgal, amely Szabó Zoltánt pörbe fogta 1936-ban. Olyanformán épp, hogy

eszközöket emel át amannak a sajtópropagandának a nyelvezetéből, amely idegen ügynöknek és hazaárulónak bélyegezte a nemzet szószólóit – miként a nekrológ azért süti Szabó Zoltánra a bélyeget: „a Szabad Európa Rádiónál is dolgozott”, hogy e stig-mával elfedje, miért nem közli Szabó Zoltán egyetlen felszabadulás utáni tisztét és megbízatását sem (a MADISZ elnöke, a *Magyar Közlöny*, a *Valóság*, a *Képes Világ* szerkesztője volt egyebek mellett) – ám a kontinuitásra tett kísérlettel a „másik Magyarország”, a *szellemi* haza különállásának is újabb nyomaté-
kot ad.

Addig azonban, míg e két Magyarországot nem sikerül újra-
egyesíteni a nemzeti kultúra értékeit fölszabadító mozgalommal,
a magyar irodalom legnagyobbjainak nekrológiát jobb, ha a
Times-ben keresi az olvasó (1984. augusztus 24.). Az angol lap
nem késik ugyan tíz napot a halál lesújtó hírének közlésével, vi-
szont nem is ajándékoz utólagosan tíz év franciaországi „vissza-
vonultságot” annak, aki a magyar kultúra szolgálatától soha nem
vonult vissza, legfőlőbb Angliából Franciaországba költözött, de
azt is csak négy évvel ezelőtt. És arról sem feledkezik meg, hogy
Szabó Zoltán a *Magyar Nemzet* munkatársa volt.

* * *

Lehorgasztott fővel kívártuk a harminc gyásznapot, mely
minden halottat megillet, mielőtt a túlélők vitába bocsájtkoznak
róla különböző értékeik nevében, de a gyászunkat szégyennel
vegyítő idő elmúltával most fölemeljük szavunkat, s e nyílt levél
közvetítésével helyreigazítást követelünk.

Budapest, 1984. szeptember 19.

BENDA Kálmán történész, CSÓRI Sándor író, DONÁTH
Ferenc közgazdász, FERENCZY Bébiné, KENEDI János kritikus,
MÉSZÖLY Miklós író, PERJÉS Géza történész, VARGA Domo-
kos író, VÁSÁRHELYI Miklós sajtótörténész.

Megjelent a budapesti *Beszélő* (negyedévenként megjelenő
szamizdat-folyóirat) 11. számában.

A SZLOVÁKIAI MAGYARSÁG KRÓNIKÁJÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

Bécsből kaptuk az alábbi levelet:

Kedves Kende Péter!

Ha néhány év késéssel is de legalább e levelemben mindenneke-
előtt köszönöm Önnek és a Magyar Füzetek többi munkatársá-
nak, hogy a „Szlovákiai jelentés – A magyar kisebbség állapotá-
ról” c. könyvükben (MFK-4) megjelentették „A csehszlovákiai
magyar kisebbség történetének kronológiáját”. Nem hallgathatom
el ezen írás iránti elfogultságomat hiszen a szerzője vagyok, vagy
ha úgy tetszik én „követtem el”.

Még a *Beszélő* első számának tervezésekor kért meg Kis János
az írás elkészítésére, ők is közölték először. A végleges változat-
ról azonban – barátaim tanácsára – végülis lehúztam a nevem.
Abban a naív hitben tettem ezt, hogy így el tudom kerülni az
érte kijáró rendőri, hivatali megtorlást. Természetesen tévedtem.
Kisded játszmám elején még sejtelmem sem volt róla, hogy mi-
lyen elementáris játszásvágy él a Homo Ludens ÁVH-ticus-ban...

A Szervek pontosan tudták ki az elkövető, de azt is, hogy a
játékszabályok szerint ezt ők nem árulhatják el. Ha nem árulhat-
ják el, hogy tisztában vannak szerepemmel, nem is alkalmazhat-
nak retorziót – gondoltam én. Hát nem is *azért* büntetünk meg
– mondták ők, de ezt is csak magukban vagy egymás közt. Ne-
kem soha.

Negyed év sem telt bele amikor azon kaptam magam, hogy
általam soha nem látott *tanúk* soha nem látott *hivatalos személy*
soha meg nem történt *megsértése* ügyében vádolnak. Nem csuk-
tak le (bár fenyegettek vele), nem rúgtak ki állásomból (bár fe-
nyegegettek vele), mindössze elvették az útlevelem. Nem utazhat-
tam tovább sem Keletre sem Nyugatra (igaz, oda előtte sem).
Nem folytathattam megkezdett történeti munkáimat, nem
fejezhettem be megkezdett szociográfiámat és nem látogathattam
meg nyolcvan éven felüli nagyszüleimet még akkor sem, amikor
egyikük kórházba került. Eközben egyetlen *jóakaróm* sem emlí-
tette a Kronológiát. Miközben gondterhelt arccal újra és újra
éveken át elutasították útlevélkérelmeimet egyre csak azt mon-
dogatták, hogy máskor ne legyek olyan meggondolatlan.

Nem közölték, hogy ki, mikor, mennyi időre és miért tiltott ki az utazásból, mígnem 1984-ben Konrád György Herder-díja jóvoltából Herder-ösztöndíjat kaptam egy évre, Bécsbe. Ez kétségtelenül új színeket vitt az addigra már kissé unalmassá vált játékba. Négy nap híján egy év után már oda is utazhattam.

Kintlétem idején kérdezte meg tőlem az osztrák kulturális élet egyik vezetője, hogy mit kell érteni azon, amivel korábban az egyik magyar külügyi tisztviselő indokolta útlevélkérelmem ismételt elutasítását, hogy ti. „nem tehetjük meg a *csehszlovákokkal*, hogy kiengedjük Bécsbe”? Csaknem négy évi hibátlan csapatjáték után ez volt az egyetlen elvesztett szerva!

Nem segített tehát névtelenségem a hatóságokkal szemben. De nem származott belőle hasznom a *második nyilvánosságban* sem. A névtelen írást ki-ki annak tulajdonítja akinek tudja. Így alakult ki az a közhiedelem (ha „köz”-ről ilyen esetben beszélni lehet), hogy a Kronológia a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának munkája. E következtetésre jutott annak idején Janics Kálmán is, aki számos magyar értelmiségihez eljuttatott körlevelében óv annak terjesztésétől és olvasásától is, mivel amögött szintén a Bizottságot, illetve Durayt véli látni. Az irántuk való ellenérzését bevallva minősíti munkám végül „Vörös Brigádos módszerekkel dolgozó szerzők gyanús háttérű produktumá”-nak. (A Csehszlovák BM minden esetre pontosabb információkkal rendelkezhetett nála. Ők ugyanis soha senkit – tudomásom szerint – nem vádoltak a Kronológia készítésével. Minden valószínűség szerint *tudták*, hogy *annak* a szerzőnek mások látják el a baját...)

Összefoglalva ennyi a *nem ér a nevem* című társasjátékom története.

Bécs, 1985 május

FÉNYI Tibor

KELL-E POLITIKAI EMIGRÁCIÓ?

(A Magyar Füzetek körkérdésére befutott újabb válaszok és a vita összegezése)

A kérdések így hangzottak:

1 – Véleménye szerint létezik-e még magyar politikai emigráció?

2 – Kíváncsnak tartja-e, hogy legyen?

3 – Ha igen, milyen feladatokat lát a 80-as évek politikai emigrációja előtt? Mennyiben tett eleget e kívánalmaknak a magyar politikai emigráció, illetve azok, akik e szerep betöltésére törekedtek, az elmúlt húsz-harminc évben?

4 – E feladatokon belül célszerű-e, lehetséges-e az együttműködés más kelet-európai országok politikai vagy kulturális emigrációival? Hogyan, miben?

5 – Személy szerint politikai emigránsnak tekinti-e magát? Ha igen, milyen értelemben?

Körlevelünket 60 címre küldtük ki. Húsz rövidebb vagy hosszabb választ kaptunk, s további hatan jelezték előzetes levélben, hogy válaszolni kívánnak (ezt azonban nem tették meg). A húsz tényleges válaszoló közül:

– az első kérdésre 17-en feleltek igennel, hárman nemmel;

– a második kérdésre 15-en feleltek igennel, négyen nemmel (s 1 nem válaszolt);

– a negyedik kérdésre (pontosabban arra, hogy „célszerű” volna-e az együttműködés) 18-an igennel feleltek, ketten nem válaszoltak, de szinte mindenki azt fejtegette, hogy milyen nehéz, szinte reménytelen az együttműködés;

– az ötödik kérdésre („politikai emigránsnak” tekintik-e magukat személy szerint) 11-en feleltek igennel, hatan nemmel és hárman kikerülték a választ.

A harmadik kérdésünkre adott válaszok összegezése „igen-nem” alapon lehetetlen volna, s még tematikailag is bajos (a fölvetett eszmék és javaslatok bőségénél fogva). E ponton célszerűbb a válaszok szószerinti szövegére hagyatkozni. Előző számunkban 5 választ közöltünk (Balla Bálint, Hanák Tibor, Perneczky Géza, Tardos János, Varga Iván), ezekhez illeszkedett Szabó Zoltán egy régebbi, hasonló témájú szövege. Most még

további nyolc választ kívánunk közölni teljes terjedelemben vagy bőséges kivonatokkal. Mind az előző mind az itt következő fejtegetésekben a kulturális és az általános – úgy is mondhatnánk, „nemzetpolitikai” – feladatok állnak az előtérben, s ezen belül is a magyarság érdekeinek kvázi-diplomáciai képviselte a világ felé. Visszatérő motívum, hogy – az otthon élő magyarságtól eltérően – az emigráció megalkuvás nélkül hirdethet és képviselhet a nemzet fennmaradása és lelki egészsége szempontjából alapvető elveket.

Az előző számunkban közölt 5 válaszoló közül egy (Hanák) volt régi, azaz háború utáni emigráns, a többi négy a hatvanas évek közepe óta hagyta el Magyarországot. Az alábbiakban megszólaló 8 személy három időrendi csoportba osztható: A) 1947–49 közötti elvándorlók – B) ötvenhatosok – C) új emigránsok, a nyolcvanas évek elejéről. Ezt a hovatartozást A–B–C betűvel fogjuk megjelölni a név és foglalkozás után. Szinte fölösleges mondani, hogy a C-csoport tagjai életkorban is a legfiatalabbak.

Ankétunk végszavát talán egy magyarországi költő foglalta össze a legtömörebben. A kecskeméti *Forrás* 1985/4. számában olvastuk Petrőczy Éva alábbi Üzenetét Ovidiushoz:

Látod, „Orras Ovid”,
örökéletű műfaj
a száműzetés,
s a száműzöttek

manapság
utaznia se kell – —

Tomivá szűkült
ebben az évben
sokunk körül

ez a város,
bárha a mi földünkön, itt,
Rómának ismerik.

Botond Ágnes, szociológus, Svédország (C)

(1) Feltételezésem szerint a korábbi magyar politikai emigráció az utóbbi években megszűnt politikai emigrációként létezni. Az okok között a következők is szerepet játszhattak:

A háború előtti, az 1945 utáni és az 1956-os emigráns-hullámok magját feltehetően több, politikailag többé-kevésbé tisztán elkülöníthető, homogén csoport alkotta. Nem csak azt tudták, hogy mi elől, de azt is, hogy milyen politikai céllal emigrálnak.

Az azonos frontvonalak köré tömörülők személyes és nyilvános csatornákon keresztül tartották a kapcsolatot.

Az újabb emigráció, feltehetően részben a határoknak a 60-as évek második felétől bekövetkezett relatív megnyitása miatt, egyre inkább depolitizálódott és heterogenizálódott. Az autoter szülőhazától való elszakadás után valószínűleg igen sokan „kiéhezetten” vetették rá magukat a demokratikus nagyvilágra, és többé-kevésbé elsajátították az ott szükséges felnőtt-lét játékszabályait. Amikor azonban elkövetkezett a hazalátogatások kora, a „tékozló fiúk” közül sokan nem tudtak mit kezdeni a szülőhaza megenyhült viszonyaival. A régi gondolkodási és viselkedési sémák érvényüket veszítették, az újonnan tanultak viszont továbbra is alkalmazhatatlanok maradtak. Az ideológiák nyiltabban vallott pluralizmusa Magyarországon (itt: az „utca emberének” ideológiája a második feles után) lehetővé tette, hogy a hazalátogatók a saját egyéni helyzetüknek és érdeküknek legmegfelelőbbet vegyék csak észre, s hogy figyelmüket elkerülje néhány otthon élő testvérük sorsa. Hazalátogatni – ha az ember tudja, hogy bármikor visszatérhet önálló, felnőtt életébe – jó dolog. Főként, ha a hazalátogatót szívesen fogadják és ha a nemzetközi valutáris viszonyok következtében a turista igazi „terülasztalkámat” talál a szülőföldön. A 73 után beindult gazdasági válság óta ez a szempont egyre fontosabb lett a nyaralási uticélt választó külföldi magyar szemében.

A magyar vízum azonban megtagadható. Lehet, hogy sokan ennek következtében váltak meg politikai radikalizmusuktól, mint ahogy a hazalátogató fiú borotválja le szakállát és ölt szülei ízlésének megfelelő ruhát, mielőtt útra kél?

De mi történik akkor, ha a szülői kosztón felhívva, új hazájába visszatérve nem tudja már magára öltetni felnőtt-élete ruháit? Talán jobb is, hiszen sosem lehet tudni, mikor jár arra egy földije, aki esetleg elviszi a szülőknek a fiú másik arcáról szóló elszomorító hírt.

A békeesség és nyugalom keresése valószínűleg sokaknál szerepet játszott abban, hogy (még ha magukat változatlanul politikai emigránsnak tartják is) személyükben alkalmatlanakká váljanak erre a szerepre.

(2) Egy idézettel válaszolnék: „Amikor Kossuth Lajos 1859. május 5-én éjjel Napoleon császárnak azt javasolta, próbálja meg

a maga oldalára állítani Angliát, a császár cigarettafüstjébe temetkezve csendesen ennyit mondott: „Sohasem kell akarni a lehetetlent”.’

(4) Véleményem szerint a nyugati világ jelenleg a megvalósultnál erősebben rászorulna a kelet-európai emigránsok történelmi tapasztalatainak hasznosítására. Egy esetleges „Európa vigyázz!”-jelszó mögé ezen emigrációknak célszerű lenne egy mással karöltve felsorakozni.

A magyar emigrációk — a sajnálatos történelmi hagyományoknak megfelelően a legkevésbé tesznek lépéseket a többi kelet-európai ország emigrációi felé. Elszomorító, hogy pl. a jól propagált, stockholmi Charta 77 szolidaritási esten, ahol többek között Samuel Beckett Vaclav Havelnek írt egyfelvonásos darabját is bemutatták, valamint egy Havel darab ősbemutatójára is sor került (tehát az esemény kultúrcecmegének is számított), a közönség soraiban csak egyetlen magyart sikerült felfedezni, akit ráadásul feltehetően nem a szolidaritási eszme vagy a műélvezet vonzott oda, hanem hivatali megbízatását teljesítette.

Csicsery Rónay István, író és könyvkiadó, USA (A)

Először szeretnék a kérdésekre egy szóban válaszolni: 1. Igen. 2. Igen. 4. Igen. 5. Igen.

Az előttem szólók mondanivalóm tekintélyes részét elmondták, de a szerintem legfontosabb problémát nem is érintették.

Mindenekelőtt szeretném eloszlatni azt a félreértést, hogy a magyar politikai emigráció *javarészből* az 56-osokból áll. Tény, hogy a 47-esek számos vezető tagja a közelmúltban elhunyt, így Nagy Ferenc volt miniszterelnök, Kiss Sándor, Kovács Imre, Szent-Iványi Domokos, Auer Pál. De legalább ennyien közülük ma is tevékeny szerepet játszanak. Első évtizedében ez az emigráció igen nagy eredményeket tudott felmutatni, többek közt épp a közép-kelet-európai emigrációkkal való együttműködés terén.

Egy mai emigránsnak, bárhonnan is való, sokkal kiterjedtebb tér és sokkal nagyobb lehetőségek állnak a rendelkezésére, mint a világháborúig tartó századok száműzötteinek. Ugyanakkor feladataik is megsokszorozódtak.

Identitásunknak a nemzeti összetevője mellett ott van (túl a

közép-kelet-európain) az *emberi* is. Németh László célkitűzését („legyünk kovásznép”) idekint, akármilyen kicsiben is, megvalósíthatjuk. Követve Ady intését, „nézzünk immár nagyobbakra is”. Ha már idekint kell élnünk, ne csak megduplázzuk provinciáink számát s a magyar mellett legyünk amerikai-magyarok, holland-magyarok, francia-magyarok, hanem váljunk a világ polgáraivá is.

Hogy ez lehetséges, arra a múltban is volt példa. Itt elsősorban kultúrákra gondolok. Kőrösi Csoma mint egy nagy kultúra alázatos tanulmányozója lett a buddhizmus egyetlen nyugati szentjévé, miközben ezt a kultúrát (a tibetit) feltárta a világ számára. Liszt Ferenc az európai romantika megszemélyesítője volt, aki úgy maradt magyar, hogy közben a francia kultúrával is azonosult. Zichy Mihály a grúz kultúrával való élő kapcsolata következtében a grúzok nemzeti festőjévé vált. A Magyarországon született s gyermekkorát ott élő félmagyar Amrita Sher Gil a modern indiai festészet megteremtője lett, akinek a hátramaradt művei vetették meg az alapját India Modern Művészetek Galériájának.

Tudom, ezek a példák nem *politikai* emigrációra vonatkoznak, de a kultúrák közelebb hozása egymáshoz nagypolitikai tett is és a fenti elvek politikai téren is megvalósíthatók. Kossuth Lajos felismerte, hogy a kor vezető gondolata a demokrácia, csak azt nem, hogy az emberiség csupán több mint egy évszázaddal később éri meg a megvalósításának elkezdésére. Kossuth amerikai diadalútja (egyres amerikai történetírók az 1850-es éveket „az Egyesült Államok Kossuth-korszaká”-nak nevezték) eredménytelenül végződött, de Európában sikerült a világpolitikát döntő módon befolyásolnia. (Nem rajta múlt, hogy akciója nem végződött Magyarország felszabadításával.) Amikor III. Napoleon közli vele, hogy a küszöbönálló lombardiai háború után sereget küld Magyarország felszabadítására, de attól tart, Anglia hátbatámadja, Kossuth Angliában népgyűlési szónoklatok s politikai tárgyalások útján megbuktatja a konzervatív kormányt és az új, liberális miniszterelnöktől, Palmerstontól meg több későbbi minisztertől már a kormány megalakítása előtt levelet szerez, melyben azok a semlegességi biztosítékot megadják Napoleonnak. A császár azonban győzelmes hadjárata után Villafrancában váratlanul fegyverszünetet köt.

A világ korunkban hihetetlenül kitágult. S a kor vezető gondo-

lata ma már valóban a demokrácia és az emberi jogok lett. 1945–47 és 1953–56 magyarsága ennek az eszmének az elkötelezettje. A magyarság számára most érkezett el az a kedvező világtörténelmi pillanat, amelyben ez a lényegében-egyenlőséget-megelő és legmélyebb ösztönében emberséges nép kinti képviselői útján is bekapcsolódhat az emberiség nagy szabadságharcába, mely egyúttal a mienk is. Az első nagy találkozás a magyarság örök arca és a kor vezető gondolata közt már 45 előtt megtörtént: a valójában politikai emigráns Bartók Béla személyében.

És itt mindjárt egy 50-es évekbeli példát is előhozhatok.

Indonéziában most fognak fényes ünnepségek keretében megemlékezni a Bandungi konferencia 40. évfordulójáról. Ez volt a Harmadik Világot összefogó nagy mozgalom születési dátuma. Azé a Harmadik Világé, mely az ezredfordulóra az emberiség 80 %-át fogja kitenni. Nos, a Bandungi konferencia előtt Nagy Ferenc, az emigrációs Nemzetközi Parasztunió alelnöke volt az, akinek kezdeményezésére és az ázsiai fővárosokban folytatott tárgyalásai nyomán egy új fogalom lett elfogadottá: s z o v j e t k o l o n i a l i z m u s. Eleinte úgy tűnt, a konferencia csak a nyugati kolonializmust fogja elítélni. De Nagy Ferenc ázsiai beszédei, interjúi, cikkei és számos kormány személyes meggyőzése a konferencia legszenzációsabb vitáját eredményezte: az egyhangú véghatározat kifejezetten elítélte mind a régi, mind az új kolonializmust, a kolonializmus m i n d e n fajtáját.

Még egy szót az emigráció hivatásáról. Annyiszor halljuk — s nemcsak a szembenlevő oldalról — a kétséget, van-e értelme az emigrációnak, hogy egyszer mindenképp érdemes szembenéz-nünk nyíltan is a kérdéssel.

Mi nem ítéljük el azokat, akik otthon maradtak s népük szellemi vezetését kompromisszumokon keresztül is vállalni próbálják. De kérünk mindenkit, értsék meg a mi hivatásunkat is.

A hatalomtól — mely gyakran legfőbb hordozója a gonosznak — való szinte teljes függetlenség, az anarchia állapotának emberileg leginkább lehető megközelítése, mely egyúttal roppant felelősségtudattal kell hogy párosuljon, s az igazság mindenekfelett való szolgálata, mely egyaránt vonatkozik jelenre, múltra és jövőre — ez az, ami magatartásunkat meghatározza. (...)

(1) Magyar politikai emigráció nincs. Legalábbis nincs szervezve. A Magyar Bizottság nem létezik, vannak természetesen egyesületek Európában és Amerikában, amelyek időnként összejönnek kérdéseket megbeszélni, de tudomásom szerint egyik szervezet sem lép fel egy „politikai emigráció” igényével.

(2) Politikai emigrációra szükség van. Nem azért, mert egy ilyen szervezet bármit is tudna csinálni a jelenlegi körülmények között, de esetleg lehetne egy szerepe, ha a történelem dramatikusan változik. Ez az utóbbi lehetőség létezik, mégha kis valószínűséggel is. Életünkben voltak drámai változások Kelet-Európában.

(3) Milyen feladatokat látok egy 80-as évek politikai emigrációja számára? Csak annyit hogy megvagyunk és összetartozunk és informáljuk egymást a történésekről. Egy racionális emigráció csak arra vár, hogy egy adandó alkalommal, ha felkérjük, akkor táncoljon.

(4) Együttműködés? Persze. Kapcsolatok felvétele különböző kelet-európai politikai emigráns egyesületekkel hasznos. Tudniuk kell hogy vagyunk, lélegzünk és még talán rugdalódzunk is. Nekünk is tudnunk kell, kik vannak még életben, s kik várnak esetleges szerepre országukban.

(5) Személy szerint emigránsnak tekintem magam. Mint Milan Kundera, aki Párizsban él nem messze a Montparnasse-tól, úgy vélem, hogy az *otthon* mindig szülőhazánk lesz számunkra. Franciaúl az „otthon” kifejezés nincs. „*Chez moi*” vagy „*dans ma patrie*” valahogy mást jelent. Persze, hogy mi az „otthon”, az egy komplikált kérdés. De egy biztos, nem vagyunk otthon. S ezért kellene valami politikai emigrációs szervezet amely az otthon problémáival foglalkozik. Ezt persze lehet csinálni egyedül is. De történelmet mindig csoportok csináltak.

Kovács Andor, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem elnöke, Svájc (B)

(2) Kíváncos-e, hogy legyen magyar politikai emigráció? *Igen*, aktív léte szükséges egészen addig az időpontig, amíg a ma-

gyar nemzet nem határozhatja meg szabadon politikai és társadalmi berendezéseinek formáit, normáit és nem választhatja meg, külföldi hatalom nyomásától és katonai erejétől függetlenül, belső és külső tisztségviselőit, szószólóit. (...)

(3) A feltett kérdés felbontásának sorrendjét megfordítom, mert véleményem szerint, csak a múlt és jelen tárgyilagos kiértékelése alapján szabhatunk feladatokat a 80-as évek magyar politikai emigrációjának.

Mennyiben tett eleget feladatának és kitűzött céljainak a magyar politikai emigráció az elmúlt 20–30 évben?

Legtöbb esetben a politikai emigráns a hazájában betiltott vagy üldözött, egy bizonyos időpontban aktuális, a rendszer megdöntésének lehetőségét is magában hordozó, történelmi periódushoz kötött politikai gondolat részese, illetve képviselőjeként érkezik, menekültként, emigránsként külföldre. Célja és reménye az, hogy az általa is vallott és képviselt politikai irány legális szervezkedésének lehetőségét, esetleg hatalomra jutását, elvbarátai politikai támogatását s védelmét az elhagyott hazában, úgyszólván mint az elnyomás megszüntetésének receptjét, itt kint mint emigráns, külföldi hatalmakkal, szervezetekkel, politikusokkal elfogadtassa.

A magyar politikai emigráció tagjai különböző időben, de egy bizonyos időponthoz kötődő politikai mozgalom aktív részeseiként érkeztek külföldre. Első teendőjük az volt, hogy az általuk képviselt és helyesnek tartott, egy fontos politikai tethez kötődő, *nem vagy csak kevéssé változó, tehát „stacionér” gondolatot* mint megoldási alternatívát elfogadtassák a befogadó ország illetékeseivel és a többi hazájabéli emigránsokkal. .

Ezt tette az 1945-ös, az 1948/49-es, az 1956-os és a később érkezett magyar emigráció, de ezt tették dicső nagy nevű elődeink is, a Rákóczi és az 1848/49-es magyar szabadságharcok emigrált résztvevői.

Éveknek kellett elmúlniuk ahhoz, hogy rájöjjenek arra a minden politikai emigrációt csalódással eltöltő alapigazságra, hogy a befogadó országok érdeklődő szerveinek, hatóságainak megvan a saját politikai elképzelésük az emigráns hazájával kapcsolatban. (Saját politikájuk) kivitelezéséhez esetleg mint szakértőt vagy eszközt bevonják az emigránst, de annak stacionér receptje iránt kevés az érdeklődésük.

Az emigráns politizálás második nagy nehézsége az elhagyott haza közvéleményének dinamikus alkalmazkodása a „MA” adottságaihoz, lehetőségeihez. (...) A „tegnap” történelmi eseményeibe, receptjeibe kapaszkodó emigráns politikusnak (főleg ha a „tegnap” több évtizeddel és világpolitikai szenzációval korábbi mint a „ma”) kevés lehetősége van eredeti céljai, reményei megvalósítására. Ha nem képes „stacionér” szemléletét az elnyomás megszüntetése érdekében „dinamikussá” átváltoztatni, úgy izolálódik a befogadó ország politikai közvéleményétől és az elhagyott hazában ellenzéki politikai magatartást gyakorlótól is.

A politikai emigráció sikerét vagy sikertelenségét nem szabad azon a tényen lemérni, hogy sikerült-e emigrációja idején a hazát megszabadítani az elnyomó zsarnokságtól vagy sem. Hazánk évszázadok óta nemzetek feletti zsarnokságok láncsorozata alatt szenved. A zsarnokság megdöntése csak a hazai lakosság többsége és a segítő külföld együttműködése mellett lehetséges. Az emigráns politikus csak összekötő, informáló, és koordináló lehet e két alapfontosságú faktor között. (...) Ha az intenzív kapcsolat bármelyik irányban is megszakad, az emigráns politikai tevékenység légüres térben folyik, a nemzet számára kevés gyakorlati sikert ígér és hoz. Szomorú, de tanulságos példa erre Kossuth Lajos emlékiratai befejező kötetének utolsó oldalán olvasható mérleg emigrációs munkájának eredményéről. Idézem a sorokat: *„Azonban nekem azt írta egy jóbarátom irataim két első kötete felől, hogy a mai Magyarország nem ért meg engemet. És igaza lehet. Hiszen én sem értem a mai Magyarországot.”*

(E szempontok felvázolása után Kovács Andor úgy vélekedik, hogy „a magyar politikai emigráció az elmúlt évtizedekben, sok kritikát érdemlő belső megosztottsága ellenére is, sok pozitív hasznos munkát végzett és megtalálta azt a járható utat, amely kitűzött célja, az elnyomás megdöntésében való aktív részvétel felé” vezet. Majd így folytatja:)

Kezdetben a nagyszámú magyar emigráció is erősen „stacionér” szellemben kezdett szervezkedni. (...) Az évek múlásával a magyar politikai emigráció „stacionér” szervezeteinek tekintélye, befolyása csökkent, némelyike teljesen izolálódott vagy meg is szűnt. E folyamattal egyidejűleg tanúi lehettünk számos új „dinamikus” magyar emigráns csoportosulás születésének,

amelyek tudományos vagy kulturális síkon folytatnak, országhatároktól nem korlátozva, sikeres szellemi, politikai munkát. Ezek a csoportosulások, bármely országban alakultak is, az egész emigrációnak, az otthonnak, valamint a nyugati világnak szóló tájékoztatás igényével léptek fel és az említett három fórumból jövő résztvevők közvéleményt alakító közös vitaforumává nőttek fel. (...) Az első évtizedeket túlélte emigrációs sajtó, bármely névvel vagy színezettel indult is, az utóbbi években az otthoni másképpen gondolkodókkal való együttműködés és a tárgyilagos informálódás jegyeit hordozza magán. Egyre erősödik az emigrációs könyvkiadás, otthoni és kinti szerzők műveinek vegyes megjelentetésével és valamilyen formában való hazajuttatásával. Sikernek könyvelhető el, hogy mind a vitákat és találkozókat rendező, mind az újságokat és könyveket kiadó csoportosulások, részint önkéntes munkával, részint anyagi áldozattal, önerőből tartják fenn e fontos tevékenységeket.

Hasonló irányváltás észlelhető a nyugati magyar nyelvű rádiók szerkesztőségeiben is, amelyek egyre inkább a hazai és kinti, vagyis a rendszerrel kritikusan szemben állók közös információs központjaivá válnak, mellette természetesen szolgálva fenntartóik politikai elveit is.

Tehát a magyar politikai emigráció, ha nem is közvetlenül az egész nemzettel, de a rendszertől eltérő gondolkodásúak közül sokakkal valamilyen formában kapcsolatot és dialógust teremtett. A fizikai távolság és az élesen meghúzott rendszer- és országhatárok ellenére is képessé vált közös akciók végrehajtására, az otthontól való elidegenedés megakadályozására. (...)

Milyen feladatok állnak a 80-as évek politikai emigrációja előtt?

a) Az otthoni másképpen gondolkodókkal való kapcsolatok, véleménycserék bővítése, egymás kölcsönös tájékoztatása, a nemzetet közvetlenül érintő, benti és kinti valós politikai és gazdasági helyzetről.

b) Széles körben tájékoztatni a nyugati világot az elnyomás részleteiről, a belső ellenzék céljairól, lehetőségeiről és ténylegesen végzett nehéz munkájáról. Minden alkalmat megragadni arra, hogy az otthoni szélesebb közvéleménybe bejuthassanak a kinti és otthoni ellenzék gondolatai.

c) Föltétlenül szükséges, hogy a politikai emigráció kétoldali

kapcsolatai és ismerete alapján olyan nívón szólaljon meg, hogy úgy az otthoni mint a nyugati politikai gondolkodók körében keressék és támaszkodhassanak rá.

(4) Célszerű-e, lehetséges-e az együttműködés más kelet-európai országok politikai, vagy kulturális emigrációival?

A célszerűséghez nem fér semmi kétség, hisz valamennyiök annak a többnemzetet és országot elnyomó rendszernek és hatalomnak igáját nyögi, mint a magyar. *Tehát célszerű.* De az, hogy lehetséges-e és hogyan, sokkal komplikáltabb folyamat. Kelet-Európa más nemzetiségű politikai emigrációival való együttműködésre, dialógusra néhányszor kísérletet tettünk Svájcban. Sajnos, már a találkozás híre is sok port vert fel és intrikát indított el mindegyik emigráció „stacionér” köreiben. A találkozókat lefolyásából, hangneméből érveléseiből azt szűrtük le, hogy jugoszláv és csehszlovák emigrációról nem beszélhetünk, mert ezen országok területéről emigráltak magukkal cipelik a Habsburg monarchia felbomlása óta fennálló közhangulat sokrétegű nacionalizmusának minden koloncát.

Tekintettel arra, hogy Kelet-Európa országainak népei nem kritizálhatják nyilvánosan a Szovjetuniót és a mindenható Pártot, így szomszédaikat és nemzetiségi különbözőségű honfitársaikat okolják, gyűlölködve, hangosan sorsuk és életük nehézségei fő okozójának. Ettől a szinte kötelező sablontól, sajnos, a politikai emigránsok többsége nem tud szabadulni — sajnos mi magyarok sem — ezért az együttműködés szervezeten majdnem lehetetlen.

Ezen emigrációk egyes „dinamikus” tagjai szívesen találkoznak a magyar emigráció hasonszórúival, de azért együttműködésről többszöri kísérletezésünk és gesztusaink ellenére sem nagyon lehet beszélni. Nem hallottam arról, hogy más országokban ez másképpen lenne. De mindezen nehézségek ellenére a magyar politikai emigráció politikai feladata kell, hogy legyen a 80-as években a szóértés és a tárgyilagos dialógus alapjainak megteremtése a Kelet-Európa népeinek képviselőit maguknak igénylő, nyugaton élő emigránsok között.

Saáry Éva, író, a Svájci Magyar Irodalmi és Kulturális Kör elnöke (A)

(3) A politikai emigráció feladata a 80-as években is ugyanaz, mint ezelőtt volt:

1. Figyelemmel kísérni az otthoni eseményeket és kritikát gyakorolni felettük (vagyis a politikai ellenzék szerepét játszani);

2. Figyelemmel kísérni a világpolitika alakulását és Magyarország függetlenségének ügyét, valamint a magyarok érdekeit és hírét kifelé képviselni;

3. Szót emelni minden fórumon az utódállamokban elnyomott magyarok érdekében.

4. Kimondani és kinyomtatni mindazokat az igazságokat, amelyeket a mai Magyarországon nem lehet, hogy elegendő dokumentumanyag maradjon az utókorra.

5. Segíteni a magyarországi belső ellenzék munkáját.

Azt, hogy az elmúlt 20–30 évben mennyire tett eleget a fenti követelményeknek a nyugati magyar emigráció, csak akkor lehetne igazán felmérni, ha semlegesíteni lehetne — kísérletileg —, az általa ez alatt az idő alatt tett hatást. Így, csak annyit mondhatok, hogy — minden pesszimizmusunk dacára! — *a magyarság a nyugati politikai emigráció ellensúlyozó, kiegyenlítő hatása nélkül ma már el sem képzelhető!*

(5) Politikai emigránsnak tekintem magam, mert az a rendszer, amely elől 1956-ban eljöttem Magyarországról, változatlanul fennáll, ha némely dologban könnyebb az élet és emberségesebbek is a viszonyok. Magyarország ma is megszállt terület, ahol az alapvető emberi szabadságjogok hiányoznak. Amíg mindez fennáll, a politikai emigrációnak is megvan a maga létjogosultsága és feladata.

Schöpflin Gyula, író és fordító, Anglia (A)

(1) Mindaddig, amíg vannak köztünk akiket érint és érdekel a magyar nép sorsa (legalább annyira — ha nem jobban — mint befogadó országuké), gondjuk érdekében hajlandók *tenni* is valamit s ezt *szervezett* és céltudatos formában cselekszik, létezik magyar politikai emigráció.

Ha a „politikai” szót szorosabb értelmében vesszük, az ilyenféle politikai emigráció (amennyire meg tudom ítélni) kihalófélben van, ha még létezik egyáltalán. Értem ezalatt az olyan szervezeteket, melyek abban a reménységben álltak össze, hogy — megfelelő világpolitikai változások folytán — visszatérhetnek Magyarországra és részt vállalhatnak az ország politikai életében. 1956 bebizonyította, hogy ez a reménykedés hiábavaló, s a világ helyzet azóta még jobban megszilárdította a *status quo*-t.

Viszont tudjuk, hogy — főként magyar vonatkozásban — „minden politika”. Bármit teszünk (vagy nem teszünk) kulturális, tudományos vagy társadalmi téren, annak van politikai jelentősége.

(3) A jelen helyzetben a főfeladat (eddig is az volt): az információ. Javarészen a napi eseményeket illetően, ez pl. a SZER feladata. De ezen felül és sokkal mélyebbre menően, óriási és véget nem érő feladat áll a többi emigrációs szervezet előtt. Elsősorban a történelmi tényekre gondolok. A jelek szerint riasztó az otthoni (hivatalosan is támogatott) történelmi tudatlanság, a történelem-hamisításról nem is beszélve. Ezt helyreütni, ellenőrizni talán a fő feladat.

Ezen túl, fenn kell tartanunk az állandó tájékoztatást mindarról, ami a nagyvilágban történik, Nyugaton éppúgy mint a szovjet-uralta országokban.

Mindennek érdekében, ápolnunk kell a lehetséges kapcsolatokat, bármily szegényesek és „irányítottak” is; mindent meg kell tennünk, hogy sajtónk, írásaink, hazajussanak, minél nagyobb mennyiségben.

Az információs feladat természetesen nem csupán egyirányú. Tanulhatunk az amerikai „etnikus” eredetű csoportok tevékenységéből: kedvező irányban befolyásolni új hazánk sajtóját, közvéleményét, esetleg még kormányát is — mint például az erdélyi vagy szlovákiai magyarság ügyében.

Biztatónak tartom, hogy az otthoni kormányzat milyen mértékben érzékeny a kétirányú értesülés tekintetében. S az is biztató, hogy van rá tanúság: mennyire szomszajnak az otthoniak az igazságra. (...)

Egy vitás — és joggal vitatható — kérdés: nem feladatunk-e a magyar nyelv életbentartása az emigrációban. Sok mindent lehet ez ellen vetni: nem jobb-e gyermekeinknek, unokáinknak, ha egy

családban beszélt nyelv tehertétele nem nehezíti meg beleilleszkedésüket a helyi társadalomba? Az a magyar nyelv, amit mi beszélünk, amúgy is fosszilizálódott, megrekedt, azon a fokon ahol elhagytuk az élő nyelv közösségét. Továbbá, gyakran és elkerülhetetlenül keverék-nyelvet beszélünk, angol, francia vagy német frázisokat keverünk beszédünkbe, intézmények, hivatalok, eljárások nevét nem fordítjuk magyarra.

Ezzel szemben áll az – és rám mély benyomást tett – hogy pl. az angliai lengyel közösségnek milyen mértékben sikerült megőriznie anyanyelvét, immár a harmadik nemzedékben; s amennyire meg tudom ítélni, a folyékonyan lengyelül társalgó fiataloknak nincsenek nehézségeik egyúttal britnek is lenni. Pusztán gyakorlati szemmel nézve is, egy második nyelv csak hasznos lehet.

Végső fokon ez ugyan egyéni, családi elhatározás és készség kérdése, de ha válaszunk igenlő a fenti kérdésre, akkor szervezésre is van szükség: sajtónkon kívül iskolákra, tanfolyamokra, tankönyvekre, tanítókra, társas egyesületekre és így tovább. Imitt-amott ez megvan, de az a gyanúm, hogy a magyar emigráció világszerte messze mögötte marad nemcsak a lengyeleknek, de pl. az észteknek is.

(4) Célszerű és lehetséges-e együttműködni más emigrációs csoportokkal? Feltétlenül célszerű; hogy lehetséges-e, nem tudom. Nem ismerem eléggé szomszédaink emigrációját. Elméletben nagyon is kíváncsún lennék, valahányszor közös akciókra lenne kilátás; emellett jó lenne pl. az ő képviselőiket találkozóinkra meghívni, az ő összejöveteleiken résztvenni (tudom, ennek nyelvi nehézségei is vannak).

Sajnos, nem tartom túl biztatónak amit pl. a román emigráció itteni kiadványaiban látok: még a legmérsékeltebbje is csöpög a magyarellenes sovinizmustól.

(5) Politikai emigránsnak tekintem-e magam? Ma már nem. Annak kezdtem – de 34 esztendő során lassan, fokozatosan megszűntem emigráns lenni. Nyilván személyes dolog ez, de soha nem gyötört a honvágy. Érdeklődésem, aggodalmam, szeretetem a magyar nép, a magyar nyelv, a magyar irodalom iránt változatlan – de ma már nem érezném magam otthon Magyarországon. Befogadott a brit élet, résztveszek benne, osztom gondjait, bár természetesen nem szűntem meg magyar író lenni.

Az én egyéni esetemben (tudom, nem mindenkire áll) létezik kettős lojalitás... s én legalább úgy érzem, ez így van rendjén.

Tóttösy Ernő, jogász, a Szabad Magyarok Európai Kongresszusának alelnöke (B)

(1) A politikai emigráció ténye nem földrajzi fogalom, nem állampolgársági forma és nem szervezeti kérdés, hanem *egyéni magatartás*.

Politikai emigráció mindaddig létezik, amíg van politikai emigráns, vagyis:

– *olyan magyar*, aki politikai emigránsnak vallja magát, aként cselekszik és vállalja – az őt emigrációba kényszerítő rendszerrel szemben – az *ellenállást*. Nem csupán az „ellenvéleményt”, hanem az aktív szembenállást, a véleményen túlterjedő cselekvést.

– *olyan közösség*, amely hajlandó a hazai rendszerrel szemben kinyilvánítani, hogy a rendszer legitimitását és hatalmának működését nemzetközi jogilag érvénytelennek és a nemzeti akarattal szembenállónak tekinti.

– *olyan alkotás* (sajtó, könyvek, röpiratok, beadványok, memorandumok, konferenciák, ünnepségek stb.), amelyek a rendszer jelenlegi politikáját nemcsak bírálják, hanem azzal szemben állanak s ezt kifejezésre is juttatják.

Mivel a fenti 3 felsorolás mindegyikére számtalan példa áll rendelkezésre, a magyar politikai emigráció, mint különböző színű, szintű, létszámú és szervezettségű massa... *feltétlenül létezik és ez bizonyítható.* (...)

(2) A politikai emigráció fennmaradása és aktív működése nemcsak kívánatos, de *nékülözhetetlen*. Amíg a jelenlegi Hatalom át nem adja a helyét olyan új Hatalomnak, amelyik a jogállam, az emberi jogok és az önrendelkezési jog követelményeinek megfelelően működik, a magyar nép emberi méltósága nincsen biztosítva.

(3) Minden politikai emigráció célja a hatalmon lévő rendszer megváltoztatása. Csak addig nevezhető *politikai* emigrációnak, amíg ennek a célnak a szolgálatára szenteli minden lényeges aktivitását.

Feladata kikiáltani és tisztázni mindazt, amit a rendszer elné-

mítottjai nem tehetnek. Kiáltásában nem köti semmiféle hangfogó.

Mivel kiáltása nem juthat el – vagy csak igen szórványos módon – a magyar néphez, szavának elsősorban a szabad világ politikai vezetőihez, és nyilvánosságához kell eljutnia. (Erre számtalan példa áll rendelkezésre.)

Hogy ennek az erkölcsi kötelességének – önként vállalt feladatának – mennyiben tudott megfelelni a minden anyagi forrástól megfosztott és saját erejére hagyatkozott magyar politikai emigráció, az kizárólag történelmi bírálat kérdése. Nem lévén „Kossuth”-ja, kizárólag guerilla-küzdelmeket folytathatott a helyi adottságok szerint. Ezek a guerilla küzdelmek majdnem semmi nyomot sem hagyhattak a világpolitikában, de nem is sodorták se véres ábrándokba, se kalandos utópiákba se az emigrációt, se az otthont (lásd a Kossuth-emigráció sikertelen katonai, szubverzív akcióit, amelyek sok emberáldozatot követeltek).

A küzdelmek értékét nem lehet az eredmények skáláján lemérni. Ebben az esetben az emberi küzdelmek legnagyobb százalékanak semmi értelme sem volna. Az Európa Tanács, az amerikai Szenátus, a kanadai vagy holland kormány intervenciója... magyar ügyben, egyáltalán nem szerepel a világpolitika tablóján, de magyar szinten: apró eredmény.

Nem szabad elfelejteni, hogy a magyar politikai emigráció küzdelme nem egy kis ország diktatúrája ellen folyik csupán, hanem ezt a kis országot gyarmati parancsuralma alatt tartó világhatalom ellen is.

Az erők egyensúlyában ez egy porszem a hegyóriással szemben.

A becsület kísérlete.

(4) Más kelet-európai országok emigrációival való együttműködés? Lehetséges és kívánatos. Legmelegebben természetesen a lengyelekkel, akik világérdeklődésre tarthatnak számot, s akik Közép-Kelet-Európában természetes szövetségeseink.

(5) Minden tekintetben politikai emigránsnak tekintem magam. Ugyanakkor megvalósítottam a saját személyemben azt az „európai integrációt”, amit a majdan szabad Magyarország számára is kizárólagos alternatívának tekintek.

Belga állampolgárságom sohasem zavarta a magyar sorshoz kötő hűségemet, sőt megsokszorozta cselekvési köröm erejét.

Otthon érzem magam szabad Európa valamennyi országában — de a szabad amerikai kontinensen is — mert a magyarsághoz tartozás nem befolyásolhatja sőt megköveteli a kapcsolat-kérés, a barátokra támaszkodás útját.

A rendszerbe nem kívánok visszatérni mindaddig, amíg azon belül nem érvényesülnek a nyugati értelemben vett szabadságjogok.

Megértem — sokszor antennáinknak tekintem — a hazalátogatókat, de megvetem a „haza-dolgozókat”. Nem vagyok hajlandó semmiféle kapcsolatot teremteni vagy fenntartani a rendszerrel legyen az gazdasági kulturális és főleg politikai.

Sajnálom azokat, akiknek szellemi törpesége nem emelkedik fel odáig, hogy különbséget tudjanak tenni rendszer és haza között. Nem értek egyet azokkal, akik önkényesen hirdetik, hogy az otthoni magyarság tűrő hallgatása — a gulyásba mártott rezignáció — egyben valamiféle „konszenzusszal”, avagy kiegyezéssel volna egyenlő. (...)

Wildmann János, rk. teológus hallgató, Svájc (C)

(1) Ha a „politikai emigráció” tömegeket, legalábbis nagy létszámú csoportokat jelent, amelyek politikai okokból kényszerülnek az anyaország elhagyására, akkor szerintem magyar politikai emigrációról ma nem beszélhetünk. Ha csak egyes személyeket jelent, akik a fentebb említett oknál fogva keresnek új hazát, akkor ez a politikai emigráció ma is létezik. Hasonlóképp igennel válaszolok, ha a politizáló emigránsokat értjük a kifejezés alatt. (...)

(2) A tömeges politikai emigráció semmi esetre sem kívánatos, hiszen ez az ortodoxok hatalmának erősödését, növekvő terrort jelentene. Azon személyek emigrációja, akik politikai okokból kerültek szembe a hatalmi gépezettel, csak akkor kívánatos, ha odahaza életük jelentősen leszűkül és/vagy külföldről pozitív célok érdekében többet tehetnek. Olyan emigránsok kívánatosak tehát, akik Magyarországon szeretnének élni, az emigrációt pedig csak azért választják, mert sem a néphez, sem önmagukhoz nem akarnak hűtlenek lenni vagy életük egy részét „hűvösön” tölteni.

Ami a politizáló emigrációt illeti, ennek kötelessége magyar

politikai emigrációként létezni, de – és itt hadd szólaljon meg belőlem a teológus – egy feltétellel. Ez a feltétel pedig az, hogy legyen képes megtörni a gyűlölet ördögi körét! Az emigráció feladata nem az izgatás, a gyűlöletkeltés az otthoni rendszerrel szemben. Ez esetben mennyivel lenne különb azoknál, akik ellene uszítanak? Az emigráció legyen objektív, tájékoztasson, teremtsen kultúrát, tagjai legyenek képesek demokratikus alapokon együttműködni. Egyébként csak fonákja lenne annak, amitől neki kellett menekülnie.

(3) A 80-as években a magyar politikai emigráció feladata, úgy gondolom, továbbra is kettős természetű. Egyrészt késznek kell lennie arra, hogy a napi politikai eseményekre reagáljon, pl. objektív és gyors tájékoztatással, szükség esetén tiltakozási akciók szervezésével stb. Másrészt hosszabb távon ki kell alakítania (meg kell őriznie) sajátos arculatát a felelős politikai gondolkodás területén, valamint kultúrateremtéssel, társadalomtudományi kutatásokkal stb. Konkrét feladatok megfogalmazására nem érzem magam illetékesnek, inkább két elvi szempontra szeretném felhívni a figyelmet.

A politikai emigráció egyik óriási előnye, hogy szabadon gondolkodhat, fejezheti ki véleményét és cselekedhet. Mind az otthoni, mind az országon kívül élő magyarság joggal várja el tehát tőle, hogy szabadságának megfelelően, kompromisszumok nélkül vállalja küldetését és csorbítatlanul közvetítse úgy kortársainak, mint a későbbi nemzedékeknek eszményeit, értékeit. Ez a hűség azonban nem jelenthet konzervativizmust, a régi idők visszasírását, hiszen akkor retrográd lenne. Az eszményeinkhez való hűség mindig korszerű, gondolkodásunk állandó átértékelését követeli meg (*metanoia*) a változó valóságnak megfelelően. Ennek kiemelését azért tartom fontosnak, mert – mint tanúi vagyunk – az emigrációban is nagy a kísértése a (közép-kelet-európai értelemben vett) „reálpolitikus” gondolkodásnak. A „reálpolitikus” emigránsok azonban éppen sajátos arculatukat, identitásukat veszítik el, tulajdonképpen visszatérhetnének Magyarországra, ott is folytathatnák tevékenységüket. Sem tájékoztatni, sem felelős politikai gondolkodást, kultúrát nem lehet csinálni, sem eszményeket és eszméket közvetíteni úgy, hogy a jobbos vagy balos urak érdekeit tartjuk sérthetetlennek, hogy félünk a határ túlsó vagy innenső oldaláról érkező kritikától. Az emigráció soraiban

sok a szellemileg és/vagy politikailag tevékeny keresztény. Vajon gondoltak-e ők arra, hogy azt az egyházpolitikát, amely ma példátlanul uralma alá hajtotta az egyházi vezetőket (és nem az egyházakat) Magyarországon, ők is segítettek megerősíteni, Nyugaton is elfogadhatóvá tenni azzal, hogy csak hézagos kritikát engedtek meg maguknak? Szóltak ugyan az állami mesterkedésekről, de – érinthetetlennek tartván az egyházi rangot – nem az egyházi vezetők túlzott engedékenységről. Az eredmény: az állam „politikai hasznosságra” irányuló egyházpolitikáját az egyházi tisztségviselőkön keresztül valósítja meg, tudván, hogy őket nem – vagy csak módjával – fogják Nyugaton is kipellen-gérezni.

Az előzőekhez kapcsolódik a második szempont is, amelynek az emigráció feladatainak meghatározásában jelentős szerepet kell kapnia, a belső demokratizmus. Az emigráció egyik fő feladatának tekinti, hogy – így vagy úgy – egy demokratikus Magyarorszáért küzdjön. De szemére vethetik-e a szovjet uralmi szférában lavírozni kénytelen magyar állami vezetésnek a demokrácia, a szabadságjogok hiányát, az emberi jogok megsértését azok az emigránsok, akik a maguk sorain belül sem tűrnek demokratizmust, nem engednek – legfeljebb fogcsikorgatva – új gondolatokat, „máskéntgondolkodókat” érvényre jutni? Hadd forduljak megint idegenben élő keresztény honfitársaimhoz! A keresztények (és közösségeik) egyik sajátja éppen az kellene hogy legyen, hogy mint „só”, „világosság”, „hegyre épült város” saját létükkel legyenek jel és kritika a társadalom számára. A világi hatalmasokkal szembeni követeléseiket elsősorban saját életükkel fogalmazzák meg: megszüntetik soraikon belül az előítéleteket, a fizikai vagy szellemi elnyomást, egyenrangúnak és szabadnak akarják egymást. Nem hangoskodásuk, hanem megélt „kontraszt-társadalmuk” (G. Lohfink) a világot formáló erő. Ha az egyházak és az egyháziak csak a politikai rendszerektől követelik az ember méltóságának megfelelő feltételek biztosítását (és ezt feltétlenül tenniük kell), de saját berkeikben ezeket nem képesek előteremteni, akkor hűtlenek lettek küldetésükhöz; csupán egy politikai csoportosulás lettek, nem egyház (kontraszt-társadalom) többé. Nem várom el a keresztény magyar emigránsoktól, hogy értékeljék át egyházképüket, törjék össze autoritásbálványaikat. Ez, tudom, sokuk erejét meghaladná! De kérhe-

tem-e őket, sőt, talán a magyar politikai emigrációt általában, hogy ha azonosulni nem tudnak is az új törekvések, gondolatok jelentős részével, legalább ne elnyomói legyenek ezeknek, ne ellenzői a maguk sorain belül jelentkező „máskéntgondolkodóknak”? Ha „a maguk sorain belül jelentkező máskéntgondolkodókat említek”, azért teszem, mert ezek feltétlenül közösséget akarnak vállalni velük. Ha ez a közösségvállalás fordítva nem is lehet igaz, legalább élni hagyják „nonkonformnak” tűnő utódaikat!

(4) A más kelet-európai, különösen közép-kelet-európai országok politikai vagy kulturális emigrációival való együttműködés szükségességét általában pozitívan ítélik meg emigrációs körökben, magam is ezen a véleményen vagyok. Pozitív kezdeményezések ellenére azonban, úgy gondolom, ez az együttműködés gyakorlatilag még gyerekcipőben jár. Nem tudnám megmondani ennek okát. Mégis az az érzésem, hogy ez kevésbé a magyar emigráció tartózkodásán, mint inkább a többiek vonakodásán múlik. Történelmi, nyelvi sajátosságaink is külön csoportba sorolnak minket. Azonkívül hiányzik egy jelentős fórum vagy intézmény, amely ezt az együttműködést szorgalmazná ill. koordinálná, nem is beszélve az anyagi korlátokról. Addig is, amíg a jobb feltételeket sikerül megteremteni, termékenyek lehetnek az egyéni kezdeményezések is, személyes kapcsolatok, fordítások publikálása stb.

(5) Nem vagyok politikai emigráns, mert nem akarom magam annak tekinteni. Először, mert nem emigráltam, hanem teológiai tanulmányaim folytatása céljából maradtam, – igaz, állami és egyházi engedély nélkül – Svájcban. Továbbra is az a tervem, hogy legkésőbb útlevelem lejárta előtt családommal együtt visszatérek Magyarországra. Másodszor a „politikaiak” kategóriájába sem sorolom magam, mert ez félreérthető. Inkább olyan induló teológusnak, aki egyházán és hazáján belül a krisztusi felszabadításnak – amelynek éppúgy van belső, lelki mint társadalmi vetülete – a szolgálatába szeretné állítani csekély képességeit. Ebben a szolgálatban pedig segítő kezet keresek, és tölem telhetően nyújtok mind azok között és felé, akik az ember belső, lelki felszabadítását tekintik céljuknak (egyház), mind azok között és felé, akik az ember társadalmi, szociális felszabadítását írták zászlajukra. *Az ember teljes felszabadításához mindkét dimenzió hozzátartozik.*

Babér és Tövis

ÜZENET REFORMEREKNEK

Kornai János: *Ellentmondások és dilemmák*. „Gyorsuló idő” sorozat Magvető Kiadó, Budapest, 1983. 315 old.

Kornai János híres könyve, *A hiány* 1980-ban jelent meg Budapesten. Azóta közreadott írásaiból kiderül, Kornait továbbra is élénken foglalkoztatják a hiánygazdaság jelenségei. Miközben vitapartnerei — és tegyük hozzá: saját igényessége — könyve egyes tételeinek újragondolására, módosítására készítették (Kornai János: „*Kemény*” és „*puha*” költségvetési korlát. *Gazdaság* 1982. 4. sz.), elméletét tovább építve, a hiányra vonatkozó tételeinek és a makroökonómiai növekedési elméletnek az összekapcsolására is kísérletet tett (Kornai János; *Növekedés, hiány és hatékonyság*. KJK, 1982., illetve Kornai János — Simonovits András: *Beruházás, hatékonyság és hiány: egy makronövekedési modell*. Szigma 1983. 3. sz.). Empirikus kutatásai során is elsősorban a hiányról és a hiány hatásairól írottakat próbálja ellenőrizni. (Kapitány Zsuzsa—Kornai János—Szabó Judit: *A hiány újratérmezése a magyar autópiacon*. *Közgazdasági Szemle* 1982. 3. sz., valamint Kornai János—Matits Ágnes: *A költségvetési korlát puhaságáról vállalati adatok alapján*. *Gazdaság* 1983. 4. sz.)

A „Gyorsuló idő” sorozatban megjelent kötetében Kornai nem ezeket a szűkebb szakmának szánt műveit adta közre. A sorozat jellegének megfelelően, hét olyan, korábban megjelent írását publikálja, amely a társadalomtudományok iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség számára is érthető, sőt élvezhető. Újból olvashatjuk *A hiány*-nak azt a két fejezetét — a paternalizmus fokozatairól, illetve a puha költségvetési korlátról —, amelyik valószínűleg a legnagyobb hatást gyakorolta a közönségre. Ezt a tanulmánykötetet persze nem — nem elsősorban — azoknak ajánljuk, akik így próbálják megtakarítani *A hiány* alapos elolvasására szánt időt. A két tanulmány módot ad a Kornaira jellemző fogalomrendszer áttekintésére, ami nagyban megkönnyíti a másik öt megértését is.

Miért adta közre újra és együtt ezeket a tőle megszokottnál lazább gondolatfűzéseket, esszéket Kornai? Elégge valószínű, hogy kísérletezett ezzel a számára is újszerűnek tűnő műfajjal. Újból nyomatékot adott ezekben az írásaiban is régi vonzódásának az interdiszciplináris kutatás és szemlélet iránt. Ám bármennyire is fontos, hogy közgazdák és lélekbuvárok együttműködjenek (*Közgazdaság és pszichológia*, 121–157. old.), hogy a komolyabb és érettebb orvostudomány módszereit és eredményeit figyelembe vegyék a közgazdák (*A nemzetek egészsége*, 262–303. old.), vagy hogy egy elhanyagolt műfaj, a tudományos esszé végre feltámadjon Magyarországon, aligha tévedünk ha úgy véljük, mégsem ez vezette ezt a sokat publikáló és nemzetközileg is elismert tudóst kötete összeállításakor. A mi olvasatunkban – és persze a műnek számtalan olvasata van – ez a kötet Kornai üzenete a reform-közgazdászoknak. Azoknak a magyar közgazdászoknak, akik – legutóbb 1978–79 után – a gazdaságirányítás továbbfejlesztését, vagy ahogy a radikálisabbak mondják, az 1968-as reform reformját készítették elő.

Kornai egyértelműen reformpárti: „A reform folyamata igen jelentős eredményeket hozott már eddig is, és újabb nekilendülése nagymértékben hozzájárulhat a gazdasági és társadalmi fejlődéshez.” (157. old.). Tudatában van a magyar kísérlet nemzetközi jelentőségének is: „Magyarország a szocializmus történelmének egyedülálló laboratóriuma, amelyre az egész világnak érdemes figyelnie.” (9. old.) Összevetve némely magyarországi reformer írásaival, Kornai tanulmányai azonban távolságtartóak, sőt peszsimisták. Talán azért, mert nem ugyanazoknak a folyamatoknak és intézkedéseknek tulajdonít fontosságot, mint kollegái.

A távolságtartás Kornainak a tudomány, nevezetesen a közgazdaságtudomány szerepéről vallott felfogásából is következik. A weberi hagyományt követve rámutat arra, hogy a kutató elsődleges feladata a leírás és az elemzés, az ellentmondások bemutatása: „Meg szoktuk különböztetni a pozitív és a normatív közgazdasági elemzést. Némi egyszerűsítéssel azt mondhatnánk: az előbbi azzal foglalkozik, hogy mi van, az utóbbi pedig azzal, hogy mi legyen. Meg kell vallanom, hogy amióta közgazdasági kutatással foglalkozom, újra és újra némi gyanakvást, sőt sokszor averziót érzek az egyes normatív közgazdasági elméletekkel szemben.” (292. old.)

A „naívan optimista” normatív közgazdasági elmélet kulcsszava az optimum (optimális döntés; a gazdaság, a piac optimális szerkezete stb.) Kornai nem hisz az ilyen állapotok vagy akciók létezésében, s abban sem, hogy az emberek ezek elérésére törekednének. Így azután nem bízik abban sem, hogy a szabályozórendszer folyamatos javíthatása által létrehozható a gazdaságnak olyan állapota, amely a többség vagy mindenki által a legjobbnak nevezhető. Nemcsak az általa oly fontosnak ítélt mellékhatások miatt ábránd az optimum. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy mindig létezik a szocialista gazdaságnak egy nem szabályozott szférája, ahol egy, a helyi megállapodásokon alapuló rendben zajlanak a folyamatok. És ez a helyi rend sokszor ellentétes a központi szabályozás, a tervezők szándékaival: „Elolvastam az újabb szabályozóváltoztatásokról és az árrendezésről készült előzetes terveket, majd pedig a tapasztalatokról összeállított utólagos jelentéseket. Az a vízió alakult ki bennem, mintha előbb egy gyár modern diszpécsertermébe léptem volna be, benne a különböző „szabályozók”: gombok, kapcsolók százai, műszerek és villogó jelzőlámpák. Ott sűrögnek-forognak a diszpécseresek, hol ezt a gombot nyomják be, hol azt a kart fordítják el. Utána pedig átmegyek az üzembe: lám talicskával tolják az anyagot, a művezető rekedtre ordítja magát. Igaz, folyik a termelés – de függetlenül attól, hogy az impozáns diszpécserteremben mikor melyik gombot nyomogatják. Nem csoda, hiszen nincs is összekapcsolva vezetékhálózattal a diszpécserterem és a műhely...” (165–166. old.)

A gazdasági reform tehát szükséges, de nem csodaszer; bármilyen radikális változtatás újabb gondok forrása. Más oldalról, de ugyanezt a logikát követve: a kedvező folyamatok sem mindig és kizárólag a reformintézkedések következményei. A környező szocialista országokénál jobb ellátási helyzet, a fogyasztási cikkek viszonylagos bősége és választéka például nem elsősorban az 1968-as reform következménye, hanem főként azzal magyarázható, hogy „a központi gazdaságpolitika igyekszik huszonöt év óta „életszínvonal-párti” lenni”. (209. old.).

A jobb ellátásnál maradva, a másik fő magyarázó tényező Kornai szerint „a nem-állami szféra működése” (210. old.). Ennek a szektornak, amit sokan második gazdaságnak neveznek, különösen nagy jelentőséget tulajdonít: „Ez a szféra a mai ma-

gyar gazdaság egyik beépített stabilizátora, amely aránylag kevésbé érzékeny az állami szektor lassulásaira-gyorsulásaira, a beruházások ciklikus hullámvására, a külkereskedelem és a nemzetközi fizetési pozíció változásaira. Mivel jelentős részben a lakosságon belüli formális és informális piaci kapcsolatokat, valamint háztartási önfogyasztást foglal magában, képes önmagát stabilizálni és szerényen, de folyamatosan növekedni — feltéve, hogy „békén hagyják”, adminisztratív úton nem korlátozzák indokolatlanul, vagy a jövőbe beavatkozások híreivel nem zavarják nyugalma.” (210. old.).

Míg ezek a folyamatok, ha lassan is, de folyamatosan egyre nagyobb jelentőséggel bírnak a magyar gazdaságban, addig a reform többször megtorpant, a hetvenes évek közepén pedig számos 1968-ban hozott intézkedést ellenintézkedésekkel visszavettek. Kornai mérsékelt optimizmusa „reform-ügyben” ezzel is magyarázható. Mint írja; „A reformnak, meghirdetett szándéka szerint ahhoz kellett volna vezetnie, hogy a termelővállalat vezetői sokkal inkább tanúsítsanak „piaci” mentalitást: vállalkoznak, kezdeményeznek, kereskednek. Ennek számos eleme meg is jelent, de eléggé következetlenül, nem utolsósorban a hiánygazdaság már említett hatása miatt. Nem tűnt el a „parancsolás-engedelmeskedés” viszonylat, hanem részben áttevődött az eladó-vevő kapcsolatába. Emellett maradt fölé-alárendeltségi reláció a gazdasági vezetés magasabb és alacsonyabb szintjei között, bár ennek tartalma is, formái is, „hangneme” is sokat változott.” (143–144. old.).

Nincsenek illúziói a nyolcvanas évek elejének reformhullámával kapcsolatban sem. Az ekkor hozott intézkedések jó része is pótcselekvés ebből a szempontból. Az 1980-as árszabályozási koncepcióról megállapítja: „...jogszabályokkal akarta elérni, hogy a termelő-eladó hagyjon fel természetes törekvésével, s a „költség plusz nyereség” elv helyett különböző kalkulációs elveket alkalmazzon. Az élet megmutatta, hogy a termelő-eladó természetes, magától értetődő törekvése keresztültörte magát a mesterkelt jogszabályokon” (168. old.). És a következmény: „...illuzórikussá válik a jövedelmezőség szerepe. Az eredetileg is mesterkelt rendszert újabb és újabb korrekciókkal és kivételekkel próbálják javítani — s ettől még mesterkéltébbé válik.” (Uo.)

Mi magyarázza a reformnak és a reform-retorikának a kü-

lönbségét, a reform-folyamat erőtlenségét, a határozatok végrehajtóinak gyakori tétovaságát? Kornai számos reformellenes erőre hívja fel a figyelmet: „...nehéz előrelépni, hiszen az igazi decentralizálás minden egyes lépése különböző csoportokat foszt meg eddigi befolyásuktól” (219. old.). Ezen belül: „...külön figyelmet érdemel az állami nagyvállalati vezetők magatartása. Ebben a körben különösen erősen érzékelhető az ambivalencia. Többségük viszolyog a központi gyámkodástól, igazi önállóságot szeretnének, beleértve nagyobb jogot az önálló exportra és importra, az árak és bérek megállapítására. Ingerli őket a „szabályozó-rendszer” bonyolultsága és örökös változtatgatása. Ugyanakkor jólesően veszik tudomásul, hogy az állam enged nyomásuknak, és kísérgíti őket pénzügyi kudarc esetén, és ennek a biztonságnak a kiváltságát nem szívesen veszítenék el.” (220. old.). Tovább folytatva a sort, Kornai rámutat arra, hogy „érdemes külön tényezőként is kezelni az ideológiai konzervatívizmus és ortodoxia által keltett húzódozást” (221. old.).

Ha ilyen felemás a vezető rétegek viszonya a reformhoz, akkor mi lendítheti előre a piaci szocializmus ügyét Magyarországon? Aligha tévedünk, ha ezt az energiát inkább a piac, ezen belül a vállalati és a munkapiac kiépülésében és továbbfejlesztésében érdekelt társadalmi csoportoktól várjuk. Ám, hogy ezzel kapcsolatban se legyenek illúzióink, Kornai — a „van” jegyében — figyelmeztet: „...a reform sorsa sokban függ attól, megindul-e ismét az életszínvonal általános emelkedése” (223. old.).

KOVÁCS T. JENŐ

A KONZERVATÍV TÖRTÉNETÍRÓ — MÉRLEGELI A DEMOKRÁCIÁT

Szekfű Gyula: *Forradalom után*. Hasonmás kiadás. Sajtó alá rend. Glatz Ferenc. — Történetírók tára. Gondolat, Budapest 1983. 243 old.

Az *igazi* forradalmak — 1918–1919 — után katasztrófáról, mélypontról, egy 1830 óta tartó hanyatlási folyamat szinte szük-

lönbségét, a reform-folyamat erőtlenségét, a határozatok végrehajtóinak gyakori tétovaságát? Kornai számos reformellenes erőre hívja fel a figyelmet: „...nehéz előrelépni, hiszen az igazi decentralizálás minden egyes lépése különböző csoportokat foszt meg eddigi befolyásuktól” (219. old.). Ezen belül: „...külön figyelmet érdemel az állami nagyvállalati vezetők magatartása. Ebben a körben különösen erősen érzékelhető az ambivalencia. Többségük viszolyog a központi gyámkodástól, igazi önállóságot szeretnének, beleértve nagyobb jogot az önálló exportra és importra, az árak és bérek megállapítására. Ingerli őket a „szabályozó-rendszer” bonyolultsága és örökös változtatgatása. Ugyanakkor jólesően veszik tudomásul, hogy az állam enged nyomásuknak, és kísérgíti őket pénzügyi kudarc esetén, és ennek a biztonságnak a kiváltságát nem szívesen veszítenék el.” (220. old.). Tovább folytatva a sort, Kornai rámutat arra, hogy „érdeemes külön tényezőként is kezelni az ideológiai konzervatívizmus és ortodoxia által keltett húzódozást” (221. old.).

Ha ilyen felemás a vezető rétegek viszonya a reformhoz, akkor mi lendítheti előre a piaci szocializmus ügyét Magyarországon? Aligha tévedünk, ha ezt az energiát inkább a piac, ezen belül a vállalati és a munkapiac kiépülésében és továbbfejlesztésében érdekelt társadalmi csoportoktól várjuk. Ám, hogy ezzel kapcsolatban se legyenek illúzióink, Kornai – a „van” jegyében – figyelmeztet: „...a reform sorsa sokban függ attól, megindul-e ismét az életszínvonal általános emelkedése” (223. old.).

KOVÁCS T. JENŐ

A KONZERVATÍV TÖRTÉNETÍRÓ – MÉRLEGELI A DEMOKRÁCIÁT

Szekfű Gyula: *Forradalom után*. Hasonmás kiadás. Sajtó alá rend. Glatz Ferenc. – Történetírók tára. Gondolat, Budapest 1983. 243 old.

Az *igazi* forradalmak – 1918–1919 – után katasztrófáról, mélypontról, egy 1830 óta tartó hanyatlási folyamat szinte szük-

ségszerű végeredményéről értekezett a kiváló történész, Szekfű Gyula. Akkor, 1920-ban, *Három Nemzedék* című könyvében a konzervatív eszméket, konkrétan az agrárizmus, az antiszemitizmus, a politikai katolicizmus áramlatait emelte ki, mint amelyek már a múlt században megszülettek ugyan, de hatásosak a „romboló” liberalizmus mákonya folytán nem lehettek, s most, 1920-ban az ellenforradalommal jött el érvényesítésük ideje. Akkori könyvében Szekfű az ellenforradalmi rendszer ideológiai alapvetését végezte el, s ismeretesen a két világháború közötti korszaknak nemcsak vezető történésze, hanem vezető ideológusa is lett. Publicisztikai cikkeivel, folyóiratszerkesztéssel, aktualizáló „történetpolitikai” írásokkal szolgálta az ellenforradalmi Magyarországot. A kép teljességéhez tartozik, hogy a hitleri fasizmustól és hazai utánzóitól elhatárolta magát, Sztálingrád után pedig eszmei értelemben immár az ellenforradalmi Magyarország süllyedő hajóját is elhagyta.

Magyarország 1945-ben szörnyű nemzeti katasztrófa után kereste az új élet lehetőségét. A háborús vereség, a harcok áldozatai, az elhurcolt és elpusztított zsidóság emléke terhelte a nemzet lelkiismeretét. Az ország egy része romokban hevert, az államapparátus szétesett. A történetíró most, negyedszázaddal később, *forradalomról*, forradalom utáni helyzetről beszélt, pedig az átalakulás egyik legfontosabb jellemzőjének éppen azt tekinthetjük, hogy nem volt forradalmi jellegű. Magyarország nem saját erejéből, forradalmi úton, hanem az antifasiszta koalíció győzelme, konkrétan e térségben a Vörös Hadsereg diadala folytán kezdhetett 1945-ben új politikai megoldások kereséséhez.

E megoldások közül a demokratikus alternatíva sem hiányzott.

Lehetséges volt egy demokratikus alternatíva? Álláspontom szerint: *igen*. Szekfű azonban, e könyvével, erre a kérdésre határozott *nemmel* válaszol. Szerinte – s ezt már könyve bevezetője határozottan leszögezi – most sem lehet, mert most már késő a demokratizálódás útjára lépni: „amit 100 esztendőn át nem tudunk, s vezető osztályunk nem is akart megvalósítani, annak ideje végképp elmúlt és vissza nem hozható többé. Történelmünkben nem egy olyan korszak hiányzik vagy csak csökevényeiben van meg, amely Európa nyugatibb, boldogabb tájain nagy munkálója és elősegítője volt a nemzetek haladásának. Attól tartok, ki kell

majd mondanom, hogy a nyugati mintájú demokráciának korszaka is ilyen” (8. old.).

Miért késő? próbálja Szekfű e röpiratában válaszát megindokolni. Miért? tünődik el a kérdésen a mai olvasó is. Próféta lett volna Szekfű? Vagy csak ügyes karrierista, aki 1947 nyarán, moszkvai követként, többet tudott a kortársaknál, s jó-rossz kedvvel megint igazodott?

E sorok írója a *Forradalom után* megjelenése táján még gyermeki ésszel éppen csak szemlélte a világot, így csupán mai olvasatát próbálja majd – minden ízetlen *ad hominem* szempont felvetése nélkül – indokolni, amikor megállapítja: Szekfű nem tudta meggyőzően bizonyítani álláspontját. (Ugyanakkor zárójelbe is teszi a későbbi, esetleg Szekfű mellett újabb érveket szolgáltató érveket, hiszen Szekfű is csak az 1947 előtti időszak alapján bizonyíthatott.)

Szekfű Gyula történeti, belpolitikai és külpolitikai érveket sorakoztat egymás mellé, hogy a magyar demokrácia lehetetlenségét bizonyítsa.

Történeti szemléjében először is megállapítja, hogy a demokratikus hagyományok keresésében egészen a magyar centralisták (Eötvös, Szalay, Trefort) köréig, a reformkorig kell visszamennünk, s e nézetek pedig immár évszázada a feledésbe merültek. – Valójában elég lett volna a korabeli szociáldemokrata programátolvasása vagy Erdei Ferenc munkásságának ismerete ahhoz, hogy tudomásul vegye: mennyire eleven a centralisták demokratikus közigazgatási elképzelése! A demokratikus hagyományokat nemcsak e kérdéskör vonatkozásában, hanem általánosságban véve szemügyre, talán nem túlzás, ha annyit megállapítunk: Szekfű állításával ellentétben volt a demokratikus tradícióknak is történeti folytonossága. Szekfű már a reformkori liberális nemesiségnek a *gyakorlati* továbblépés érdekében vállalt kompromisszumait, tévesen, azok állítólagos *elvi* korlátaiból eredezteti, s így olyan távolságot teremt a „következetes” centralisták és a saját koruk foglyaként méltatott Kossuthék között, amely a valóságban így sohasem létezett. Szekfű a demokrácia hazai megalapozatlanságának tézisét erősítendő hallgat a dualizmuskori ellenzéki függetlenségi párt demokratikus törekvéseiről éppúgy, mint a kormányzó szabadelvű párt valóban szabadelvű jeleseiről, vagy a polgári házasság érdemi reformjáról, a munkásmozgalom

demokratikus követeléseiről, a századelő irodalmi megújulásáról, a közelmúlt demokratikus ellenzéki politikusairól (Rassay Károly, Rupert Rezső, az oktobrista emigráció és itthoni híveik stb.) vagy a népi írók balszárnyának földosztást követelő társadalmi radikalizmusáról, illetve a fasizmus- és/vagy németellenesség révén a progresszió irányába fejlődőekről (Bajcsy–Zsilinszky Endre) és így tovább. Persze hogy nem volt uralkodó a demokrácia a korábbi évtizedekben, de Szekfű e valóban torz fejlődés magyarázatakor sem a függetlenség hiányát, sem a nemzetiségi kérdést (mindkettőnek döntő szerepe volt az 1918-ig lejátszódó politikai folyamatokban) nem említi, s történetírótól szokatlan módon a társadalmi szerkezet elemzésével sem foglalkozik. A fejlődés feletti kritikája kizárólag *morális*, pontosabban kultúrkritikai-antropológiai jellegű: a romlott középosztály, annak a zsidóság rovására éledő bírvágya és szellemi eltompulása vezetett a katasztrófához. Az ostor a „középosztályon” csattan, keményen és teljes joggal – ám a *hatalmi* szerkezetnek még publicisztikai szintű elemzése is hiányzik.

Nehezíti a röpirat értelmezését, hogy az első részét képező, 1943 végén írott cikksorozat, a „Valahol utat tévesztettünk” más koncepciót képvisel, mint az 1947-ben írott második, érdemi rész. A cikksorozat ugyanis még a centralisták tervezgette nyugati típusú demokráciát ajánlgatja az olvasóknak. E *Magyar Nemzet*-ben publikált írások megítélésem szerint valójában Szekfű reflexióit tartalmazzák az 1943 nyári szárszói konferencia „harmadik utas”, sőt ott legálisan is jelentkező „második utas” háború utáni elképzeléseire. Szekfű velük szemben és ekkor még az első út, a nyugati típusú fejlődés képviselője.

Nem így a munka 1947-ben írott részében, amely, mint láttuk, a középosztály bírálatával konkretizálja a „Valahol utat tévesztettünk” még teljesen absztrakt kritikáját.

Ha a „középosztály” ilyen volt, milyenek voltak a felüllévők? Nos, Bethlen István csak pozitív minősítést kap, a hanyatlás kifejezetten Gömbös Gyula miniszterelnökségével kezdődik – csak éppen nem tudjuk meg, hogy miért. Horthy politikája miatt csak azért kap rosszalló említést – ugyanazért kétszer is – mert „megakadályozta a szent István koronájával megkoronázott király visszatérését” (205. old., tehát legitimista alapról bírálja most is), egyébként csak személyi képességeit nem tartja megfelelőnek.

A morális kritika erejét tovább gyengíti, hogy a szerző, a ellenforradalmi rendszer egyik megalapozója, önkritikára egyáltalán nem vállalkozik, sőt avval büszkélkedik, hogy ő a demokratikus fejlődés lehetetlenségét már 1920-ban felvázolta! Ha eltekintünk is Szekfű korábbi szerepvállalásaitól és nézeteitől, feltesszük, hogy van olvasója, akinek a szerző neve semmit nem mond, nos ez az elfogulatlan olvasó akkor is kénytelen lesz megállapítani, hogy rangos huszadik századi értekező prózában páratlan az a személyes magabiztosság, amely kételyek nélkül állapítja meg a nemzet kórjeleit és gyógy módját. A szerző hogyan tett szert arra a kívülállásra, felülemelkedésre, amely látásmódját ilyen élessé, felismeréseit lehetségessé teszi? — merül fel az olvasóban a kérdés. Élesebben láthat egy külföldi, egy tudós — de az elit tagjai sem szokták egyöntetűen megítélni a helyzetet. A röpirat érvelése pedig — kevéssé színvonalasan — a tájékozatlan, előítéletes, balga középosztály és a mindezekben túlemelkedő tájékozott, előítéletmentes, józan érvelő ellentétére épít. Mintha nem írt volna akkoriban színvonalas helyzetelemzést egy Lukács György, egy Csécsy Imre, egy Bibó István! Velük még burkolt polémiát sem folytat Szekfű, csak a — persze valóban létező és ostromozásra érdemes — előítéleteseket és tudatlanokat ostromozza.

Belpolitikai jellegű érvei szerint a „nyugati típusú” demokrácia csak a reakció malmára hajtaná a vizet. Hiszen a lakosság jó része fasiszta eszmékkel fertőzött, s a régi korok emberei a sajtó és gyülekezési szabadság kihasználásával restaurációt hajtának végre. Ennek bizonyítása érdekében a moszkvai nagykövet az őt küldő kormány denunciálására vállalkozott, amikor azt írta: „a kormányelnök és környezete a békekötés közeledtével a megszállásnak akkor esedékes megszüntetésével foglalkozott s eszközökön törte a fejét, melyek segítségével a szovjetsereg kivonulása után a szovjetbarát irányzatot megszüntetheti, ami tekintve a forradalom szovjetbarát és munkásirányát, valamiféle restauráció előkészítésével volt egyértelmű” (176. old.). Vajon a moszkvai követ nem látta volna, hogy a békeszerződés a belpolitikai feltételrendszeren nem fog változtatni?

Az új kormánynak Szekfű egyenesen azt a tanácsot adta, hogy mivel a „napi sajtó... a demokrácia feladatait nagyon kevéssé segíti elő”, vegye csak tudomásul, hogy „megvan a lehetősége a sajtó ellenőrzésére”, hiszen „mint a nyomdapapiros elosztója,

szinte korlátlan hatalommal rendelkezik” (196. old.). – Valójában az új magyar államiság kiépülő jogrendjébe elve beépítette azokat a politikai garanciákat, amelyeket a szövetségesek a faszizmus feléledésének a meggátlására írtak elő. Hogy a lakosság jó része éretlen volt-e a demokráciára, a demokrácia igenlése szempontjából akadémikus kérdés: úszni csak a vízben lehet megtanulni.

A *Forradalom után* legsúlyosabbnak szánt demokráciaellenes érvei kétségkívül *külpolitikai* jellegűek. Szekfű argumentációja e téren mégis bágyadt, s valószínűleg nem is őszinte. Hiszen a nyugati demokráciákon a szép demokratikus elvek teljes megvalósulását kéri számon, s persze őket elmarasztalja, míg a Szovjetunió alkotmányát, elvi felépítését ismerteti s deklarálja, hogy a szovjet állam „tisztá és tisztakezű elvben és gyakorlatban, amit kevés demokratikus országról lehet elmondani” (141. old.). Még az ottani sorbanállást is „erkölcsösebbnek” tartja, mint a kapitalista bőség mégiscsak egyenlőtlen elosztását. Sztálin hadvezetését, kül- és belpolitikáját idealizálja. Őszintén gondolta? Talán freudi elfogalmazásnak tekinthető ez a mondata: „nagy regényírók és kitűnő színészek hozzák közel a szovjet néphez Rettenetes Iván és mások alakját” (155. old.). Legyen elég még egy idézet e témakörből, kommentár nélkül: „talán marxista honfitársainkat is érdekelheti az az emberi méltóságra és szeretetre való növekvő törekvés, mely Lenin és Sztálin alkotásaiban mindinkább megfigyelhető” (127. old.). Legsúlyosabbnak szánt érvét, azt, hogy a Szovjetunió polgári értelemben vett demokratikus szomszédot biztonsági okokból nem fog megtűrni, elég Finnország említésével megkérdőjeleznünk.

A demokrácia felett, ahol létrejött, eljárt az idő, s az csak válásokat termel, Magyarországon pedig, ahol a „nemzeti bűnök” folytán létre sem jött, „lehetetlenség... Szalay–Eötvösök demokráciáját elővarázsolni” – összegzi konzervatív, pesszimisztikus álláspontját röpirata végén Szekfű (201. old.). „Az ország egész lakosságának életszínvonalát emelve, az egyéni szabadság korlátozásai bizonyára nem kerülhetők el” (202. old.). Tehát: nem lesz itt szabadság, de lesz legalább egyenlőség.

Szekfű – bár koncepciója eléggé nehezen hámozható ki – nem akarja szőröstül-bőröstül elfogadni a „keleti” (szovjet) típusú fejlődést. Az eddigi konzervatív magyar uralmi rendszereknek

számos eleme — éppen konzervativizmusuk miatt — nem annyira megsemmisítésre, mint adaptációra vár: úgy tűnik, azt reméli, hogy a teljes szervilitás árán egyes konzervatív értékek — az ország keresztény jellege, bizonyos kulturális hagyományok — átmenthetőek lesznek. Konzervatív ország ez, nem kell ide kulturális tisztogatás — bizonykodik Szekfű.

A röpiratnak nemcsak a szerkezete ellentmondásos. Megfogalmazásai néha értelmileg kuszák. Mondatai csikorognak, sőt gyakran elemi nyelvhelyességi szempontok ellen vétének. A nagy történész e gyengécske munkája — egészsége, kora vagy helyzete következtében? — a szellemi hanyatlás jeleit mutatja.

Tünődhetünk, hogy miért került e *politikai* röpirat, Szekfű Gyula páratlan életművének egyik feledésre méltó darabja most újra *történetírói* produktumként — ti. a *Történetírók tára* nem különösebben rangos sorozatában — kiadásra. A fakszimile kiadást „sajtó alá rendező” (ugyan mit kellett egy fakszimile kiadásnak sajtó alá rendezni?) Glatz Ferenc bevezetője nem vállalkozik ennek indoklására, hanem sokat mesél a „szorgalmas”, „derék polgár” történetíróról. — Nos, Szekfű valóban szorgalmas, vallásos és polgári érzületű volt, ám a cserkész szemmel is példás életű történetíró valóságos problémafelvetéseiről és konkrétan erről a munkáról Glatznak nem sok mondanivalója van. Feltételezhetjük csupán a kiadás indítékait: az élesztgetett Szekfű-reneszánsz háttérében ott rejlik, hogy a hivatalos történetírás mind nyilvántabban vállalja konzervativizmusát, továbbá, hogy a mai olvasónak Szekfűvel alternatívát kívánnak nyújtani mondjuk egy Bibó vagy egy Jászi ellenében. Csakhogy ez nem fog sikerülni: ehhez Szekfű mai szemmel már kevésbé színvonalas és túlságosan is konzervatív.

Egy újrakiadás sohasem lehet káros: okulhat a mai olvasó, hogy a magát józannak láttató pesszimizmus hogyan vezethet a múltat és jelent vizsgáló látókör beszűküléséhez és végső soron a jövő perspektíváinak torzításához.

INCENZUS

ÚTKERESÉS VAGY TÉVELYGÉS?

Berend T. Iván: *Gazdasági útkeresés 1956–1965*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983.

Berend T. Iván akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár, az MSZMP KB mellett működő közgazdasági munkaközösség tagja, a Magyar Tudományos Akadémia osztályelnöke, a Békevilágtnács elnökségének tagja stb., akit a jólétesült körök az utóbbi években többször is kulturminiszterként vettek kombinációba, láthatólag a sors kegyeltje. Kutatói kíváncsiságát, mint maga írja (10. old.), immáron harmadszor is úgy elégíthette ki, hogy – nyilván a kiszámíthatatlan és vak szerencse révén – elsőként (vagy az elsők között) olvashatta, sőt mi több, használhatta fel publikációban az eddig hozzáférhetetlen irattári anyagokat. Már nem először kamatoztat olyan lehetőségeket, mint a gyümölcsösbe beszabadult dézsmáló: a hosszas előmunkálatok utáni szisztematikus betakarítás, szüretelés helyett csak leszakította a kezeügyébe kerülő érett gyümölcsöket, s az aprómunkát hátrahagyta másoknak. A piacon végülis elsőnek jelent meg, s gondoskodott arról is, hogy a jó adjusztálás segítse a termék fogyaszthatóságát.

Most ráadásul egy olyan közelmúltbeli korszak rejtelseit vizsgálta, melynek okmányaiába még az angolszász országok meglehetősen liberális levéltári szabályai sem engednének betekintést. A lapalji forrásmegjelöléseknél egymást követik a politikai, a gazdaságpolitikai bizottsági előterjesztésekre, az (MSZMP) Állampolitikai Bizottság anyagaira, s más, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Archivumában őrzött iratokra történő hivatkozások. Más kérdés, hogy a levéltári forrásokból vett idézetek jelentős része keveset mond, a PB, GB stb. előterjesztések, megállapítások részleteinek közlése többnyire a szerző esetleg ökonomikusabb fogalmazását helyettesíti, s csak ritkán növeli a könyv érdekességét.

Berend, miként az elmúlt 40 évről szóló más munkáiban, ezúttal is a szokásosnál reálisabban mutat be számos „kényes” témát. Most a hazai történetírásban elsőként ír tisztességes hangvétellel az 1956. évi munkástanácsokról (49–61. old.); irodalmi művek, filmek után ő is kimondja végre, hogy az 1958 végén elkezdett

kollektivizálás során: „A fizikai erőszak, a közvetlen vagy közvetett nyomás is érvényesült” (262. old.). Derék dolog, hogy úgy fogalmazta meg az 1956-ot követő évtizedről szóló, több mint 400 oldalas könyvét, hogy egyszer sem (illetve csak másokat idézve) írta le az ellenforradalom szót. A szerző nyilván büszke a passzív rezisztencia eme teljesítményére, miként arra is, hogy a párt első titkárának többször is hangoztatott véleményével szemben (miszerint magyar modell nincs, helytelen erről beszélni), ő másként gondolkodik, s egyenesen az alcímbe emelte: könyve „A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez” ad ismeretanyagot.

A könyv élén álló két mottó egyike, az Eötvös Józseftől származó, nem csak azért frappáns, mert világosan kimondja, hogy reformok csak úgy valósíthatók meg, ha „látszó mérsékellettel” a fennálló rend „épségben tartásáról” szólnak, de emellett oly javaslatokat tűznek ki, melyek azzal egyenesen ellentétben állnak”, hanem azért is mert Berendnek – munkássága során nem először – olyan „klasszikus” idézetet sikerült találnia, amely ahelyett, hogy mondanivalóját erősítené, annak éppen az ellenkezőjét állítja.

A könyv azt kívánja bizonyítani, hogy bár 1957 közepén, az addigra már sok kompromisszummal megterhelt gazdasági reformtervet a politikai vezetés fiókba tette, mégis, ennek ellenére 1957-től folyamatos fejlődés vezetett az 1966-ban elfogadott reformelképzeléshez. A két időpont közti változásokat e cél érdekében Berend szintén reformnak tünteti fel. A valódi, az eötvösi értelemben vett reformot azzal különbözteti meg a politikai okokból általa reformnak nyilvánított, éppen ellentétes irányú változtatásoktól, hogy az előbbieket radikálisnak (vö. 62., illetve a 448. old. fejezetcíme), az utóbbiakat viszont részleges, korrekciós, mérsékelt reformfolyamatnak (vö. pl. 12., 448. old.) nevezi. A szerzőnek az a törekvése, hogy egy 1956. november 4-ével kezdődő és napjainkig érvényes, csak hullámhegyekkel és völgyekkel tarkított reformfolyamatot konstruáljon, nem egyszerűen a mű komoly tévedése sok erényével szemben, mint azt pl. Révész Gábor írta recenziójában, a *Közgazdasági Szemle*-ben (1984. 4. szám), hanem az erényeket elhomályosító torzítás.

Berendre és munkájára ezért Eötvösnek egy másik megállapítása illik: „Kitűnő elmék – ámbár soha nem a legkitűnőbbek,

mert ezek a tudományt mindig csak magáért művelték – tehetségeiket nem csak gyakorolni, de fitogtatni szeretik, főképp a tudományos kifejlődés későbbi szakaszaiban találjuk ezt, midőn a tudomány keresetmóddá válván nem csak hivattatásból, de mint életmód választatik, s így nincs mit bámulnunk, ha... azon fáradsnak, hogy oly állításokat, melyeknek hamisságát a józan ész első tekintetre belátja, tudományosan bebizonyítva a közfigyelmet magokra vonják. Az állás, mely ily embereket a tudományos világban illeti, ugyanaz, melyben a kötéljárók, bajazzók és tagfica-mítók a magasabb színészethez állnak.” (Eötvös József: *Vallomások és gondolatok*. Magyar Helikon, Budapest, 1977. 413. old.)

Berend véleménye a „reformfolyamatról” oly állítás, melynek hamissága valóban nyilvánvaló, hiszen az ötvenes évek végén, a hatvanas évek első felében az ország vezetése nemhogy reformot nem készített elő, de kimondottan a „rég” mechanizmus erősítésén fáradozott, s minden gazdaságpolitikai, irányítással kapcsolatos döntését ennek jegyében hozta. Berend is részletesen taglalja azokat a „hivatalos hely” álláspontját tükröző írásokat, amelyek az 1957. évi reformelképzeléseket revizionistának, jobb esetben tévesnek, elutasítandónak minősítették (91–107. old.) Igaz, a pragmatizmus, amelyre a Kádár Jánostól idézett második mottó is utal, sokban befolyásolta a gyakorlatot, de a mezőgazdasági kollektivizálás, a korszak szárnyaló vágyakra és nem a lehetőségekre építő tervei, a vállalatok 1962–1964. évi összevonása inkább az e mottóval ellentétes elképzelés érvényesülését jelzik, vagyis azt, hogy a korszakban a gyakorlatot az „elmélet”, a dogmák határozták meg, s nem fordítva.

Már a könyv címe is hamis állítást takar, ti. a vezetés, miután 1957-ben elvetette a reform-terveket, nem kereste az utat, hanem úgy vélte, hogy biztosan ismeri, s csak miután a második ötéves terv teljesíthetlensége, az 1964. évi kínos gazdasági helyzet világossá tette az eltévelyedést, akkor kezdett tapogatózni a korábban félretetthez hasonló reform felé.

Nemigen bizonyítható, hogy a hatvanas évek közepén a korábbi „tíz év bármilyen részleges és mérsékelt reformfolyamata... kedvezőbb feltételeket teremtett a továbbhaladáshoz” – mint azt Berend írja könyve 448. oldalán. Mennyiben igazolható ez az állítás a tíz év két legnagyobb méretű szervezése, a tsz-esítés és az iparvállalati összevonások alapján? Igaz, a kollektivizálást Berend

sem tekinti egyértelműen a „reformfolyamat” részének, de az ipari átszervezésről már egyenesen azt írja, hogy e nélkül „talán nem is kerülhetett volna sor a vállalati önállóság elvére épülő reformra” (156. old.). Hogy minek alapján véli ezt, nem tudjuk meg. Anélkül, hogy túlértékelnénk a politikai, intézményi mechanizmuson belül a vállalatszervezet jelentőségét, biztosan állíthatjuk: a nyolcvanas évek elején elég elképesztő ötlet a mestersegesen összeeszkábált vállalatszörnyetegek megteremtését „objektíve” a reformfolyamat részének, sőt előmozdítójának tekinteni. Berend persze azzal enyhíti állítását, hogy miután leírja az átszervezés lényegi eredménytelenségét, így fogalmaz: „Az ipari átszervezés tehát közvetlen eredménytelenségei (sic!) ellenére is fontos láncszemként illeszkedik a gazdasági reformfolyamatok hazai láncába” (156. old.). Úgy véli, hogy összességében minden ellenkező irányba megtett lépés (mint az erőszakos „hagyományos” tsz-esítés, a vállalati összevonások, a tervutasítás eszközök toldozgatása-foldozgatása), a sikertelenség révén előjátéka a reformnak, ha ellentmondásosan is. Így sikerül összekovácsolni a „reformfolyamat hazai láncának láncszemeit”, s éppen ez az eljárás az, ami miatt olyan jól illik e könyvre az idézett eötvösi jellemzés.

A „természetelleni erőfeszítés” végeredményben arra irányul, hogy az olvasóval elhitesse: a hetvenes-nyolcvanas évekből ismert kádárizmus 1956 vége óta lényegében folyamatos; igaz jócskán akadtak hibák, baklövések a tárgyalt időszakban, de azért a „szocialista gazdaság magyarországi modellje” ezek révén is épült. Ebben az apologéta szemléletben a munkástanácsok felszámolása, az 1957-es reformtervek félredobása is egy egységes folyamat részévé olvad, s így a „jó” felé tartó hosszú menetelés elemeként már „eladhatóak” a hatvanas évek első felét jellemző gazdaságpolitikai tévelygések is.

A gazdasági „útkeresés” krónikájának publikálásához nemcsak a lojális kerettörténetet kellett kitalálni, hanem szükség volt stilisztikai eszközökre is. Berend a tényekről többnyire nem úgy ír, hogy ez meg ez történt, hanem így: megkockáztatható..., úgyszólván..., szinte bizonyos... stb., hogy ti. így volt. Jól jellemzi ezt az egyszerű tényközlést kerülő módszert az 1958. végi agrárpolitikai változás leírása. Nem azt olvashatjuk, hogy – miként az történt – 1958 végén félredobták az addig hirde-

tett elveket és az ellenkező ígéretek dacára a gyors, erőszakos
tíz-esítés vette kezdetét, hanem azt: „Korántsem beszélhetünk
arról, hogy az MSZMP 1956–1957 fordulóján kialakított...
agrárpolitikája a következő időszakban változatlanul került volna
megvalósításra, sőt... erőteljes korrekcióra került sor” (249. old.).
Néhány oldallal később (264. old.) egy Kádár idézetből aztán
kitűnik, hogy maga az első titkár úgy látta 1962-ben: 1958-ban
nem korrekció történt, hanem korábban „teljesen más volt” a
program.

A „reformfolyamat” kitalálása mellett a könyv másik nagy
kötéljárókra, bajazzókra jellemző mutatványa az agrárpolitiká-
ról szóló részek mondanivalója. Berend azt kísérli meg elhíttetni,
hogy Magyarországon elsőként a világon sikerült megvaló-
sítani a szocializmus nagy agrárálmát, az úgynevezett kettős cél
egyidejű megvalósítását, a magángazdálkodás radikális felszámó-
lását és ugyanakkor a hozamok, a mezőgazdasági termelés javí-
tását (276. old.). E nemes cél érdekében a hatvanas évek első
felének látványosan agrárellenes politikáját nem az 1957–1958-
assal veti össze, hanem az előző évtized első felével, és így mu-
tatja ki a kedvező változást. Itt is tulajdonképpen az a szándéka,
hogy bizonyítsa: a magyar mezőgazdasági modell, ha törésekkel
is, de 1956 novembere óta folyamatosan épült.

Talán mert az egyéb területeknél kevésbé ismeri a mezőgaz-
daság valós viszonyait, már el is hiszi saját koncepcióját, sőt feje-
zetcímbe emeli: „Az agrárpolitika változatlan eleme: az agrárfej-
lődés preferenciája” (271. old.). Ha persze úgy értjük az „agrár-
fejlődést”, hogy a vezetés a lehető legnagyobb termelést kívánta
biztosítani, akkor valóban beszélhetünk folyamatosságról, de
nemcsak 1956-tól, hanem akár 1949-től is. Másként azonban
nem!

Berend itt egyszerűen figyelmen kívül hagyja a tényeket. Az
„agrárfejlődés preferenciája” a szó igazi értelmében soha nem
vált programmá. A mezőgazdaság mindig többel járult hozzá a
nemzeti jövedelemhez, mint amennyit a központilag elosztott
forrásokból visszakapott, de a hatvanas évek első felében ezek az
arányok – mondhatni – botrányosak voltak. Nem ismeri Berend
azokat a publikus statisztikákat, amelyekből világosan kitűnik,
hogy a kollektivizálás idején a mezőgazdasági beruházások része-
sedése az összes beruházásból az ötvenes évek elejének tragikus

szintjéhez állt közel? Nem ismeri az 1960–1964 közötti évek adatait, amelyek egyértelműen bizonyítják, hogy a kollektívizálás milyen termeléses csökkenéssel járt, hogy a tsz-ek hozama ezekben az években olyan silány volt, hogy a háztáji nélkül el látási katasztrófa következett volna be? Nem tudja Berend István professzor, hogy az 1961–1965 közötti második ötéves terv több mint 20 százalékosra előirányzott agrárnövekedés helyett csak a statisztika eszközeivel sikerült kb. 10 százalékos növekedést varázsolni? De ha nem ismeri az adatokat, akkor nem emlékeznie kellene a korszakra, hiszen már felnőtt fejjel, szociológus gazdaságtörténészként élte meg!

Persze mutatóványként az is elismerést érdemel, ha valaki a tényekkel szemben igyekszik egy tételt bizonyítani! Igaz, ehhez a faktumok sajátos kezelésére van szükség. Berend az 1959–1961-es adatokkal igyekszik bizonyítani tételét, a „kettős feladat” sikeres megoldását, s úgy tesz, mintha nem tudná: az öszi vetés miatt a mezőgazdaságban az éves terméseredmények az előző évi munkát is minősítik, tehát 1959-ben, amikor a kollektívizálás még egyébként is csak részleges volt, a magángazdaságok 1958. évi, még optimista vetése kamatozott, s a tsz-esítés következményei 1960–1961-től jelentkeztek, s ezek az évek csak kezdetei a visszaesésnek (vö. 276. old.).

Az állatállomány katasztrofális csökkenésének elleplezésére még megfelelő eszköz az adatsorok megkurtítása, az, hogy nem mondjuk 1965-ig, hanem csak 1961-ig adja meg a szarvasmarhák és sertések számát (277. old.), hisz 1961-ben az állatok nagyobb része még nem került a tsz-ekbe. De a növénytermesztés hozamairól már csonka idősorokat sem lát ajánlatosnak közölni. Kénytelen a szovjet statisztika jól bevált módszerével élni, s a nettó, de különösen a bruttó össztermelés mindent elleplező számait segítségül hívni.

Állapítsuk meg nyomatékka: a hatvanas évek első felében csak nyomai voltak a későbbi sikeres mezőgazdaságnak, a piacra is termelő háztájinak, a vállalatszerűen működő, jól, szakértelemmel vezetett tsz-eknek. A magyar mezőgazdaság még az évtized második felében sem az volt, mint ami a hetvenes években lett, még akkor is csak lábadozott az ötvenes évek közepéig kapott, majd 1959–1964-ben megismételt csapásokból.

Szembeötlő, hogy Berend ezúttal, miként újabb munkáiban

többször, a „szélesebb” olvasóközönséghez szól, s ezért igyekeznek könnyedén, olvasmányosan fogalmazni. Ez a „laza” stílus azonban olykor nyilvánvalóan a felületesség, a gyors munka következménye, máskor meg a kategorikus ténymegállapítás elkerülését szolgálja. Végülis eldönthetetlen, hogy a „fő koncepció”, az „oldott stílus”, a nézetek kidolgozatlansága, vagy épp elleplezése áll-e az olyan zavaros megfogalmazások mögött, mint: „...a gyökeres reformokat csakis fokozatosan lehet elfogadtatni és megvalósítani” (49. old.); vagy: „...a különböző szintű politikai vezetés legnagyobb tömegében úgyszólván általános érvennyel élő szocializmuskép...” (93. old.) stb. Egyértelműen csak a stilbravúr javára írhatóak viszont az olyan megállapítások, mint: „a hidegháború felengedett” (411. old.), vagy: „Az adatok egyértelműen bizonyítják, hogy nem valamiféle túlzott habzsolás vette kezdetét” (203. old.) stb.

Berend könyvének számos részlete, az 1957. évi reformtervekkel, az iparosítással foglalkozó fejezetek, az életszínvonalpolitikát tárgyaló rész egyes megállapításai reális képet festenek, jól hasznosíthatóak s az eddigi publikációkhoz képest számos új elemet is tartalmaznak. Ettől azonban a fő mondanivaló nem válik igazzá, s a tagfigamító mutatvány sem művészetté.

ADA* PÁL

ÉS MI MOST HOL VAGYUNK?

Csengey Dénes: „...és mi most itt vagyunk?” Magvető Kiadó, Budapest, 1983. 203 old.

Csengey Dénes könyvének címe — amely persze idézet, egy Cseh Tamás—Bereményi Géza-dal szövegéből — kérdez ez az ismertetés, és nemcsak a címe. Csengey a népszerű (?) Cseh—Bereményi szerzőpáros művészi útjáról, sikerük „titkáról” írt tanulmányt. Könyve a Magvető Kiadónál jelent meg, a „Gyorsuló idő” sorozat darabjaira megtévesztésig hasonló küllemmel, de a sorozaton kívül. Tegyük hozzá: olcsón, 11 forintért volt kapható, amíg adták. Aztán elfogyott. A sikere, úgy hírlik, nagy.

A könyv sikerének a „titka” azokban a fejtegetésekben lehet,

többször, a „szélesebb” olvasóközönséghez szól, s ezért igyekeznek könnyedén, olvasmányosan fogalmazni. Ez a „laza” stílus azonban olykor nyilvánvalóan a felületesség, a gyors munka következménye, máskor meg a kategorikus ténymegállapítás elkerülését szolgálja. Végülis eldönthetetlen, hogy a „fő koncepció”, az „oldott stílus”, a nézetek kidolgozatlansága, vagy épp elleplezése áll-e az olyan zavaros megfogalmazások mögött, mint: „...a gyökeres reformokat csakis fokozatosan lehet elfogadtatni és megvalósítani” (49. old.); vagy: „...a különböző szintű politikai vezetés legnagyobb tömegében úgyszólván általános érvénnyel élő szocializmuskép...” (93. old.) stb. Egyértelműen csak a stilbravúr javára írhatóak viszont az olyan megállapítások, mint: „a hidegháború felengedett” (411. old.), vagy: „Az adatok egyértelműen bizonyítják, hogy nem valamiféle túlzott habzsolás vette kezdetét” (203. old.) stb.

Berend könyvének számos részlete, az 1957. évi reformtervekkel, az iparosítással foglalkozó fejezetek, az életszínvonalpolitikát tárgyaló rész egyes megállapításai reális képet festenek, jól használhatóak s az eddigi publikációkhoz képest számos új elemet is tartalmaznak. Ettől azonban a fő mondanivaló nem válik igazzá, s a tagfigamító mutatvány sem művészetté.

ADA* PÁL

ÉS MI MOST HOL VAGYUNK?

Csengey Dénes: „...és mi most itt vagyunk?” Magvető Kiadó, Budapest, 1983. 203 old.

Csengey Dénes könyvének címe – amely persze idézet, egy Cseh Tamás–Bereményi Géza-dal szövegéből – kérdez ez az ismertetés, és nemcsak a címe. Csengey a népszerű (?) Cseh–Bereményi szerzőpáros művészi útjáról, sikerük „titkáról” írt tanulmányt. Könyve a Magvető Kiadónál jelent meg, a „Gyorsuló idő” sorozat darabjaira megtévesztésig hasonló küllemmel, de a sorozaton kívül. Tegyük hozzá: olcsón, 11 forintért volt kapható, amíg adták. Aztán elfogyott. A sikere, úgy hírlik, nagy.

A könyv sikerének a „titka” azokban a fejtegetésekben lehet,

ahol Csengey megkísérel *politikai-társadalmi elemzést adni a hatvanas évek ifjúságáról*, hogy mintegy elhelyezhesse voltaképpen tárgyát, a Cseh–Bereményi-dalok (műsorok) fellépését, és hatásukat a közönségre. Ámbár lehet, hogy fordítva áll a dolog: a hafás-mechanizmusa inkább az, hogy „hű, de ügyes ez a Csengey, micsoda kemény történeti-szociológiai elemzést adott itt el Cseh Tamás ürügyén”. Saját ügyességéről a szerző alighanem maga is így vélekedhet.

Ez eddig nem is baj. Végül is szinte közömbös, hogy minek az ürügyén sikerül megfogalmazni és közkinccsá tenni alapos és szókimondó társadalmi-történeti eszmefuttatásokat. A baj ott kezdődik, amikor az ürüggyel egybeszótt műben az olvasó elsősorban az intellektuális „hadicselt” veszi észre és értékeli. (Például olyanokat, hogy a szerző nem nevezi ellenforradalomnak 1956-ot, vagy hogy emlékeztet rá: Csehszlovákiában 1968-ban történt valami, és persze keresetlen szavakkal ecseteli az ötvenes évek közállapotait.) S a baj ott folytatódik, amikor a kiszólás-értékű passzusokon túl az olvasó nem talál semmit. A mű tudniillik ártalmatlan, társadalomkritikája óvatos duhajkodás, elemzései hamisak, követelései semmitmondóak és avított illúziókban gyökereznek. Így aztán éppen alkalmas arra, hogy egy jobb sorsra és jobb olvasmányokra érdemes értelmiségi és főiskolásegyetemista réteg társadalomkritika iránti igényét, a tolerálhatónak tartott mértékben és alapjában lojális módon, ideig-óráig kielégítse. Csengey mindezt tökéletesen – bár bizonyára nem tudatosan – szállítja ebben a könyvben. Sikere kétes siker.

Cseh Tamás dalairól itt nem beszélünk – műsorai kétségkívül műalkotások, minőségük inkább jó, mint gyenge, de megítélésük, végső soron, ízlés dolga. A recenzens hallotta már dühösen szapulni is ezeket a dalokat (éppen az „áru” kommercializálódása okán, és éppen egyetemistáktól), és hallotta persze magasztalni is őket. „Valamit” ezek a dalok minden bizonnyal kifejeznek, és itt nem ennek a valaminek az esztétikai kibontása a dolgunk. Elég leszögezni, hogy ez a dalok, versek *esztétikai* elemzésének feladata lehetne – azaz, mint minden lírai műalkotáshoz, ezekhez a dalokhoz sem szerencsés tisztán *szociológiai* szempontokkal közelíteni.

A könyvnek persze nem a hibája, hanem a tárgya az, hogy esztétikai elemzés helyett a szociológiai elemzésre koncentrál.

A hiba másutt, a választott gondolatmenet logikáján belül van.

Csengey nagyon igyekszik elkerülni a „nemzedéki viták” értelmetlen kategóriáit és definícióit. Úgy határolja el magát ezektől, hogy következetesen idézőjelbe helyezi főszereplőjének megnevezését, a „nemzedék” és a „hatvanasok” kifejezést. Mindkét szó azt a korosztályt jelöli, amely – ha jól számolunk – a hatvanas években volt kamasz, azaz mostanság a harmincas éveiben jár. Az elemzés állítása tulajdonképpen az, hogy a szóbanforgó korosztály nem is volt soha egységes nemzedék; a hatvanas évek után mindenesetre elemeire szakadt, különböző utakon indult el, és csak nosztalgikus visszavágyódása mutatja – hamisan – valamely egy-célú, egy-ízlésű generációs közösségnek. Ez a hamis látszat abból keletkezett, hogy a hatvanas években számos alapvető társadalmi feszültség nemzedéki szembenállásként jelent meg és artikulálódott. A kemény nemzedéki önbírálatnak szánt gondolatmenet közben Csengey azonban némi rokonszenvet is érez „hőse” iránt: a hatvanas évek *elejének* ifjait még egységes „beat-nemzedéknek” látja, a magyar beat-ben valaminő nemzedéki öndefiníálás és önkifejtés *lehetőségét* véli felfedezni (ami aztán, persze, nem vált valósággá). Már a hatvanas évek *közepéről* visszanezve is így fogalmaz: „A régi nagyszerű közösség elveszett...” – egy szóval, nosztalgia is átszövi a visszatekintést. E rokonszenvből azután a még fiatalabbak, a „hetvenes” évtized ifjai már nem kapnak. A generációs feszültségekben kételkedő, azokban másféle ellentmondásokat sejtő szerző itt generációs *különbséget* állapít meg, egyértelműen a „hetvenes”, fiatalabb nemzedék rovására. Így lesz a könyv a mai fiatalok denunciálásába torkolló veterán-émlékirat, végső tartalmában pedig körülbelül annyira közérdekű, mint a „fényes szelek nemzedékeként” ismert néhány értelmiségi nárcisztikus panaszai arról, hogy Rákosi sokat hazudott. És, különös módon, még a politikai előjel is ugyanaz.

A lehangoló végeredményhez hazug premisszákon, tévedéseken, tudatlanságon és denunciáló értékeléseken keresztül vezet az út. Lássuk az állomásait:

1. *Ferdítések*: A csalárdság mindjárt a könyv legelején, a kiválasztott, ma a harmincas éveiben járó nemzedék megnevezésében megjelenik: „Arról a generációról (van szó), amelynek élete szinte teljesen egybeesik a huszadik század (s talán az

egész emberiség) legnagyobb történelmi átalakulásának korszakával, a szocializmus Európa-méretű áttörésével, és amely generáció ugyanakkor mégis azt vallja, hogy történelmi szélárnyékban nevelkedett, s él mindmáig, vagyis azt, hogy a történelem mércéjével mérve léte jelentéktelen, elhanyagolható, sőt kérdéses.” (10. old.)

Figyelem, tehát hol vagyunk: a huszadik század (sőt, talán...) legnagyobb történelmi átalakulásának, a szocializmus (!) Európa-méretű áttörésének korában, amikor az ifjaknak (illetve bizonyos, kopaszodó és lassanként hízásnak indult ifjaknak) legfőbb bánatuk, hogy mégis (!!!) történelmi szélárnyékban élnek – bizonyára mert *szelesebb* történelmi időket óhajtanának. S ezzel máris megcsendült az alaphang; ez a két tézis a kiindulópont. Csakhogy ezek vajmi kevésbé különböznek a jelen rendszer ideológikus önképétől: eszerint *is* a szocializmus sorozatos győzelmeinek korszakát éljük, az ifjúság pediglen természeténél fogva heves, cselekvőkész, sőt, egyenesen forradalmi. Csengey – enyhén szólva behízelve lojális eszmei alaptételei aztán a továbbiak tendenciáját is megadják.

Hogy Kelet-Európában éppenséggel nem valamiféle világtörténelmi áttörés, hanem alkalmasint egy fejlődési zsákutcába jutás tanúi és átélői vagyunk, ami legfeljebb mint szédelgés nevezhető történelmi léptékűnek, azt most nem taglaljuk. Valószínűsítjük. De létünk még erről az állásponttól szemlélve sem jelentéktelen. (Nem is kérdéses – élünk.) *Nekünk* nem az. Hogy történelmi „mércének” milyen, azt nem tudhatjuk – mindenestre kevésbé forszíroznánk e mérce alkalmazását, mint Csengey Dénes teszi. Mert gőghöz vezet.

A mai harmincasok után egyetlen vonatkozásban valóban fontos generációs váltás történt: ez volt az *utolsó* (és, évtizedekben mérve, legfeljebb a második) olyan nemzedék, amely ideig-óráig még elhitte a hivatalos szocializmus-önképet, s amelyre hatott még az iskolai nevelés vulgár-marxizmusa, abban egyebek között a magyarországi szocializmus, vagy a forradalmiság, a kollektivizmus és hasonlók értelmezése. Hatott rájuk, és egyes (értelmiségi) csoportjaik a maguk rossz közérzetét, elégedetlenségeit eleinte éppen erre a hatásra vonatkoztatva fogalmazták meg. Azóta már ez a nemzedéki csoport is tudja, hogy másról van szó, hogy egyéni vagy közös feladataikat és kilátásaikat nem érdemes „a legjobb

szocializmus” ködképével szembesítve keresniük. És a fiatalabbak nem korcsabbak, hanem elfogulatlanabbak és – mondjuk ki – okosabbak e letűnt tévhit, a kalandor forradalmiság, az ideológiai szélhámosság átélésének emléke *nélkül*. A generációs határ tehát létezik, de persze nem a beat (mint társadalmi alternatíva!) nagyszerű lehetőségei meg a disco/punk/konzumálás/elvtelen beilleszkedés stb. között, hanem egészen másutt. Hátrányai is vannak az iskolai nevelés dezideologizálódásának, a tömegkultúra manipulált modernizmusának és (más szálain) tradicionalizmusának, de *ezeknek* a balos hiteknek (tévhitnek és téveszméknek) az elmaradásáért nem nagy kár. A becsapottság fölötti rossz érzéseket pedig szemlélhetjük együttérzéssel – de magát a hazugságot, amely a megcsalatáshoz vezetett, nem.

Csengey egyúttal bagatellizálja is, amikor nemzedékivé szűkíti a balos hazugságokkal való meghasonlást. Mert mit is tapasztalt kedvenc „nemzedéke”, amikor befejezte iskoláit, és kilépett a felnőtt életbe? „Az ötvenes években elsajátított paneligazságok a valóság első érintésére összedőltek, a társadalom... egyszerűen nem állta ki a szembesítést az önmagáról alkotott s e generáció számára mindenekfölötti igazságként sugallt ideálképpel. Az az egészen természetes tény, hogy a világ nem tökéletes, így súlyosbodott általános döbbenetté.” Aztán hozzáteszi: „S mindezt éppen akkor, amikor társadalmunk többi generációja számára egy kétséget kétségre halmozó, tudathasadásos korszak után végre lehetővé vált (vagy kezdett lehetővé válni) a szocializmussal való önkéntes azonosulás.” (22.–23. old.) Hogy ez utóbbi kitétel a „kádárizmus” egyenes apológiája, még hagyján. (Sohse aranylott ez a kor fényesebben, mint éppen a hatvanas években, a kollektivizálás és az amnesztia után!) De hogy az, akinek a húsz év előtti vagy a mai hazai „szocializmus” nem tetszik, azzal volna békétlen, azzal a „természetes ténnyel”, hogy *a világ nem tökéletes?*

2. *Tévedések*: Tévedés természetesen, hogy a „hatvanas” generáció, akár csak ideig-óráig, egységes nemzedék lett volna. Ezt a tézist a könyvben a nemzedék tagjainak „a beatben” való egybeolvasztása igyekszik hitelesíteni. Az „...ott ám mindenki haver volt...” lehet kellemes személyes (talán megszépített) emlék, de a filozófia-szakos egyetemisták akkortájt sem söröztek együtt rendszeresen a pesterzsébeti cigányokkal, s nem ugrottak „le”

Zalaegerszegre megnézni, mi újság a lakatosnak tanuló srácokkal „Az ifjúság” szociális tagoltsága épp oly erős volt, mint tíz évvel később, vagy tíz évvel korábban. Igaz, hogy *szórakozás közben*, a beat-zenekarok koncertjein, csakúgy, mint a mozikban, létrejött bizonyos szociális keveredés — de hát mikor nem? És mit bizonyít ez? Nem beszélve azoknak az *életkor*-csoportoknak az elkülönüléséről, eltérő életformájáról (és szórakozási formáikról), amelyeket a szépítő távolból Csengey oly nagyvonalúan és tágra keblűen együtt lát. Még két szomszédos gimnázium fiúnövendékei is előszeretettel püfölték egymást a zenés szórakozóhelyek előtt; de hogy mit kaptak olykor a kerület munkás-ifjúságától, arra rosszabb emlékezni, mint Csengey hinné. Ne feledjük — amiről egy árva szó sincs a könyvben —, hogy az új zenére eleinte és mindenekelőtt *táncolni* gyülekezett az akkori ifjúság. És hát próbáltál volna „lekérni” egy jól rokizó cigánylányt! Mivel pedig a beat lassanként az egész országban elterjedt, nem három, hanem több száz zenekar között lehetett válogatni; sokféle zene sokféle közönsége alakult ki. *Egyes* zenekarok körül (akár a futbalcsapatok körül) kialakulhattak mozgalom-kezdemények, de „a beat” körül (ld. nemzeti válogatott) aligha. Széthúzott a magyar, barátaim, mint századok óta annyiszor.

Súlyosabb tévedés, amelyet az előző azonban eleve hiteltelennít, a sokat emlegetett „történelmi szélárnyék” állítólag kollektív, rosszkedvű nemzedéki érzete. Ha a „hatvanasok” és velük a többi nemzedék nem sétáltak volna bele a generációs konfliktus zsákutcájába, írja Csengey, akkor „...valószínűleg nem történt volna a korosztályi harc tévútjára a „nemzedék”, valószínűleg eljutott volna az önmegvalósítás és a világalakítás igazi küzdőteréig, kivívta volna a maga számára az érvényes és szilárd szemléletű társadalomlátást s ezzel a cselekvő azonosulás lehetőségét” (24. old.). Avagy: „Ők (ti. a „hatvanas” nemzedék *értelmiségi* tagjai) élték, éltek meg tudatosan a történelemformáló érvényű cselekvés szükségességének és lehetetlenségének ellentmondását, ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy ezen ellentmondások csak az ő sorsukat jellemzik.” (104. old.) Ez utóbbi helyen félig-meddig visszavéteik a rosszkedvű nemzedéki tágasságának tételét; már csak az ifjú értelmiség reprezentálja komoran.

Ami hiányzik tehát: „az önmegvalósítás és a világalakítás igazi küzdőtere”, „a történelemformáló érvényű cselekvés”

Alább nem adjuk, így aztán boldogtalanok vagyunk. Nem nehéz itt észrevenni azokat az úntig hallott sztereotípiákat, amelyek szerint az ember – ugyebár – maga formálja történelmét, s ez mindjárt cselekvéseinek legfőbb mozgatója is (mást se akar, mint a világot alakítani). Mindez főként az ifjúság gondja, akinek a közösség meg a forradalom a legfőbb óhaja, s aki meg akarja forgatni a világot, annak... stb. Nem egyebek ezek az állítások, mint néhány fejlődéslélektani közhely „bolsevizált” változatai: a késő-kamaszkor és az ifjúkor közösségalkotó igénye és képességei, tanulási készsége, érzelmi és intellektuális nyitottsága tárgítatnak ki vehemens, radikálisan baloldali, történelemformáló ambíciókká. Hiszen ez a (magyar) ifjúság a szocializmus ügyében (volt) oly türelmetlen, hogy már annak békés konszolidációja is frusztrálja. A dolog csöppet sem új; elég emlékeztetni két, a hatvanas években készült magyar filmre, az *Álmodozások korára*, és a *Szemüvegesek-re*. Ezek a filmek az *akkor* húszas, illetve harmincas éveikben járó értelmiségiek toporgásáról és meghasonlottságáról szólnak, az adott pillanatban viszonylag hitelesen, de ma már valószínűleg nézhetetlen módon. A Csengey által rajzolt nemzedéki arckép tehát részint túláltalánosít (a nemzedék értelmiségi tagjairól az egész korosztályra), részint ebben is csupán folytatja az *előző* korosztályokról, mint a rendszer által nevelt ifjú felnőttekről már korábban elősorolt nyavalygásokat. Ifjúság-képe így nem generáció-specifikus, hanem „rendszer-specifikus” – annak avuló bolsevik ábrándja értelmében. Mellesleg az irodalmi előkép alighanem – amúgy jobb sorsra érdemes – import: a nemzedék-rajz vagy hangulat-rajz igencsak emlékeztet az orosz irodalomban a múlt században megszületett magányos hős-típusra, a jellegzetes (és jellegzetesen fiatal) „felesleges emberre” (lisnyij cselovjek). Csakhogy, ha jól következtetünk, emez újabb busongók életét nem a Nyikolajevszkaja era, hanem a Kádár-korszak félreértett lényege keseríti meg; nem hagyja őket a saját fejük után menni, miszerint SOCIALIST REVOLUTION NOW!

3. A szerző *tudatlanságát* ezek után nem is nagyon érdemes a fejére olvasni. Aki a magyar beat történetéről tágabb ismeretekhez kívánna jutni, mert nem éri be az Illés, az Omega és a Metró említésével (!), elolvashatja például Sebők János mérsékelten eredeti, de informatív új kötetét (Magyar-rock I). Akit pedig szociológiai-történeti elemzésben érdekelne Csengey témája, sőt annak

előzményei is, annak Losonczy Ágnes kitűnő tanulmányát, a *Zene – ifjúság – mozgalom* című könyvet ajánlhatjuk. (Megjelent a Zeneműkiadónál, 1974-ben.)

4. *Denunciálásban* aztán nincs hiány Csengeynél. A kritikai esszé szerzője tudniillik mindenekelőtt elhatárolja magát. Egyetlen jelzős szerkezettel helyezi el például a magyar társadalomban zenei kultúránk legproblematiszababb termékeinek, a magyar nótáknak a kedvelőit: ők (a?) *részeg bolondok*. Csúnyán megkapja a magáét Bródy János és Adamis Anna is – egyikük sem Petőfi Sándor. Az *ellenzék* zavaros indíttatású, köldöknéző hőzöngőkből és ábrándozókból áll, a fiatalabbja az *értesülések* sznob bolondja. Van aztán egy homályos fejtegetés a *vulgárszociológiáról* is. („...ha az ötvenes évek vezető tudománya a vulgármarxizmus volt, a hatvanasoké a vulgárszociológia” 47. old.) Nem tudjuk meg, kik voltak e „vezető tudomány” képviselői, s hogy mely műveikkel csalták az ifjú beatet.

A becsmérélsből végül a legtöbb a „hetvenes” évek ifjúságának jut. Ez már koncepcionális ügy, míg az ellenzék lesajnálása csak ornamentum. Csengey olyan öregesen csepeüli e nemzedék szórakozási formáit (disco), mintha hajviseletüket kifogásolná ama húsz év előtti szellemben. Ehhez viszont ismét nagyokat kell hazudni is. „E korosztályok... természetes és feszültségmentes létközegnek érzékelik a világot, melyben felnevelődtek...” írja, de el nem árulná, hogy ezt honnan veszi. A mondatot viszont így fejezi be: „...rossz közérzetükkel ezért nem tudnak mit kezdeni.” Ha a világ feszültségmentes, honnan a rossz közérzet? A folytatás: „...ezek a ’jól megfestett’ hetvenesek lényegében harmóniaként vagy legfeljebb egzisztenciális, illetve intellektuális problémaként élik meg a létükben kétségtelenül ott feszülő történelmi görcsöket, azok nem alakítanak ki bennük közös helyzettudatot és közös törekvéseket” (199. old.). Az ugyebár, hogy valaki *harmóniaként*, vagy legfeljebb (?) *egzisztenciális problémaként* él át valamit, teljesen egyremegy. S a legfőbb bűn, a közös helyzettudat és a közös törekvések hiánya már el is vezet oda, hogy Csengey megvonja tőlük a legnagyobb jót, amit tököss forradalmiságában adhatna: nem méltók a *nemzedék* névre. Ezt ugyan még a dicső „hatvanasok” is csak átmenetileg és a felszínen érdemelték ki, s attól fogva – Csengey szerint – csak egy illúzió szétszéledt, hervadt katonái. Még rosszabbul áll azonban a

„hetvenesek” szénája, mert ők szociálisan tagoltabb nemzedék (ismételjük: egy fenét), és „töredezett csoportozataik közös megnyilvánulásai alapvetően, mégpedig nem is kiváráon, hanem eleve érdektelenül, mert infantilisan passzívak”. (198. old.) S ez ám az igazi obsitos szöveg: mélységesen megveti mindazokat, akik kikerülték azt, amibe ő (aktívan) belelépett.

„Nem utópiák mozgatják tehát őket, hanem vagy a szórakoztatóipar... zsibvásárának szédítő forgataga (a nagy többséget), vagy korán berögzült szakmai-egzisztenciális célok, vagy (keveseket, a fiatal értelmiségnek is csak egy vékony rétegét) az *értésülések*.” írja e hitvány és passzív korosztályról a bölcs öreg. Itt együtt van az összes kifogás. Az lenne jó, ha utópiák mozgatnák őket (ott a „hatvanasok” példája, milyen jól jártak ők e néhai divatos motivációval). A többség csak szórakozni akar – „mert az ifjúság az ilyen: ilyen forró, ilyen édes, ilyen szilaj, csókos, ilyen törékeny?”, kérdezhetnénk Esterházy Péter szavaival. Egy szűk réteg átmegy „értésülni” vágyó ellenzékbe (lelke rajta, aki sznob – ez még a többi ellenzékit se nagyon érdekli). De a legnagyobb baj a középső kategóriával van: képzeljünk el egy nemzedéket, amelyet „korán berögzült szakmai-egzisztenciális célok” mozgatnak. Borzalom. Végtére is hol van Csengey bolsevik nemzedéki eszményétől az a fiatal, aki egy *foglalkozásban* keresné önmagát, s akit *megélhetésének* kérdése sem hagy hidegen?

A könyvet azzal a csöndes reménnyel tesszük le, hogy most jöhet vagy tíz év, míg ismét megkölti valaki a legújabb magyar veterán-sztorit. És titkon azzal: nem költi meg.

TÖRÖK* GUSZTÁV

MINDENKINEK JÓ

Tamás Gáspár Miklós: *A Szem és a Kéz. Bevezetés a politikába*. AB Független Kiadó, Budapest, 1983. 73 old.

A hatvanas évek végén, hetvenes évek elején egy darabig úgy látszott, hogy a filozófiának sikerül kiharcolnia a maga helyét a hagyományosan irodalmias, legfőljebb a történetírás felé nyitott,

„hetvenesek” szénája, mert ők szociálisan tagoltabb nemzedék (ismételjük: egy fenét), és „töredezett csoportozataik közös megnyilvánulásai alapvetően, mégpedig nem is kiváráon, hanem eleve érdektelenül, mert infantilisan passzívak”. (198. old.) S ez ám az igazi obsitos szöveg: mélységesen megveti mindazokat, akik kikerülték azt, amibe ő (aktívan) belelépett.

„Nem utópiák mozgatják tehát őket, hanem vagy a szórakoztatóipar... zsibvásárának szédítő forgataga (a nagy többséget), vagy korán berögzült szakmai-egzisztenciális célok, vagy (keveseket, a fiatal értelmiségnek is csak egy vékony rétegét) az *értésülések*.” írja e hitvány és passzív korosztályról a bölcs öreg. Itt együtt van az összes kifogás. Az lenne jó, ha utópiák mozgatnák őket (ott a „hatvanasok” példája, milyen jól jártak ők e néhai divatos motivációval). A többség csak szórakozni akar – „mert az ifjúság az ilyen: ilyen forró, ilyen édes, ilyen szilaj, csókos, ilyen törékeny?”, kérdezhetnénk Esterházy Péter szavaival. Egy szűk réteg átmegy „értésülni” vágyó ellenzékbe (lelke rajta, aki sznob – ez még a többi ellenzékit se nagyon érdekli). De a legnagyobb baj a középső kategóriával van: képzeljünk el egy nemzedéket, amelyet „korán berögzült szakmai-egzisztenciális célok” mozgatnak. Borzalom. Végtére is hol van Csengey bolsevik nemzedéki eszményétől az a fiatal, aki egy *foglalkozásban* keresné önmagát, s akit *megélhetésének* kérdése sem hagy hidegen?

A könyvet azzal a csöndes reménnyel tesszük le, hogy most jöhet vagy tíz év, míg ismét megkölti valaki a legújabb magyar veterán-sztorit. És titkon azzal: nem költi meg.

TÖRÖK* GUSZTÁV

MINDENKINEK JÓ

Tamás Gáspár Miklós: *A Szem és a Kéz. Bevezetés a politikába*. AB Független Kiadó, Budapest, 1983. 73 old.

A hatvanas évek végén, hetvenes évek elején egy darabig úgy látszott, hogy a filozófiának sikerül kiharcolnia a maga helyét a hagyományosan irodalmias, legföljebb a történetírás felé nyitott,

még a rendszeresebb és szigorúbb társadalmi tudományoktól is idegenkedő magyar közműveltségben. A filozófia előrenyomulása két támaszpontról indult el. Az egyik Budapesten volt: Lukács György széles értelemben vett tanítványi köre, a másik Kolozsváron: a fiatalon meghalt nagy tanáregyéniség, Bretter György iskolája. Ez utóbbiból nőtt ki Tamás Gáspár Miklós, aki már Budapestre települése (1978) előtt, harminc éves koráig jelentős filozófiai művek sokaságát publikálta Romániában, Jugoszláviában és Magyarországon.

A filozófia térhódítását leginkább a hagyományos irodalmi kultúra ellenállásán lehetett lemérni. Magyarországon jól hallhatóan fölerősödött a szokásos – és nem mindig ok nélküli dohogás és morgolódás arról a bizonyos érthetlenségről, németes homályosságról. Nyílt összeütközésekre azonban, emlékeim szerint, nemigen került sor. Talán azért nem, mert az újbaloldali színezetű marxista filozófia egy olyan területen hódított, mely jórészt senkiföldje volt: elsősorban annak a ma legfeljebb negyven körüli nemzedéknek a körében, amelyikhez amúgy sem találtak utat a kései beérkezettség megérdemelt örömeiben elnehezült idősebb írók, s amelyik a maga részéről még nem talált rá saját íróira, a *Mozgó Világ* körül csoportosuló fiatalabbakban. Irodalom és filozófia Magyarországon tehát, bár némi surlódással, elment egymás mellett. Nem így Erdélyben, ahol a szűkebb tér, nagyobb nyomás, a magyar kultúra általános veszélyhelyzete még annyi toleranciát sem enged, mint amennyire a határokon belül számíthatnak az uralkodó hagyományt kikezdő törekvések.

A romániai magyar irodalom egyik nagy alakja például majdhogynem árulást látott az ottani, többnyire nem marxista, még csak nem is baloldali, hanem más, lemondó, sőt tragikus színezetű irányzatok felé tájékozódó „új filozófusok” elfordulásában a közösséget szolgáló irodalomtól. Sütő András a felháborodás hangján kérdezi egyik híres esszéjében, Bretter „itt és mást!” jelmondatára utalva: „Mi az a más?” S a válasz, ha nem is Bretternek, de a tanítványoknak, köztük is elsősorban szerzőnknek címezve, súlyosan elítélő: Egynémely irodalmár példálózásaiból arra lehetne következtetni, hogy az *itt és mást* igénye minden közösségi kötöttség elvetését, csontig hatoló sorskérdéseink más-

ra bízását jelentené. Mert ugyan mi az, hogy közösségi ihletésű irodalom? Publicisztika. Nagy jóindulattal: erkölcsi bátorság, de nem ám köldöknéző filozofikumban megtestesült szellemi bakugrás a nemzeti és társadalmi nihilizmus korszerűnek képzelt sápadt világába. Ahol is a radikális közöny kaftánya alatt, időből és térből kiesetten újra lehet kérődzni a valóság kifejezhetetlensége, az „önmagát megszüntető nyelv” problémáját.” (Sütő András: *Az Idő markában*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 31–32. old.)

Tamás Gáspár Miklós azóta íródott kisebbségi tárgyú publicisztikáját megismerve bizonyára Sütő sem ítél már ilyen szigorúan. Az erkölcsi bátorság szinte vakmerőséggel határos ezekben az írásokban, és nemzeti dolgokban sem éppen nihilisták. De mi lett a „köldöknéző filozofikum”-ból? Nos, emiatt is korai volt megkongatni a vészharangot. Mára szétszóródtak a filozófia ijesztően tömörnek látszó falanxai, sokan a világ távoli tájaira sodródtak az immár középkorú harcosok közül, s az otthon maradottak – Romániában vagy Magyarországon – legtöbbje eltávolodott a tiszta filozófiától, a politika, a gazdaságtan, a történelem (eszmetörténet), a tapasztalati társadalomkutatás felé. Csak egyben igazolódott be a közérthető és az adott közösség napi ügyeit szolgáló irodalmat féltők aggodalma: Tamás Gáspár Miklós, ha írt is az ő igényeiket kielégítő publicisztikát, nem adta föl a filozófiát sem, az pedig nem okvetlenül köldöknézés ugyan, de valóban nem tekinthető valamely közösség szolgálatának.

Bizonyos eltolódás az ő munkásságában is végbement, és nemcsak a filozófia és a publicisztika arányában, hanem a filozófián belül is. Volt egy korszaka, amikor egyenesen megtagadta a politikát, túl akart lépni rajta. Előttünk fekvő, legújabb művének alcíme viszont: *Bevezetés a politikába*. Igaz, nyomokban fellelhetők régebbi, politika-ellenes meggyőződésének maradványai is, de ma már csak bizonyos fajta politikának mond ellent. Pontosabban: tagadja minden fajta politika jogosultságát, mely nem felel meg az ideális anarchizmus szabadság-követelésének. A tanulmány főcíme – *A Szem és a Kéz* – ezért némileg félrevezető. Magát a képet könnyű felfogni: elmélkedés (szemlélődés) és cselekvés; elmélet és gyakorlat. Ám tévedünk, s e tévedésünktől csak a szöveg jókora darabjának alapos elolvasása után szabadulunk meg, ha arra gondolunk, hogy a kettő viszonyáról van szó.

A mondanivaló inkább negatív: a szem nem talál biztos tájékozódási pontot, a kéznek nincs miben megkapaszkodnia. A köz javát keresve, nem találunk olyan – érvényes – külső szempontot, amelyből beláthatnánk, hogy az egyik személy vagy társadalmi csoport javával kitüntetett módon kell törődnünk, a másik meg nem vagy csak másodsorban méltó rá, hogy megkapja azt, ami jó neki. Hiába próbálunk a „gyakorlat álláspontja”-ra helyezkedni, mondván, hogy mindenki csak a maga javát keresi, de ebből egyszer mégis kijön, ami mindenkinek jó. Hogy ezt feltételezhessük, léteznie kéne az előbbi, külső szempontnak – érvel a szerző, ami szerint nem zárja ki, hogy elképzeljünk egy olyan társadalmat, amelyben *mindenkinek* jó.

A könyv kiindulópontja és sokszor elismételt fő tétele: „az a jó társadalom, amelyben mindenkinek jó” (6. old.). Mi az értelme ennek? Hogyan lehetséges ilyen társadalom? A két kérdés más-más természetű és nem is egyenrangú. Az első logikai kérdés, s ha nem kapunk rá világos választ, nehéz lesz értékelnünk a társadalmi feltételekről mondottakat. Márpedig attól tartok, épp ez a baj Tamás Gáspár Miklós legújabb munkájával.

A fogalmi tisztázatlanság nem logikai restségből ered, bár rendkívüli nyelvi leleményessége olykor könnyelműsége csábítja a szerzőt. Valójában egy gondolkodói magatartás lehetőségeinek belső korlátaiba ütközik. A klasszikus filozófiai tradíción iskolázott, de élő szakmai (szak-filozófiai) közösséghez nem tartozó, magányos gondolkodó korlátaiba, s csak remélhetjük, hogy sikerül változtatnia ezen, de tudni nem tudjuk, hogyan. A kis jóindulattal „második nyilvánosság”-nak nevezett társadalmi körök Magyarországon – az általános politikai helyzet sajátosságainak megfelelően – nem elég szélesek ahhoz, hogy bennük egész szellemi közösségek szakágak és irányzatok szerint differenciált sokfélesége jöhessen létre. Akinek úgy hozta a sorsa, mint szerzőnknek is, hogy ebben a környezetben végez valamely akadémiai diszciplína körébe vágó munkát, annak a hivatalos keretek között működő kollegákhoz kell kapcsolódnia, vagy keresnie kell egy szellemi hagyományt, amely kívül maradt a hatalom sáncain, de nem sorvadt el. Az előbbi nem sokat ígér egy filozófus számára, olyan siralmas a diszciplína jelenlegi állapota, az utóbbi meg a múltbeli sivárság miatt nem valami ígéretes. Tamás Gáspár Miklós egészen Szabó Ervinig kénytelen visszanyúlni; az ő tanítványának

vallja magát, persze „nem doktrinális tekintetben” (68. old.) – vagyis ettől még magányos farkas marad.

De vissza az első kérdéshez! Mit jelent az, hogy „mindenkinek jó”. Először az jut eszünkbe, hogy a szerző előtt valami olyan állapot képe lebeg, amelyben a javak, társadalmi helyzetek stb. úgy vannak elosztva, hogy bármely változás bármely egyén pozíciójában csak rosszabb lehet az illető egyénnek. Ez kissé riasztó, mert ilyesmi aligha képzelhető el másként, mint az emberi természet gyökeres átalakításával. Szerencsére, továbbhaladva a szövegben, teljesen világossá válik, hogy mi sem áll távolabb Tamás Gáspár Miklóstól, mint a szükségletek radikális korlátozásának eszméje. A „mindenkinek jó” elliptikus kifejezés éppen egy olyan állapotra utal, mely a lehető legjobb ugyan – amennyiben az egyes emberek tényleges preferenciái határozzák meg, minden ember preferenciáit egyaránt figyelembe véve, tehát nem érvényesülhetnek benne holmi „magasabb”, némelyek érdekét kevésbé méltánylandónak minősítő szempontok –, de nem jó abban a szélsőséges értelemben, hogy mindenki teljesen elégedett és boldog. A hangsúly azon van, hogy *mindenkinek*, és nem egyeseknek jó, másoknak meg rossz ez az állapot.

Idáig nincs semmi baj. A valódi, vagyis nem pusztán az előadás módjából eredő nehézség ott kezdődik, hogy szerzőnknek ezután meg kellene adnia – legalább elvileg, bizonyos nagyon absztrakt feltételek között –, hogy miként jutunk el az egyének preferenciáitól a javak, társadalmi helyzetek stb. mindenkinek jó elosztásához. S ez a nehézség logikai természetű, semmiféle szociológiai megfigyelés vagy társadalmi utópia nem segít rajta. Kenneth J. Arrow lehetetlenségi tételére hivatkozom. Kornai János – Arrow tanulmányainak magyar kiadásához írott bevezetőjében (K. J. Arrow: *Egyensúly és döntés*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 12. old.) – így foglalja össze a tétel jelentőségét: „Pigou és Bergson óta elterjedt az a megnyugtató érzés, hogy értelmes feltevések mellett szerkeszthető egy „jóléti függvény”, amelyet maximalizálva meghatározható a társadalom tagjainak egyéni érdekeit a lehető legjobban szolgáló cselekvési terv. Arrow nyugtalanító felfedezése kihúzta a talajt e nézet alól.”

Túlságosan körülményes lenne szigorú formában megfogalmazni a tételt, nem is beszélve a bizonyításról. (A Kornai-féle

kiadás a lényegét közérthetően előadó bevezető mellett teljes bibliográfiát is tartalmaz, amelyből különösen a 73. szám alatti tanulmányra hívom föl a figyelmet.) Elég annyi, hogy a tétel négy, egészen elemi feltételt fogalmaz meg, melyeket minden, elfogadásra számot tartó társadalmi jóléti függvénynek nyilvánvalóan ki kell elégítenie, s azt mondja ki, hogy nem lehet olyan jóléti függvényt találni, mely mind a négy feltételt kielégíti.

Tamás Gáspár Miklós könyvében csak egy helyen találunk közelebbi utalásokat arra, hogy voltaképpen milyen jóléti függvényre is gondolna, ha ilyen fogalomrendszerben állítaná föl magának a feladatot (43–44. old.). Az egyenlőtlenség mindig halmozottan fordul elő, „nincs egyszerű, hanem csakis kettős egyenlőtlenség”. „Aki híres, többnyire gazdag is; aki gazdag, többnyire befolyásos is; akinek hatalma van, aligha szegény” stb. Nemcsak a „kiváltság”-ok (előnyök), a hátrányok is halmozottan jelentkeznek: a „fizikai munka okozta fáradtság” együtt jár „az ipari munkások rövidebb szabad idejé”-vel; „a szűkösebb műveltség okozta csekély presztízs” meg „az alacsonyabb presztízzsel járó alacsonyabb jövedelem”-mel stb. Ezért az „egyenlőségek kompenzációs rendszerét” kell kialakítani. „Az egyenlőtlenségek kompenzációs rendszere *vagy* a primér kiváltságot és hátrányt, *vagy* a szekundér kiváltságot és hátrányt szünteti meg, mégpedig egy skála mentén, amelynek egyik végén egy ember javai összesítésénél 1 primér kiváltság + 1 szekundér hátrány áll vagy megfordítva, a másik végén pedig $1/2$ primér kiváltság + $1/2$ primér hátrány + $1/2$ szekundér kiváltság + $1/2$ szekundér hátrány, az illetők szuverén döntése, illetve a kiváltságok és hátrányok értéke megítélésében kialakult, szabad és állandó vitában tisztázott társadalmi konszenzus alapján.”

Sajnos a „szabad és állandó” vita csak akkor lehet eredményes, ha nem érvényes Arrow lehetetlenségi tétele. (Amiből nem következik, hogy a demokratikus döntéshozatali eljárások eleve értelmetlenek, de az ilyen egyszerű elintézése a problémának – a szabad vitában, úgymond, valahogy majd csak kialakul az eredmény – mindenképpen naivitás.) Ráadásul a „kompenzációs rendszer” működéséhez szükséges „skála” felállítása olyan követelményt támaszt a döntéshozatali eljárással szemben, mely sokkal szigorúbb az Arrow tételében szereplő követelményeknél. Egy-egy primér előny, ill. hátrány *ugyanannyira* jó, ill. rossz min-

denkinek (s így tovább a szekundérre, terciérre). Sőt, ez talán nem is csupán túl szigorú, hanem egyenesen képtelen követelmény.

A jóléti függvények általános kritikája és a szerző saját „kompenzációs rendszer”-ével szemben felhozható különös ellenvetés – ha valóban helyesen értelmezem a szöveget – logikai alapjaiban mutatja ingatagnak a könyv egész gondolatmenetét. De ez nem teszi fölöslegessé vagy hiábavalóvá a mindenkinek jó társadalmi berendezkedés szociológiai feltételeiről szóló fejtegetések elemzését. Elképzelhető ugyanis, hogy a javak, társadalmi helyzetek stb. elosztásának egy más, javított kiadású rendszere is megfelel a szerző politikai igényeinek. S talán a megvalósulás társadalmi feltételeiről mondottak erre a rendszerre is alkalmazhatók. Ezzel persze meglehetősen ingoványos területre jutottunk az értelmezésben. Ezért csak néhány egészen általános megjegyzésre szorítkozom, amit – érzésem szerint – mindenképpen figyelembe kell vennie Tamás Gáspár Miklósnak, bárhogymint is tér ki az Arrow-féle lehetetlenségi tétel elől.

Társadalmi utópiája, ahogy egy anarchistától el is várjuk, az állam lebontásán alapul. Nem lehet megszüntetni a halmozott egyenlőtlenséget, amíg meg nem szüntetjük az állam, vagyis az államhatalmat gyakorló személyek túlerejét a közönséges állampolgárral szemben. Ez roppant durva összefoglalása a könyv talán legbonyolultabb fejezetének (*Mi egy intézmény? Mi az állam?*), de egy észrevételre azért alkalmat ad. Teljesen megszüntetni talán nem lehet a halmozott egyenlőtlenségeket az állam elszorvasztása nélkül, de a halmozott hátrányoktól leginkább sújtott kisebbségek bizony nem sok jót remélhetnek a többségtől – akárhová nézünk –, ha nem az állami újraelosztás érvényesíti jóléti jogaikat.

Az állami kényszer, a jog helyére a kis csoportok konszenzusán alapuló társadalmi döntéshozatal kerül Tamás Gáspár Miklós anarchista utópiájában. „Valószínűtlen, hogy egy kis csoport tagja mindig kisebbségbe kerüljön, és ha mégis, a csekély kényszerítő erejű csoportból ki lehet válnia, csatlakozhat más csoporthoz, vagy alapíthat a véle egy bordában szőttekkel újat. A csoportos vagy kollektív önzéssel szemben is lehet védekezni” (51. old.). Vajon miért olyan valószínűtlen? Azt mutatja tán a mindennapi tapasztalat, a szociálpszichológiai kísér-

letekről nem is beszélve, hogy a kis csoportoknak olyan csekély a kényszerítő ereje?

Egész recenziómban szinte csak ellenvetéseket fogalmaztam meg. Mégsem pusztá udvariassági gesztus, ha végezetül elmondom, hogy mennél inkább elmélyedtem a könyvben — s szaporodtak kifogásaim is —, annál jobban megtanultam becsülni a szerző szellemi bátorságát. Politikai tárgyú szamizdat irodalmunkban — bizonyos „népfrontos” törekvések érdekében — eszmei minimalizmus uralkodott el. Ha egyetértünk az egészen elemi állampolgári jogok követelésében, a többit minek feszegessük. Ezen a szinten megmaradva könnyű egyenletes szellemi teljesítményt nyújtani, csak hogy ennek közhelyszerűség az ára. Tamás Gáspár Miklós volt az első, aki átfogó, más lehetséges irányzatoktól markánsan eltérő politikai koncepciót fogalmazott meg, még hozzá filozófiailag. S tette ezt egyedül, filozófusként is magára hagyva. Csak azt kívánhatjuk neki, hogy sikerüljön valahogy megtalálnia a kapcsolatot irányzatának eleven — elméleti és cselekvő politikai — hagyományával, s így sikerüljön elmélyednie azokban a polémiákban, melyeket mai környezetében vált ki az ideális anarchizmus. Mert az nem elég, ha — mint könyvének előszavában írja — mindent elkövet, hogy Alexis de Tocqueville és Benjamin Constant érveit ne lehessen fölhozni nézetei ellen.

BENCE GYÖRGY

PERSONA NON GRATA EST

Sólyom László: *Környezetvédelem és polgári jog*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 170 old. Sólyom László: *A személyiségi jogok elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983. 344 old.

Nem szokatlan jelenség a szakirodalomban, hogy egy szerző korábbi írásaihoz, az írásokban tárgyalt problémákhoz valamelyik későbbi művében, egy egészen más probléma kifejtésekor adja meg az elméleti kulcsot. Ez a helyzet Sólyom László két könyve esetében is: amikor a személyiségi jogokról szóló könyvét olvas-

letekről nem is beszélve, hogy a kis csoportoknak olyan csekély a kényszerítő ereje?

Egész recenziómban szinte csak ellenvetéseket fogalmaztam meg. Mégsem pusztá udvariassági gesztus, ha végezetül elmondom, hogy mennél inkább elmélyedtem a könyvben — s szaporodtak kifogásaim is —, annál jobban megtanultam becsülni a szerző szellemi bátorságát. Politikai tárgyú szamizdat irodalmunkban — bizonyos „népfrontos” törekvések érdekében — eszmei minimalizmus uralkodott el. Ha egyetértünk az egészen elemi állampolgári jogok követelésében, a többit minek feszegetjük. Ezen a szinten megmaradva könnyű egyenletes szellemi teljesítményt nyújtani, csak hogy ennek közhelyszerűség az ára. Tamás Gáspár Miklós volt az első, aki átfogó, más lehetséges irányzatoktól markánsan eltérő politikai koncepciót fogalmazott meg, még hozzá filozófiailag. S tette ezt egyedül, filozófusként is magára hagyva. Csak azt kívánhatjuk neki, hogy sikerüljön valahogy megtalálnia a kapcsolatot irányzatának eleven — elméleti és cselekvő politikai — hagyományával, s így sikerüljön elmélyednie azokban a polémiákban, melyeket mai környezetében vált ki az ideális anarchizmus. Mert az nem elég, ha — mint könyvének előszavában írja — mindent elkövet, hogy Alexis de Tocqueville és Benjamin Constant érveit ne lehessen fölhozni nézetei ellen.

BENCE GYÖRGY

PERSONA NON GRATA EST

Sólyom László: *Környezetvédelem és polgári jog*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 170 old. Sólyom László: *A személyiségi jogok elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983. 344 old.

Nem szokatlan jelenség a szakirodalomban, hogy egy szerző korábbi írásaihoz, az írásokban tárgyalt problémákhoz valamelyik későbbi művében, egy egészen más probléma kifejtésekor adja meg az elméleti kulcsot. Ez a helyzet Sólyom László két könyve esetében is: amikor a személyiségi jogokról szóló könyvét olvas-

suk, egyszeriben nyilvánvaló igazsággá válik, amit korábban a környezetvédelemről mondott, hogy ti. a környezeti jogvédelem legfontosabb, leghatékonyabb eszközei a populáris akciók. Elméletileg mindenképpen a személyiségi jogok elemzése jelenti a kiindulópontot; ez indokolja, hogy itt is innen kiindulva – és ne a könyvek megjelenésének sorrendjében – rekonstruáljuk a gondolatmenetet.

A személyiségi jogok történetében Sólyom azt tartja a legfontosabbnak, hogy e jogok védelme fokozatosan függetlenedett a tulajdonjogi pozíciótól. A korai személyiségi jog ugyanis a személyiséget elsősorban mint tulajdonost védte, azaz arra korlátozódott, hogy megvédje az esetleges gazdasági túlerővel szemben, és nem is igen törekedett a másfajta – teszem azt: a hatalmi eszközök egyenlőtlen elosztásából származó politikai – erőfölény ellensúlyozására.

E tekintetben a második világháború után alapvető változás következett be a nyugati világban: a személyiségi jogok általánosodtak és politizálódtak. Ez többféleképpen jelentkezik: a személyiségi jog alapján szokás például magyarázni az ún. hagyományos szabadságjogokat kiterjesztő gyakorlatot, illetve az állami és a magánszféra szétválasztását. Ugyancsak a politizálódás tünete, hogy a személyiségi jog pozitív megfogalmazásban – mint a személyiség szabad kibontakozásához való jog – az alkotmányos alapjogok közé emelkedik. A személyiségi jogok új értelmezésének az a lényege, hogy e jogoknak az államtól is védeniök kell a személyiséget. A Szovjetunió és a kelet-európai szocialista országok jogrendszere viszont – mint a szerző kimutatja – ebben a tekintetben inkább konzervatív, amennyiben a személyiségi jogok védelmét a hagyományos polgári jog keretei közé szorítja.

Az amerikai jogban a „privacy” az a terminus, amely a jogi biztosítékokkal védett magánszférát, vagyis azt a szférát jelöli, amelyből az állam ki van zárva. A „privacy” már a harmincas években kezdi átvenni a tulajdon szerepét, miután az önálló kis-tulajdonosok társadalmi súlyának csökkenésével a tulajdon mind kevésbé alkalmas a személyes autonómia körülbástyázására. De az élet egyre több területén beavatkozó, a jogi és államigazgatási szabályozást mind szélesebb körre kiterjesztő állammal szemben a jogi garanciákkal biztosított magánszférából sem veheti fel sikeresen a harcot az egyes állampolgár. „Csak példaképp említjük

a polgári jog egyre kifejezettebb védőfunkcióját, amely a személyiségi jogvédelem, a fogyasztóvédelem és a környezetvédelem intézményeiben bontakozik ki. Mindegyiket jellemzi egy olyanfajta „általánosság”, hogy a konkrét ügy jelentősége az érintett feleken túlnőhet, hogy a védelem hatása másokra is kiterjedhet, az ilyen védelem ennek megfelelően leválhat a szubjektív jogsérelemről” (330–331. old.). Eredményes védelmet itt csak az érintett vagy közvetlenül a közérdek védelmében érdekelt állampolgárok közös fellépése nyújthat. Ezért a személyiségi jogok védelmének alapvető eszközévé az ún. populáris akció válik.

Érdemes elgondolkodni rajta, hogy a magántulajdon elvi tagadásán alapuló kelet-európai szocialista jogrendszerek még a személyi tulajdont is inkább védik, mint magát a személyiséget, a személyiség autonómiáját — azaz, a személyt mint tulajdonost sokkal fontosabbnak tartják, mint számos olyan ország jogalkotása, ahol a magántulajdon alkotmányosan biztosított. S az is elgondolkodtató, hogy milyen szűkösek, voltaképpen csak „kezdeményeikben” jelenlévők a populáris akció lehetőségei a magyar jogban.

Sólyom így foglalja össze a hazai jogi helyzetet a modern nyugati jogrendszerekben kialakult személyiségi jogok felől nézve: „A fenti újdonságok legalább kezdeményeikben megvannak a mi jogunkban is. Például az igazgatási határozatok még mindig nem elég tág bírói felülvizsgálatán túl, az indirekt felülvizsgálat is létezik az ítélezésben; a Polgári Törvénykönyv módosítása (igen visszafogott) kísérletet tett a fogyasztóvédelmi populáris akció bevezetésére. Azt, hogy a bíró új szerepe, és különösen a bíróság mint az igazgatás ellensúlya, ebben a fejlődésben meg nem kerülhető, bizonyítja az az újdonság is, amelyet a Ptk novellája a személyiségi jogok területén hozott. A számítógéppel történő adatfeldolgozás nem sértheti a személyhez fűződő jogokat, jogosulatlanok az adathoz hozzá nem férhetnek; a nyilvántartott adatról az érintettnek tájékoztatást kell adni, kivéve, ha ez „állami vagy közbiztonsági érdeket sértene”. Az érintett személy a valóságnak meg nem felelő adat helyesbítését követelheti. (83. paragrafus) Már nem egyértelmű, és visszalépésként is értelmezhető a Ptk 3. paragrafusának rendelkezése, amely felhatalmazást ad arra, hogy a helyesbítésre irányuló bírósági eljárás elé államigazgatási eljárást iktassanak. És nyitva áll a védelem kulcskérdése is: vajon a bíróság

felülvizsgálja-e, hogy a tájékoztatás valóban állami és közbiztonsági érdeket sért-e?" (332. old.).

Térjünk rá most már a szerző másik, korábban keletkezett munkájára, amely logikailag úgy tekinthető, mint a személyiségi jogok elméletének alkalmazása egy jogi részterületre. A környezet védelmének jogi eszközei összefüggésbe hozhatók a személyiségi jogokkal: a környezetkárosítás ugyanis a személyiség érdekeit is sérti. A polgári jog szokásos eszközei – a kártérítési felelősség és a szomszédjogok – a környezetvédelemben többnyire eredménytelennek bizonyultak.

A legtöbbször, Magyarországon szinte kizárólag a kártérítési felelősséget szokták alkalmazni. A környezetszennyezés megakadályozására azonban ez az eszköz nem túl hatásos. Technikailag igen nehéz bizonyítani a károkozást, és nehéz a károkozó vétkeségének bizonyítása is. S jogilag az is problémát jelenthet, hogy nagyon sok embert érint a környezeti kár, ám csak kevesen indítanak kártérítési pert stb.

A szomszédjogok alkalmazása sem bizonyult sokkal hatékonyabbnak. A tulajdonos követelheti a tulajdonjoga gyakorlását akadályozó vagy korlátozó behatás vagy beavatkozás megszüntetését, bizonyos tűrési határok megadása mellett. De környezetvédelemről lévén szó, először is a szomszédságot ki kell terjeszteni a szennyezés határáig. Továbbá a tűrési határokkal számoló érdekegyeztetés is nehézségekkel jár, mivel az egymás zavarása ilyenkor nem egyenlő mértékű, és az összehasonlíthatatlanul nagyobb zavarásért^o legfeljebb kártérítés jár (vagyis az esetet rendszerint visszavezethetik az előző esetre, a kártérítési felelősség esetére).

Ezek az eljárásjogi nehézségek jól jelzik, hogy a jogi megoldás nem fejleszthető tovább a társadalompolitikai szempontok figyelembevétel nélkül. Számos további nehézség származik abból, ha a környezetvédelmet csak igazgatási problémának tekintik, ha az állampolgárok nem vehetnek részt az intézkedésekhez szükséges döntések meghozatalában, s ha egyértelműen a szankcionálást részesítik előnyben az állampolgárokkal való együttműködéssel szemben.

Jelenleg mind a döntéseket, mind a végrehajtást messzemenően a diszkrecionalizmus, a közigazgatás önhatalmúsága uralja. A végrehajtás belső, igazgatási apparátuson belüli ellenőrzésénél sokkal

hatékonyabb lenne az igazgatás külső ellenőrzése, akár a parlamenti, akár külön környezetvédelmi ellenőrzés. Az Egyesült Államok tapasztalatai alapján az látszik a legeredményesebbnek, ha a környezetvédelmi intézkedéseket *bárki* megtámadhatja a bíróság előtt. Ez annyit jelent, hogy a polgári bírósághoz nemcsak a közvetlenül érintettek nyújthatnak be keresetet, s a bíróságnak azt kell eldöntenie, hogy az igazgatási aktusok tartalmilag jól realizálják-e a törvényekben lefektetett környezetvédelmi elveket. Ez a populáris akció lényege: a bírósági gépezetet bárki beindíthatja, akár érte szubjektív jogát sérelem, akár nem. A populáris akció tehát nem kizárólag egyéni alanyi jog, hanem a közérdek védelmére szolgáló jog.

Az Egyesült Államokban 1970–71 óta mindenki pert indíthat a környezet szennyezése, károsítása miatt, vagy valamely környezetszennyező ellen. Ehhez nem szükséges előzetesen az államigazgatási apparátushoz folyamodni. Ez a törvény által biztosított lehetőség a polgárok aktív részvételére, nagy hatással volt az igazgatási döntések meghozatalára és végrehajtására is.

Az ilyen – egyének által indított – populáris akciók csoportérdekek képviselését jelentik, ami elengedhetetlen feltétele a hatásvos környezetvédelemnek. A populáris perekben a peres fél saját külön érdek nélkül érvényesíti a közérdeket, érvényre juttatja a közrendet. Ilyenkor a közrend érvényesítése nem más, mint a közhatalom működésének bírálata a közrend fejlesztése érdekében. Pontosan ez adja a populáris akciók politikai jellegét.

Az ilyen eljárások ugyanakkor növelik a bíróságok politikai súlyát is, mivel a bíróság ilyenkor az igazgatással szemben, és egy sajátos csoportérdek védelmében lép fel. Azért „sajátos” ez a csoportérdek, mert nem belsőleg strukturált, állandó csoportok érdekeiről van szó, hanem magát a csoportot az adott ügy vonatkozásában kialakuló érdekközösség hozza létre. A bíróság azonban – éppen a peres eljárás során – képviselni tudja az ilyen csoportérdekeket is. Ez pedig már túlmutat a környezetvédelmen, mert növeli a politikai demokrácia mozgásterét.

A fentiek mintegy technikai oldalról támasztják alá azt, hogy a személyiség, az individuum éppúgy képes a közérdek védelmére, mint az elvileg erre szolgáló állami igazgatási apparátus, sőt, néha éppenséggel az igazgatási apparátussal szembeni fellépése jelenti a közérdek védelmét.

Ezen a ponton a szerző akár be is fejezhetné a populáris akciók melletti érvelését, hiszen ha léteznek ilyen csoportérdekek, akkor ez elegendő indok a populáris akciók széles körű alkalmazására. De a rossz beidegződés arra készíti, hogy kényszeresen újabb és újabb érveket sorakoztasson fel amellet, hogy az ismertett szempontok a hazai s általában a kelet-európai szocialista viszonyok között is érvényesek. Elméletileg felesleges ugyan az érvelés ilyen meghosszabbítása, de azért mégis van valami haszna: közben sok minden kiderül magukról a „szocialista viszonyokról” (az igazgatás tehetetlenségéről, az államérdekből történő ügyészi korlátozásokról, a „társadalmi tulajdon” ún. elsődlegességéről stb.). És kétségkívül nem felesleges az érvelés meghosszabbítása abból a szempontból, hogy így jut el a következtetéshez: „...lényegében ott tartunk, ahol a 19. század polgára, aki a „közérdeket”, vagyis azt, ami alanyi jogainak határain kívül esett, átengedte a kormánynak” (160. old.).

Sólyom László nyomán így foglalhatjuk össze a populáris akciók alkalmazásának jelentőségét: a populáris akció nyílt érdekkonfliktust, igazi külső ellenőrzést jelent, mégpedig a nyilvánosság számára hozzáférhető ellenőrzést. A perlést nem kötik szervezetekhez, ami különösen fontos mozzanat egy olyan társadalomban, ahol az érdekcsoportok megszervezése és egy adott érdekből való spontán társadalmi egyesülés nem mindennapos gyakorlat.

CSILLAGHEGYI* VILMOS

A TENDENCIÓZUS NAIVITÁS IGAZSÁGA

Bibó István: *Összegyűjtött munkái*. Sajtó alá rendezte Kemény István és Sárközi Mátyás. Szöllősy Árpád előszavával és Szabó Zoltán bevezetőjével. I–III. köt. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern, 1981–1983. 960 old.

Ugyancsak felcsigázhatja az olvasó érdeklődését, ha azt olvassa Szöllősy Árpád előszavában, hogy Bibó István „filozófiai és morális” teljesítménye Jean Bodin, Montesquieu, Tocqueville, Ben-

Ezen a ponton a szerző akár be is fejezhetné a populáris akciók melletti érvelését, hiszen ha léteznek ilyen csoportérdekek, akkor ez elegendő indok a populáris akciók széles körű alkalmazására. De a rossz beidegződés arra készteti, hogy kényszeresen újabb és újabb érveket sorakoztasson fel amellet, hogy az ismertett szempontok a hazai s általában a kelet-európai szocialista viszonyok között is érvényesek. Elméletileg felesleges ugyan az érvelés ilyen meghosszabbítása, de azért mégis van valami haszna: közben sok minden kiderül magukról a „szocialista viszonyokról” (az igazgatás tehetetlenségéről, az államérdekből történő ügyészi korlátozásokról, a „társadalmi tulajdon” ún. elsődlegességéről stb.). És kétségkívül nem felesleges az érvelés meghosszabbítása abból a szempontból, hogy így jut el a következtetéshez: „...lényegében ott tartunk, ahol a 19. század polgára, aki a „közérdeket”, vagyis azt, ami alanyi jogainak határain kívül esett, átengedte a kormánynak” (160. old.).

Sólyom László nyomán így foglalhatjuk össze a populáris akciók alkalmazásának jelentőségét: a populáris akció nyílt érdekkonfliktust, igazi külső ellenőrzést jelent, mégpedig a nyilvánosság számára hozzáférhető ellenőrzést. A perlést nem kötik szervezetekhez, ami különösen fontos mozzanat egy olyan társadalomban, ahol az érdekcsoportok megszervezése és egy adott érdekből való spontán társadalmi egyesülés nem mindennapos gyakorlat.

CSILLAGHEGYI* VILMOS

A TENDENCIÓZUS NAIVITÁS IGAZSÁGA

Bibó István: *Összegyűjtött munkái*. Sajtó alá rendezte Kemény István és Sárközi Mátyás. Szöllősy Árpád előszavával és Szabó Zoltán bevezetőjével. I–III. köt. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern, 1981–1983. 960 old.

Ugyancsak felcsigázhatja az olvasó érdeklődését, ha azt olvassa Szöllősy Árpád előszavában, hogy Bibó István „filozófiai és morális” teljesítménye Jean Bodin, Montesquieu, Tocqueville, Ben-

jamin Constant, a magyarok közül pedig Széchenyi, Eötvös, Wesselényi és Kemény Zsigmond életével és művével rokonítható. S ha továbblapoz Szabó Zoltán bevezető írásához, abban is azt találja, hogy Bibó Istvánnak olyan „nagyralátó realisták” közt van a helye, mint Zrinyi, Széchenyi, Petőfi, Kölcsey, Ady, József Attila, Németh László és Illyés Gyula, hiszen — így szól a végső konklúzió — „az Eötvös József halála óta eltelt évszázadban alighanem Bibó István volt a legtisztább politikai gondolkodó” (35. old.). S ha erre az olvasóban gyanú támad, hogy vajon nem csupán a kiadás körül bábáskodók jóindulatú elfogultsága emelte-e Bibó Istvánt ilyen magaslatokba, s megpróbál tájékozódni a róla szóló — sajnálatosan csekély — irodalomban, s véletlenül éppen Tóth János *Új Látóhatár*-beli cikke akad a kezébe, abban is nagy gondolkodók újabb galériáját találja: „Élete, működése, a demokráciáról, önrendelkezésről, jogról vallott felfogása méltán állítja a szabadságért a gondolat erejével, a józan ész realizmusával, a töretlen erkölcsi magatartás állhatatosságával küzdő legnagyobbak sorába Arisztotelésztől kezdve Grotiuson, Althusiuson, Locke-on, Condorcet-n át Eötvös Józsefig” (XXXI. évf. 1. sz. 38–39. old.).

Úgy képzeljük, ezek után az olvasó az eredeti szövegek tanulmányozásához fog, hogy maga alkosson ítéletet.

Azt az első pillanatban láthatjuk, hogy ezek az írásművek nem szaktudós munkái: a közigazgatásról szóló írásokat nem közigazgatási jogász vetette papírra, az államhatalmi ágak elválasztásának tanáról nem alkotmányjogász értekezik, az európai és a magyar történelem áttekintése nem szaktörténész kézikönyve, a Nemzeti Parasztpártról, a demokrácia válságáról nem hivatásos politikus ad értékelést, s a marxizmus társadalomfilozófiai nézeteit nem szakfilozófus igyekszik cáfolni, holott nem vonható kétségbe: aki e műveket megalkotta, rendelkezik egy közigazgatási jogász, egy történész, egy filozófus stb. szaktudásával. Bibó István nem folytatott — ahogy ma szeretik mondani — alapkutatásokat (kivéve ifjúkori nemzetközi jogi és jogfilozófiai dolgozatait), hanem a szaktudományok eredményeit nyersanyagként kezelve újra feldolgozta azokat. Ismert tényeken dolgozott tehát, mégis képes volt újat mondani, ami — mint egyszer Max Weber megjegyezte — az igazi *művész* sajátossága.

Bibó István nem hagyott maga után olyan koherens művet,

mint például Eötvös *A XIX. század uralkodó eszméi*-t. Ennek ellenére az, aki az egész életművet ismeri, nem szabadulhat a gondolattól, hogy koherens egésszel áll szemben, csak éppen a tartalom nincs egységes szerkezetbe, egyetlen harmonikus rendszerbe foglalva. A szerkesztők éppen ezért voltak nehéz helyzetben, amikor az életművet valamiképpen tagolniuk kellett. A *tematikus* bontás ugyanis teljességgel lehetetlen. Már az a tény, hogy a legtöbb esetben kénytelenek voltak olyan blokkokat felvenni, amelyek 30–40 évet fognak át, mutatja, hogy a bibói gondolatok az évtizedeken folyondárként átnyúlva állandóan gazdagodva, újabb és újabb anyagokon több reprizben megmunkálva alakultak, s az egyes folyondárok szétválasztása csak mások sérelmére történhetik. Mert például a II. kötetnek *Az állam, a politika és a jog elmélete* című alfejezetében szereplő *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom* című cikk éppúgy szerepelhetne a III. kötet *Társadalmi reform és közigazgatás (1967–1974)* című alfejezetében is. Ugyanilyen megfontolások alapján képezhetne, mondjuk, *Nemzet, népiség és parasztság* címszó alatt egy egységet az Erdei Ferencről, a magyarságtudomány problémájáról szóló cikk a Nemzeti Parasztpárt jellemzésével, a Borbándi-levéllel s a Márciusi Frontról szólókkal együtt, amelyek külön-külön, a három kötet valamelyikében, más-más címek alatt olvashatók. A példákat számolatlanul lehetne szaporítani, sőt tovább is lehetne menni, hiszen például az egyes cikkek és esszék önmagukban is szétszakíthatók lennének. Tekintsük *Az európai társadalomfejlődés értelmét*, amely két vonatkozásban is túlmutat önmagán. Egyfelől történetileg visszafelé egy 1953–56 közötti kéziratos vázlatához, amelyben Bibó először néz szembe a népfrontos szocializmus sztálini-rákosi korszakbeli szétzúzásának tanulságaival, de egyes lényeges elemei fellelhetők a Nemzeti Parasztpártról 1947-ben adott jellemzésben is (818–821. old.), legelső csírái pedig egy a negyvenes évek elején a Győrffy-kollégiumban tartott előadásának vázlatában bukkannak fel. Másfelől időben előre is túlmutat önmagán: a III. kötet utolsó írásának (*Az 1956 utáni helyzetről*) a VIII. fejezettől a végéig terjedő része rövid összefoglalása a hatalom funkcióvá–szolgálatáá átértelmezéséről szóló, *Az európai társadalomfejlődés értelmé*-ben (1971–72) részletesebben kifejtett felfogásnak.

A három kötetnek az első pillanatban szembeötlő ötletszerű szerkesztése tehát valójában csak adekvát kifejeződése egy – hogy úgy mondjuk – „textuális formátlanságnak”, a bibói életmű végző megformátlanságának. De ez a legkevésbé sem jelenti azt, hogy ne volna meg az oeuvre *belső, gondolati* formája, amelyet azonban a befogadó olvasónak magának kell, nem létrehoznia, de felfedeznie és kibányászni. Ami nem is olyan nehéz művelet, „csupán” a belső elvet kell megtalálnunk, amelynek konkretizálódása, inkarnációja a Mű, egy elvet, amely a társadalmi-történelmi matériának formát ad, s amelyből mint sugárzó centrumból számunkra az Egész minden részlete transzparenssé válik. Egy ilyen elv, ami mindent átfog és magában foglal, szükségképpen elvont kell, hogy legyen. S azért mondtuk, hogy ennek megtalálása nem olyan nehéz művelet, mert Bibó nem foglalkozott filozófiai problémákkal. Egy kivétel van csupán, ez pedig *Az európai társadalomfejlődés értelme*.

Ez az a mű, amelyben – mivel, mint Bibó mondja, „valamiből ki kell indulni” – felvesz egy tételt, amelyet az egzisztencialista filozófiából vesz át, s ami először a már említett, 1953–56 között keletkezett kéziratos vázlatban bukkan fel (MTAK Kézirattár Ms 5112/9). E tétel szerint az ember akkor vált emberre, amikor rádöbbsen, hogy meg fog halni, s ettől kezdve a halálfélelem leküzdésére különböző technikákat dolgozott ki. Az egyik ilyen technika a vallás, a másik – amely a másik embertől eredő halálos fenyegetés leküzdésére szolgál – két részre oszlik: egyfelől a másik ember uralom alá vetésére irányul, másfelől pedig olyan technikák kidolgozására, amelyek a kölcsönös halálos fenyegetésnek az uralom minimalizálása révén történő kiküszöbölését célozzák. Az ilyen uralomminimalizálási technikák először a görögöknél bukkantak fel, bár Bibó szerint, nyomai a kínai fejlődésben is mutatkoztak. Ezek a kezdemények, ha nem is nyomtalanul, de elmerültek a történelemben, hogy aztán új alapon, a kereszténység és ezen belül olyan gondolkodók hatására, mint Szent Ágoston és Szent Tamás, ismét fejlődésnek induljanak, minek következtében a hatalom immár defenzívába szorul, igazolnia kell magát. „Mi más az állam, mint egy nagy rablóbanda, ha kivész belőle az igazság szelleme?” (527. old.) – idézi Bibó Szent Ágoston kérdését. A hűbéri, szabályozott, az alattvaló jogait is garantáló alá-fölérendeltségi viszony is e folya-

matba illeszkedik, s szervesen visz tovább a rendi szabadságok kialakulásához, utóbbiak pedig beletorkollanak a francia forradalom által inaugurált emberi jogokba, hogy mindmáig érvényben maradjanak, s amelyekre vigyázó szemeit vetheti, és kell, hogy vesse a földünk boldogtalanabbik végén élő emberiség. „A szabadságjogok kialakult, polgárinak bélyegzett, de valójában egyetemes nyugati technikája: a parlamentarizmus, többpárt-rendszer, sajtószabadság, bírói jogvédelem, független bíróság, a közigazgatással szemben való bírói jogvédelem együttes rendszere az egész nyugati kultúrkör egyik legnagyobb, legmaradandóbb és legsikereesebb társadalomszervezési teljesítménye, és egyben a maga távoli keresztény gyökereivel tulajdonképpen az egyetlen reális és tartósan eredményes társadalomszervezési lecsapódása a keresztény erőszakmentesség programjának” (594. old.).

Látjuk tehát, hogy egy antro-po-ontológiai tényállás képezi Bibónál az elvet, a kezdetet, amelyhez az az empiriából derivált *politikai* filozófiai tétel csatlakozik, amely szerint a félelem leküzdésének helyes módját a nyugat-európai fejlődésben kidolgozott uralomminimalizáló technikák jelentik. Az első kijelentés tényítélet, a második értékítélet, amely empirikusan megállapítható tényeken alapszik. Az értékek ugyanis – mint ezt Bibó szegedi professzorától, a jogfilozófus Horváth Barnától megtanulta – pozitíválnak, azaz tényekben jelennek meg, s ezért a tényeken pillanthatók meg. Az értékeknek – bár tudományosan a tényekből nem vezethetők le – empirikus érvényességük is van, s ezért a politikai-világnézeti értéktételezés a történelmi valóságból igazolást meríthet. De éppen ezért Bibó számára a politikaelmélet nem olyan értelemben tudomány, ahogyan a természettudományok vagy egyes társadalomtudományok. A politikusnak, de a politika elméleti művelőjének is tisztában kell lennie azzal, hogy működéséből nem iktathatók ki „a politikai állásfoglalás, a politikai cselekvés... intuitív, szuggesztív, művészi” (561. old.) elemei. Ezért a politikai elméletek mindegyike voltaképpen koncepció az emberiség közösségi fejlődéséről, lehetőségeiről, értelmes, kedvező irányú célkitűzéseiről, amelyek sohasem léphetnek fel a tudományos egzaktságnak és a teljes bizonyosságnak az igényével. A politikai elmélet művelése felelősségteljes tevékenység, „ezért nincs nagyobb ellensége az ilyen felfokozott felelősségnek, mint az a gyermeteg, önelégült elbi-

zakodás abban, hogy valaki vagy valakik tudományosan egzakt politikai program birtokában vannak, és ezt gondolkodás, felelősségtudat és töprengés nélkül az emberiség boldogulására fordíthatják, és erre nekik valamiféle kulcsuk van” (561. old.). Bibó a maga történet- és politikai filozófiai vázlatát is ilyen javaslatnak tartja az emberiség alapbaján (a félelmen) való segítségre, amely javaslat érvényessége attól függ, hogy szuggesztív erejénél fogva képes-e az embereket és közösségeiket cselekvésre mozgósítani.

Bibó egy materiális értéketika álláspontján van. Az érték, amire vonatkoztat, az uralomminimalizáló – végeredményben an-archikus – közösség, amely olyan embereket foglal magában, akik a halálfélelemnek uralom révén történő leküzdését elutasítják maguktól. Bibó ezáltal egy szekularizált üdvtörténethez jut, azzal a jelentős különbséggel, hogy az üdvtörténeti felfogások számára Isten országának megvalósításához el *kell* jutnia az emberiségnek, Bibónál viszont az an-archikus állapot csupán esély, amelynek a megvalósítása nem kikerülhetetlen kényszerűség az emberiség számára. „Nincs meg az a kényelmes helyzetünk, hogy természettörvényként állíthassuk fel a társadalom helyes és mind jobb és jobb fejlődésének a szabályát” (572. old.). Az üdvtörténetben Isten országának megvalósulását pozitív normák előírásai testesítik meg, amelyek felé haladni kell. Bibónál a szabadságnövelő és -biztosító technikák (mint pl. többpártrendszer, parlamentarizmus, független bíróság) nem örök tételezés eredményei, hanem történetileg hatékonnak bizonyult módszerek. Nincs normatív érejük az adott formájukban (jól látszik ez pl. Bibónak a parlamentre, a hatalmi ágak elválasztására vonatkozó fejtegetéseiben), hanem csak mintegy manifesztációi egy a formák mögött meghúzódó és mindig új emanációkban konkrétizálódó értéknek: az uralomnélküliség és félelemnélküliség állapotában elképzelt emberi közösségnek.

A *félelem* mint filozófiai antropológiai elv, kezdet, és a nyugat-európai társadalomfejlődésben kitermelődött *félelem-leküzdő*, uralomminimalizáló tendenciák és technikák – nos, ezek a fogalmak konkretizálódnak a Bibó-életmű anyagában, s a konkrétiónak ez a folyamata adja a *belső gondolati formát*, amely a felszíni „textuális formátlanság” mögött rejlik, s létrehozza a gondolati koherenciát.

A legkülönösebb ebben az egészben az, hogy a filozófiai-antropológiai elv, a kezdet, *később* keletkezett, mint a politikai filozófiai konzekvencia. A félelem mint központi fogalom persze már működik a *Német hisztéria*-ban, úgyszólván fő értelmezési fogalom a *Magyar demokrácia válsága*-ban, de ezekben még csak *tömegelektani fogalom*, még nem nyeri el antropológiai státusát. Másfelől a politikai filozófiai alapfogalom, az uralom-minimalizáció is lényegében már 1944-ben készen van a *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom*-ban. Ám e két fogalom még nem illeszkedik egymáshoz. Ez majd csak az ötvenes évek elején következik be, 1953 után, a már említett kéziratban, amelyben az uralomminimalizálás explicite mint a félelem leküzdésének helyes eszköze jelenik meg. Mindez azonban az életmű belső, gondolati formájának külső-empirikus oldalához, a szerző biográfiájához, de nem magának a belső formának a perfektumához tartozik. Olyan, mintha mindig is így lett volna. Nem lehet a Bibó-életműben olyan ellentmondásokat kimutatni, amelyek abban állnának, hogy egy perfektualizáció előtti tétel ellentmond egy perfektualizáció utáninak. Ilyen ellentmondások nincsenek. Mint egyébként számos nagy gondolkodónál, akiknél az életpálya egy stádiumában létrejön a koherencia (ez Bibónál körülbelül 1943, *A német hisztéria* írásának kezdete), s attól kezdve minden csak a belső elv érvényesülésének, különböző materiákon való bemutatásának a manifestációja. Itt, az emberi kreációnak ebben a típusában valóban érvényes az, amit Hegel a maga pánlogikai világszellemének tulajdonított: elidegenül önmagától, mássá lesz, de ebben a másban mindig önmagánál van.

Mármost a Bibó-életműnek ez a belső struktúrája magától megadja a szempontokat az életmű *diszkurzív tagolásához*, amelyet egy ideális szerkesztésnek követnie kellene. Csakhogy ez, a „textuális formátlanság” miatt, gyakorlatilag lehetetlen, hiszen ehhez például a fent említett *Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom* című írást legalább két részre kellene bontani: az első részbe, amely az uralomminimalizálási tendenciát tárgyalná, kellene kerülnie az első fejezetnek (527–531. old.), és a közigazgatással foglalkozó művek közé a többinek (531–540. old.). De ha nem is valósítható meg az ideális szerkesztés, azért lehet közelíteni hozzá. Egy erre törekvő életmű-bemutató élére nyilvánvalóan azok a nagy esszék kíváncsoznának,

amelyek a Gondolat belső formáját dolgozzák ki: *Az európai társadalomfejlődés értelme; Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom; Az államhatalmak elválasztása egykor és most*. Erre következnenek a nagy történelmi esszék az általánostól közeledve a különöshöz, amelyekben a kohéziós alapfogalmak egyre inkább konkretizálódnak az európai léptéktől Magyarorszáig: *A német hisztéria okai és története; A kelet-európai kisállamok nyomorisága; Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfü Gyulával folytatott vitája* (bár ez inkább csak függelékké való adalék a témához); erre következnenek a magyar társadalommal foglalkozó esszék: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem; A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme; Zsidókérdés Magyarországon 1944 után; A magyarságtudomány problémája*. Az olvasó számára ezzel meg lennének adva a belső forma alap- és kohéziós fogalmai, s nem veszhetne el a „textuális formátlanságban”. Ezután következhetnének aktuálpolitikai, publicisztikai írások (*A magyar demokrácia válsága*, a népi mozgalommal és a parasztpárttal foglalkozó írások, Borbándi-levél, *A Márciusi Front tíz esztendeje*), a közigazgatási reformmal kapcsolatos tanulmányok és tervezetek és természetesen az 1956-os írások. Utóbbiak világosan megmutatnák, hogy nem mások, mint a bibói koncepció konkretizálódásai a különböző materiákon. Az egész gyűjtemény végére valóban azt az írást kellene tenni, amely ennek a három kötetes váltogatásnak is a befejező írása (*Az 1956 utáni helyzetről*). Mindezt még ki lehetne egészíteni egy függelékkel, amely a „prebibói” jogelméleti tanulmányokat tartalmazná (elsősorban is a *Kényszer, Jog, Szabadság* címűt, amely közülük a legjelentősebb), továbbá a *Zsidókérdés* és *A magyar demokrácia válsága* vitájának, illetőleg Bibó válaszának a szövegét. Az előttünk fekvő gyűjteménybe felvett levelek (Sartre-hoz, Kádárhoz) vagy az *Uchronia* vázlatok esetlegesen; más írásokat ugyanilyen joggal szerepeltethetnénk, ezek mindenképpen egy majdani kritikai kiadásba valók.

Hangsúlyozzuk, a javasolt szerkezet sem lehetne megvalósulása az ideálisnak, mert a „textuális formátlanság” ellenáll a szerkesztésnek. Hogy ez a három kötetes gyűjtemény nem a javasolt irányba indult meg, abban — ezzel tisztában vagyunk — jórészt a szöveggondozókon és szerkesztőkön kívüli okok játszhattak szerepet: a kéziratok nehezen hozzáférhető volta, a szü-

kös anyagiak, a szisztematikus Bibó-kutatás hiánya vezetett oda, hogy Bibó István *Összegyűjtött munkái*-nak ez a három kötete a „textuális formátlanság” lenyomata lett. Mindez természetesen nem vitathatja el a történelmi érdemet mindazoknak áldozatos munkájától, akik lehetővé tették a határokon inneni és túli magyarságnak, hogy intellektuális élményt, vigaszt és iránymutatást kapjon a nagy gondolkodótól.

Az azonban szerkesztői telitalálat, hogy a gyűjteményt *Az 1956 utáni helyzetről* című kézirat töredékkel zárták. Mert ez az írás nemcsak az 1956 utáni magyar és világhelyzetet értelmezi, nemcsak megismétli tömören Bibó politikai filozófiájának alapgondolatait, s alkalmazza egyben a hetvenes évek konstellációira, hanem bemutatja azt is, ahogyan Bibó István, egy *magyar* citoyen du monde, egyéni sorsa összefonódik a Sorssal. Ezért tartozik Bibó a tragikus alakokhoz, akikről a még ifjú Lukács plasztikus leírása *A tragédia metafizikájá*-ban így szól: „Szavak és gesztusok: ez az ő életük; de minden szó, melyet mondanak, és minden gesztus, melyet tesznek, több, mint egy szó, több mint egy gesztus; életük minden megnyilvánulása csak egy-egy jelbetűje a végső összefüggéseknek, életük halvány allegóriája csupán saját platonai ideáljuknak. Létezésüknek nem lehet semmi tényleges igazsága, csupán valamilyen lelki valódisága: valódisága egy élménynek és egy hitnek.” Ha ezt a leírást megfosztjuk metafizikai aurájától, s Bibóra alkalmazzuk, valóban azt kell mondani: annak a „platonai” eszménynek, amelyben Bibó Magyarországot, Kelet-Közép-Európát és a világot vizionálta, valóban nincs valódisága, az csak Bibó élménye és hite tartalmát képezi. Ezért aztán Bibót naivitással lehet vádolni.

S valóban: nem volt-e naív 1945-ben, amikor nagyobb realitást tulajdonított a restaurációnak, mint a proletárdiktatúrának; vagy 1956-ban és 57-ben, amikor azt ecsetelte, hogy a magyar függetlenség egyszerre előnyös a szuperhatalmaknak, a kommunista világmozgalomnak és a harmadik út képviselőinek; vagy a hetvenes évek közepén, amikor angolul megjelent művében azt ajánlotta a „két nagynak”, hogy vegyék inkább komolyan saját ideológiájukat, s hagyjanak fel az egymásról való rémképfestegetéssel? Ez bizony szintiszta naivítás. Csakhogy nagy különbség van az ártatlanság, a tudatlanság naivitása és a között a naivítás között, amelyhez a Bibóé is tartozik, s amely a *tudás* naivitása. Hallgassuk

csak őt magát erről: „Tudom, hogy az én művem... is végsőleg naív; naív úgy, ahogyan naívak voltak 1945–46-os cikkeim, melyekkel Nagy Ferencnek és Rákosinak magyaráztam, hogy mit kellene tenniük, ha eszük volna, s naívak voltak 56-os terveze-
teim, melyekről tudhattam, hogy senkinek sem kellenek. De ha mégannyira is tudhattam és tudom, hogy az ilyenféle művekben rejlő belső igazság csak nagyobb időkifutásban érvényesülhet, mégis közvetlenül ezeket az írásokat az a nem tudom milyen ke-
vés hányadnyi lehetőség élteti és iratja, hogy hátha ott és akkor hatnak, amikor és ahová íratlak” (23. jegyzet). Ez tehát *tendenciózus naivitás*, amely nem fogadja el az ens perfectissimum és az ens realissimum szétszakadását, szemben a közönséges étellel, amelynek nincs igazi szükségyszerűsége, s amelyben (ismét az ifjú Lukács szavaival) „csak periférikusan éljük át önmagunkat”, míg: a tragikus alak létezése: a „tökéletesen-levés”.

Mert nem annak az alternatívának volt-e és van-e igaza, amelyet Bibó 1945-ben javasolt Magyarország számára: egy határolt és tervezett forradaloménak? És nem volt-e igaza, amikor 56–57-ben a jövőt egy olyan országos bázissal rendelkező politikai álláspontra akarta építeni, amely „egyszerre híve a szabadságnak és szocializmusnak, ellensége minden restaurációnak, emberségesen, fokozatosan és mindennemű hajsza nélkül tervezi a felduzzadt bürokrácia felszámolását, nem szovjetellenes, és nemcsak távol áll attól, hogy országát szovjetellenes támaszponttá engedné tenni, de belülről érti és ismeri a szovjet államvezetés gondjait és problémáit” (897–898. old.)? A prágai tavasz és a lengyel „Szolidaritás” mint határolt és tervezett forradalmak egymást múlták felül bibói tendenciózus naivitásukban. De ha valaminek nincs is még Dasein-je, attól már egzisztálhat. S nem ennek jövőbeli realitására álmodik-e mifelénk mindenki: aki nem tudja, hogy ezt álmodja, aki nem meri ezt álmodni, és aki csak álmodni meri? Bibó *tette* ezt az álmot. De az álom még nincs itt, csak monstruó-
zus alaktalanságában majd felizzik, majd hamu-tetszhalálba omlik társadalmaink vulkánikus altalajában. Bibó személyes élete formaadás ennek az alaktalan masszának. „Az ő ereje a sorssá-
nőttiség szentségét terítette a dolgokra, de nagy harca a maga teremtette sorssal őt magát személytelen valamivé, egy végső sorsvonatkozás szimbólumává tette” (hogy még egyszer Lukácsot idézzük a tragikus hősről). Akik halálakor sírját a helyszínen

vagy távolabbról körülállták, már tudták ezt. Akik pedig összegyűjtött munkái három kötetét olvasva Bibó István gondolatainak dús lakomáján részt vesznek, majd tudni fogják.

NIKODÉMOSZ

A fenti ismertetést a – névtelen – budapesti szerző a Bibó-művek első három kötetének megjelenése után írta. Az Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem a Bibó-kiadást végül egy negyedik kötettel is kiegészítette.

SZEREPTÁVOLÍTÁS

Hankiss Ágnes: *Kötéltánc (A társadalmi azonosságtudat válsága)*. „Gyorsuló idő” sorozat. Magvető Kiadó, Budapest, 1984. 280 old.

A szerző egyik eszmény- és mintaképének, Erving Goffmannak a leírását veszem kölcsön; „Az az én-kép, amely (az interakció részvevője) számára a puszta részvétel nyomán alakult ki – virtuális énje az adott kontextusban –, olyan, hogy aktívan manipulálva a helyzetet, szemmel láthatóan visszahúzódik tőle. (...) Ezt a ‚hatásosan’ kifejezett hangsúlyos eltérést az egyén és vélt szerepe között szereptávolításnak (role distance) fogom nevezni. Egyfajta rövidítésről van itt szó: az egyén valójában nem a szerepet tagadja, hanem azt a virtuális ént, amelyet a szerepe mindenki számára tartalmaz, aki csak elfogadja. (A ‚szereptávolítás’ kifejezés)... csupán azokra a viselkedésfajtákra vonatkozik, amelyeket a jelenlévők a szerepjátszó és a szerep közötti szoros kapcsolat szempontjából lényeges elemnek tartanak, méghozzá abból a szempontból lényegesnek, hogy utal rá: a szerepjátszó valószínűleg nem ragaszkodik szerepéhez, sőt, ellenáll neki.” (Goffman: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*, Gondolat, Budapest, 1981, 41–42. old.) Hankiss Ágnes ilyen és ehhez hasonló eszközökkel közelít a politikába bonyolódott értelmiségi, a hintapoliti-

vagy távolabbról körülállták, már tudták ezt. Akik pedig összegyűjtött munkái három kötetét olvasva Bibó István gondolatainak dús lakomáján részt vesznek, majd tudni fogják.

NIKODÉMOSZ

A fenti ismertetést a – névtelen – budapesti szerző a Bibó-művek első három kötetének megjelenése után írta. Az Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem a Bibó-kiadást végül egy negyedik kötettel is kiegészítette.

SZEREPTÁVOLÍTÁS

Hankiss Ágnes: *Kötéltánc (A társadalmi azonosságtudat válsága)*. „Gyorsuló idő” sorozat. Magvető Kiadó, Budapest, 1984. 280 old.

A szerző egyik eszmény- és mintaképének, Erving Goffmannak a leírását veszem kölcsön; „Az az én-kép, amely (az interakció részvevője) számára a puszta részvétel nyomán alakult ki – virtuális énje az adott kontextusban –, olyan, hogy aktívan manipulálva a helyzetet, szemmel láthatóan visszahúzódik tőle. (...) Ezt a ‚hatásosan’ kifejezett hangsúlyos eltérést az egyén és vélt szerepe között szereptávolításnak (role distance) fogom nevezni. Egyfajta rövidítésről van itt szó: az egyén valójában nem a szerepet tagadja, hanem azt a virtuális ént, amelyet a szerepe mindenki számára tartalmaz, aki csak elfogadja. (A ‚szereptávolítás’ kifejezés)... csupán azokra a viselkedésfajtákra vonatkozik, amelyeket a jelenlévők a szerepjátszó és a szerep közötti szoros kapcsolat szempontjából lényeges elemnek tartanak, méghozzá abból a szempontból lényegesnek, hogy utal rá: a szerepjátszó valószínűleg nem ragaszkodik szerepéhez, sőt, ellenáll neki.” (Goffman: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*, Gondolat, Budapest, 1981, 41–42. old.) Hankiss Ágnes ilyen és ehhez hasonló eszközökkel közelít a politikába bonyolódott értelmiségi, a hintapoliti-

kus stb. kvázi-szellemtörténeti vagy kvázi-kultúrmorfológiai típusaihoz, ám a nemzedéke dilemmáinak ásott verembe maga esik bele. Hankiss Ágnes ügyes és gyakorlott szereptávolító, és ez szédületes sikerének — no nem a titka, hisz az egész nagyon is nyilvánvaló, hanem — az oka.

Hankiss Ágnest pár éve hallottam először dicsérni egy Wartburgban, amellyel levittek a kaposvári — tetszik érteni? a *kaposvári* — színház valamelyik előadására. A Kaposvárra tartó Wartburg jelképes — mit jelképes! *emblematicus!* — színhelye „a magyar Susan Sontag”-ot köszöntő hangtalan és általános tapsviharnak. Mert: értelmiségiek gépkocsiban; gépkocsiban ugyan, de Wartburgban, amely az összmagyar meggyőződés szerint nem igazi autó, éppen ezért kissé *camp* jellegű (a *camp*ról lásd az eredeti Susan Sontag magyarul is kiadott sikeres esszéjét), és miközben fogyasztói szokásaink tartózkodó hedonizmusáról és modernségéről árulkodik, van benne valami bumfordian középkelet-európai konnotáció. Kaposvár pedig szintén fogyasztói, *recte*: műélvezői szokásaink bájos ambivalenciájára utal: 1. művészet, mert rázós? 2. rázós, mert művészet? 3. rázós-e igazán? 4. művészet-e igazán? Tovább: azért megyünk *le* Kaposvárra, hogy valami kelet-európai rázósságot lássunk, áthallásokra füleljünk s ekképp alkossunk a kiábrándultságban, a kritikusságban mintegy befogadói közösséget, s előadás után szekszárdi vörös fölött bólogatva gyakoroljuk a *herrschaftsfreie Kommunikation*-t? Vagy azért, hogy a színpadra *varászott* szabadság levegőjén át a rázós célzásokkal semlegesített vegytiszta művészetet szíjjuk magunkba? Ugyanakkor a Wartburgban és az előcsarnokban egyaránt védekeznünk kell a kimondatlan vád ellen, hogy Kaposvár (vagy Hankiss Ágnes) *divat*, hisz a divat kiment a divatból. Hiába, nincs más színház — sütik le seprőpilláikat a mellbimbóig kigombolt, cigányszoknyás *connaissanceur*ök. Hiába, a Hankiss, úgy értem, az Ági (nem tévesztendő össze névrokonával, dr. Hankiss Elemérrel) marha jó, na. És nem is a bennfenntesség okán *Ági*, hanem mert az úgy lazább, *capito*? A kaposvári színház, a székesfehérvári kiállítások, az Új Zenei Stúdió-koncertek tipikus látogatója, a Budakeszi úti és Báthory utcai zártkörű vetítések habituéja, a Fiatal Művészek Klubja alagsorának zsíroskenyeret és kadarkát *celebráló* marginális műszakadtja „nem a szerepet tagadja, hanem a virtuális ént, amelyet a szerep tartalmaz”. Aki részt

vesz a Közgazdasági Egyetem vagy a Rakpart Klub *rázós* vitáin, aki megszerzi a Művelődéskutató Intézet egynémely *rázós* sokszorosítványát vagy Gombár Csabának, az MSZMP Társadalomtudományi Intézete ifjútörökjének politikai kisszótárát, aki megsüketülve tántorog ki a *rázós* punk-konцерtról, hogy otthon *föl-rakja* Telemant vagy Schützöt, eljátssza az ellenzékiiség vagy fél-ellenzékiiség rituáléját, lehetőleg következmények nélkül — annak tehát az „ellenzékiiség” szerepét saját jól fölfogott érdekében is távolítania kell, de persze a kockázatmentes *ugrálás* vagy *nyüzsgés* kellemetlen imagóját is: marad a szaggatott, félmondatos (ön)írónia. Ambivalensek vagyunk, apa, ez tény.

Az efféle szereptávolítási bonyodalmaknak Hankiss Ágnes egyszerre ideológusa, balekja, áldozata és hőse. Lássunk néhány ilyen szerepet.

1. *Rezignált beépülés* (mármint a rendszerbe) *A nem autentikus lét* című kezdő tanulmány, amely a továbbiakat is megalapozni hivatott, igen őszintén, némi száraz találékonysággal tárja eléünk, hogy az ember — „az ember” szerzőnknel szinte mindig a politizáló értelmiségi — szeretne értelmes és hasznos munkát végezni és az egészséges önérvényesítésről sem mond le, noha a társadalmi környezet meglehetősen utálatos. (Vö. Kurt Tucholsky—Hanns Eisler: *Das Lied vom Kompromiss*, 1919.)

Itt szerzőnk két alapszituációt különböztet meg: az egyértékűt és a kétértékűt. Nem csoda — írja —, hogy az autentikusság választásán alapuló egzisztencialista szabadságfogalmat Sartre 1943-ban dolgozta ki, amikor a nácikkal szemben csak egyfajta választás volt lehetséges, — a *nem*. (?) „De hogyan cselekedjék az autentikusságra törekvő, nevezzük így: *kétértékű* társadalmi szituációban, amelyben az autentikus politikai cselekvés alapvető követelménye, a közösség sorsáért érzett felelősség sem a teljes azonosulást, sem a teljes szembefordulást... nem engedi meg. (...) A kétértékű szituációban tehát csak az olyan cselekvés lehet autentikus, amelyik a közösség érdekében őrizni próbálja a szituációban rejlő értékeket, megőrzésre érdemes elemeket — s ezeket sem szerepekért, sem irracionális elképzelésekért nem kockáztatja —, ugyanakkor azonban eltökélten, önáltatások és kompromisszumok nélkül, az értéktelen, elvetendő elemek megváltoztatására törekszik. (...) Hiába törekszik... az ember arra, hogy a maga kétértékű viszonyulását autentikus politikai cselekvéssé formálja, a

kétértékű szituáció — talán mert nem eléggé előrelátó... — még szimbolikus síkon sem engedi magát megbontani, és erőszakos módon polarizálva az emberi magatartásokat, az „igen”-t is és a „nem”-et is csupán egyértelmű, totális formában fogadja el hitelesnek.” (14–15. old.)

Elnézést a hosszú idézetért, de a szerző fogalomcsúsztatásai nagyon tanulságosak. A baj már azzal kezdődik, hogy az ún. egyértékű szituáció is kétértékű, legfőljebb élesebb. Hiszen, ha emlékezetem nem csal, valaki azért fasiszta is volt 1943-ban. Sőt: akkor is voltak olyanok, akik azt gondolták, hogy „az autentikus politikai cselekvés” nem engedi meg „a teljes szembefordulást”, pl. nagybányai vitéz Horthy Miklós és kiugrási irodája. Szembeszökő, mennyire mondvacsinált ez a tipológia. Egy elszólás arról is képet ad, hogy *mit* is tekint az író kétértékű szituációnak, jelesül az, ahol azt mondja egy *szituációról*, hogy „nem eléggé előrelátó”. Továbbá pejoratív értelemben szól „a szerepek”-ről, csak így jelző nélkül, „az irracionális elképzelések” társaságában — amelyekért, ugye, nem szabad kockáztatni a „megőrzésre érdemes elemek”-et. Egy pillanatig úgy tetszhet, hogy csak a szembeszegülő vagy „az ellenzéki” magatartás „szerep”. S a leírás végén egy olyan polarizáció képét kapjuk, amely az ún. egyértékű szituáció jellemzésére emlékeztet. Hankiss Ágnes maga sem veszi komolyan tipológiáját. Miután a *hőzöngés* és a kompromisszumkeresés buktatóit is bemutatja, a megoldást a „magas színvonalú *munkateljesítmény*”-ben véli megtalálni, amelyben „majd a fejlődés pusztá ténye feloldja a kétértékű szituáció... mélyen gyökeredző intoleranciáját”. Mintha ezt a szituációt nem éppen az ilyesfajta teljesítmény akadályaként értelmezte volna az imént, s mintha volna olyasmi, mint „a fejlődés pusztá *ténye*”. S mindebből hirtelen ugrással azt „hozza ki”, hogy a nem-autentikus emberek együttese kénytelen elfojtani mintegy a fölöttes énjét, amelyből a felelősségerkölc hangja harsog, mivel ezt követeli az alkalmazkodás a „kétértékű” létező szocializmushoz. Senki nem lehet erkölcsös — pardon: autentikus —, és ezt a szerző fájlalni látszik, mégis jellemző, hogy az *elfojtott* autentikus (= jó), sugallja Hankiss Ágnes, tehát épüljünk be, ha élni akarunk, borúlátóan és rezignáltan, egye meg a fene.

2. „*Magyarság*” mint a szituáció átka és szépsége Pompásan ül a könyv trükkje, amely az áramvonalasan nyugati megközelítő-

seket a historizáló magyar képzeletnek hagyományosan kedves témákra -- Martinovics, Bethlen Gábor -- vetíti. Nincs benne ízetlen honleányi vallomás, de diadalittasan enged a divat parancsának, amely szerint föl kell végre hagynunk a meddő elméletieskedéssel, törődjünk végre saját dolgainkkal (ez nálunk mindig a hazai politikai *történelmet* jelenti), ismerjük föl, honnan jövünk, helyünk a világban stb., stb. Szereptávolítás: a nemzeti érzés újabbkeletű föllobbanásával szemben hűvös tudós, de az elméleti kihívással szemben matter-of-fact, szemérmes honleány. A társadalomtudományi instrumentárium csak alázatos szerszám az *önismerethez* (újabb divatos bűvszó), s ezzel elhárítottuk azt a sztereotípiát, amely az ún. általánosságokkal való foglalkozásban mindig valami magyartalant orront. Ugyanakkor eltávolítottuk a provinciális látszatokat (helytörténész! nyelvőr!) is, hisz „ez bárhol megáll”, a témától függetlenül. Már maga a történeti portré-műfaj is 30-as évekbeli hangulatot ébreszt, márpedig -- ve-
gyük csak észre -- a közérzület ma a 30-as éveket tekinti hallgatólagosan *magyarnak*, ahogyan a reformkorban a honfoglalást, a századfordulón a reformkort, a 30-as években -- pártállástól függően -- a nyelvújítás előtti időket vagy a kiegyezés korszakát. Bizonyos értelemben Hankiss Ágnes nagyon is jól ért a szociálpszichológiához. Jó érzékkel játszik a 30-as évek föltámadt köz-
helyével: konkrét = magyar.

Magyar értelmiségi portréja a XVIII. és a XX. század nyolcvanas éveiből: „Hősünk (Martinovics), félig gyermekként, összekötötte sorsát egy eszmerendszerrel, amellyel azután azonosulni elvei, szakítani pedig énérvényesítő törekvései nem engedték.” (81. old.) Abban az illúzióban ringatta magát, hogy „az egyházi szervezet tiszteletben tartja függetlenségét, véleményalkotási szabadságát s elfogadja egész szabálytalan „képletét” -- mint rendkívüli képességeinek kényszerű költségét”. De a szervezet lekapcsolja Martinovicsot az énérvényesítés szabad pályáiról, méghozzá diszkrétan és látszólag esetlegesen, burkoltan, titokzatosan, informálisan. A rejtélyes balsors lázadásba és (nem vagy!) besúgásba sodorja a szászvári apátot. Hiszen a Szervezet „*a benne rejlő haszonért nem vállalja a benne rejlő kockázatot*” (102. old. kiemelés az eredetiben). Mit tehet az állami ember? Lázad és besúg. Az esszé kettős figyelmeztetése: állam, vigyázz, ha a középszerűekre, azaz nem ránk építesz, elvadítasz magadtól bennünket; pajtások,

vigyázzatok, ha túlzásba viszitek a függetlenséget, fejfel mentek a falnak és erkölcsileg is kompromittálódtok. Hiába azonban a figyelmeztetés, mert a szerző beállítása szerint a kelet-európai etatizmus körülményei között a „képlet” végzetesen szükség-szerű; ennek kellene megváltoznia ahhoz, hogy szuverén — pardon: autentikus — személyiségek kibírják az életet, ám hogyan változzék, ha a szuverén egyéniségeket nem hagyja az állam, hogy megváltoztassák őt? Hajh, magyar fátum. „Az együttműködő reformizmusnak nincs igazi talaja...”

De ez még semmi: „A küldetés — amely formáját tekintve *kötéltánc*-hoz hasonlítható — egyrészt magában foglal egy célt, ami most egy egész közösség érdekével azonosítható; másrészt pedig eszközként s egyben szükséges rosszként ügyes mimikrit és kényszerű megalkuvást. A megalkuvás azonban ekkor még nem tartalmaz semmi jóvátehetetlent, az eszköz — erkölcsi tartalmát tekintve — megfelel a választott célnak. (...) Csapdává kovácsolódik azonban azon a ponton, amikor Bethlen felismeri, hogy a kötéltáncot eredményesen végigjárni csupán hatalmi helyzetből lehet; máskülönben a cselekvőt elnyeli a megalkuvás mindennapi mocsara.” (204. old.) Ne törődjünk most a sokatmondó képzavarral, s avval sem, hogy Pozsgay Imre, a Hazafias Népfront főtitkára még miniszter korában Kádár Jánost hasonlította Bethlen Gáborhoz, s Lippa átengedése nyilván Nagy Imre fölakasztását jelképezte. De a párhuzam félreérthetetlen itt is: „Egész életpályáját (ti. a Bethlenét) áthatja majd az a szándék, hogy a világnak megmutassa, a rosszat jóra (is) használja. A fejedelem arra törekszik, hogy cselekedetei majd egy olyan történeti sort alkossanak, amely mögött a *visszanéző* tekintet egységes célokat fedezhet fel...” (232. old.) Élete végén a nagy kérdés a magány és az *utódlás* kérdése... stb.

Magyar fátum. S az a szép benne, hogy fatális, és hogy szuggerálják: csak mi érthetjük meg. A sajátunk. Másnak orra tőle fokhagymás. Összebújunk, magyarok, s esztétikus árulásainkon tünődünk. Be szép is ez, legények. Szereptávolítás: mindazonáltal *mi* nem vagyunk árulók, csak beavatottak, akik értik a dolgot.

3. *Tout comprendre c'est tout pardonner* „Ne csodálkozz e kokainistán, Gondolkozz el az okain is tán, S megérted” — írja Kosztolányi halhatatlan kecskerímében. Karády Katalin megint divatba jött Magyarországon a hetvenes években. Vajon miért?

Mert megszakadt a történelmi folytonosság, s az emberek (?) kontinuitást akarnak. A rekedten búgó hangú Mata Hari a háborúval kapcsolatos pszichés zavarainkat fejezi ki: legyőztek bennünket, s ennek örülnünk kell, illetve angolbarátok voltunk, de azt nem volt szabad — és különben is, ne mindig bennünket szidjanak. Nagyon leleményesen írja le Hankiss Ágnes a sok butaságot, amit az emberek Karádyról — és Horthyról és Hitler-ről és Sztálinról — gondolnak. A konklúzió rezignált: ilyenek az emberek, a kontinuus történelmi igazságot akarják, *csak kedvező legyen*. Szereptávolítás: a szerző nem bánná... — de hát ő fölnőtt értelmiségi, ezért bánatosan mosolyog. Csacsi kis magyarok. Vagyunk.

4. *Co-starring: the Author*. Hankiss Ágnes maga is sztár, ennek összes kellékével. Tehát: látható személy. Szereptávolítás: a szerző szerző. Szereptávolítás: a szerző nő. Nem tudós, nem közéleti személyiség, nem irodalmi értelemben vett esszéíró. Egy hang. Nem behízelt, feminin hang. Csak mondja a magyar fátumot: szereptávolítás: csinálja. Mint társadalomtudós: beépült. Szereptávolítás: kimondja. Szereptávolítás: kétértelműen mondja ki.

Egyre híresebb és sikeresebb lesz, miközben kacérkodik (szereptávolítás: *hűvösen* kacérkodik) a magyar történelemmel. Lelke rajta.

TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS